

4/2011

SOU DOBÉ
DĚJINY

SOUDOBÉ DĚJINY

XVIII / 4

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR, v. v. i.

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUODOBÉ DĚJINY
SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:

Eva Broklová, Milan Drápala, Stanislav Kokoška, Jiří Křestan,
Vítězslav Sommer, Jiří Suk, František Svátek, Oldřich Tůma,
Jiří Vykoukal

REDAKČNÍ RADA:

Adrian von Arburg, Brno
Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Postupim
Eva Hahnová, Augustfehn
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Varšava
Karel Kaplan, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Jan Křen, Praha
Jiří Křestan, Praha
Robert Kvaček, Praha
Françoise Mayerová, Praha
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Milan Otáhal, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pešek, Praha
Vilém Přečan, Praha
Petr Šafařík, Praha
Jiří Vančura, Praha

REDAKCE:

Milan Drápala (vedoucí redaktor)

Autoři

Lukáš Cvrček (1977)

do konce roku 2010 pracoval v Ústavu pro studium totalitních režimů v Praze, nyní je zaměstnán mimo obor. Zabývá se historií Komunistické strany Československa, zejména biografickým výzkumem jejích elit, a událostmi let 1968 a 1969 v Československu.

Anna Hájková

vystudovala historii na Humboldtově univerzitě v Berlíně, nyní je doktorandkou moderních evropských dějin na Torontské univerzitě v Kanadě. Předmětem jejího zájmu jsou dějiny každodennosti holokaustu se zaměřením na život obyvatel terezínského ghetta. Je mimo jiné spolueditorkou českých a německých ročenek Institutu Terezínské iniciativy *Terezínské studie a dokumenty*, respektive *Theresienstädter Studien und Dokumente* z let 2006 až 2009.

David Hubený (1984)

odborný archivář Národního archivu v Praze, svůj zájem směřuje na dějiny první republiky, okupace a protiněmeckého odboje.

Pavol Jakubec (1983)

interní doktorand Ústavu světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, zabývá se dějinami Skandinávie a Polska ve 20. století, především norskou a polskou zahraniční politikou.

Jan Křen (1930)

profesor Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy, přednáší na univerzitách v Rakousku a Německu. Zabývá se především moderními dějinami střední Evropy a česko-německými vztahy. K tomuto tématu publikoval *Konfliktní společenství: Češi a Němci 1780–1918* (Praha 1991 a Mnichov 1996), je autorem knihy esejů *Historické proměny češství* (Praha 1992), naposled vydal syntetickou monografii *Dvě století střední Evropy* (Praha 2005).

Jiří Křestian (1957)

archivář a historik, vedoucí oddělení Národního archivu v Praze. Zabývá se dějinami komunismu a socialismu v českých zemích, zvláště pak osobností Zdeňka Nejedlého, jemuž věnoval mimo jiné studii *Pojetí české otázky v díle Zdeňka Nejedlého* (Praha 1996).

Rudolf Kučera (1980)

působí v Masarykově ústavu a Archivu Akademie věd ČR, v. v. i., jako redaktor časopisu pro mezioborová studia střední Evropy 19. a 20. století *Střed/Centre*. Specializuje se na sociální a kulturní dějiny 19. a 20. století a na dějiny a teorii historiografie.

Zdeněk R. Nešpor (1976)

historik a sociolog, vědecký pracovník Sociologického ústavu Akademie věd ČR, v. v. i., a docent na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Věnuje se především vývoji české (ne)religiozity od 18. století do současnosti, hodnotám a institucím, nejnověji také dějinám a sociologii české sociologie. Je autorem asi dvou set odborných statí a autorem či spoluautorem půldruhé desítky knih. V posledních letech vydal mimo jiné publikace *Náboženství na prahu nové doby: Česká lidová zbožnost 18. a 19. století* (Ústí nad Labem 2006), *Děkuji za bolest... Náboženské prvky v české folkové hudbě 60.–80. let* (Brno 2006), *Ne/náboženské naděje intelektuálů: Vývoj české sociologie náboženství v mezinárodním a interdisciplinárním kontextu* (Praha 2008), *Encyklopedie moderních evangelických (a starokatolických) kostelů Čech, Moravy a českého Slezska* (Praha 2009) nebo *Republika sociologů: Zlatá éra české sociologie v meziválečném období a krátce po druhé světové válce* (Praha 2011).

Olga Nešporová (1976)

socioložka a sociální antropoložka, působí jako výzkumná pracovnice ve Výzkumném ústavu práce a sociálních věcí v Praze. Věnuje se zejména sociologii rodiny, sociálním důsledkům individualizace smrti a pohřebním obřadům v současné české společnosti. Je autorkou odborných studií a spoluautorkou několika publikací.

František Svátek (1936)

dříve vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, nyní v důchodu. Zabývá se politickými elitami v Československu v letech 1918–1953, českými a evropskými dějinami 19. a 20. století a dějinami a teorií historiografie.

Marek Syrný (1977)

vědecký pracovník Muzea Slovenského národního povstání v Banské Bystrici. Specializuje se na dějiny Slovenska za druhé světové války a v poválečném třiletí, především s ohledem na politický vývoj. Publikoval mimo jiné monografii *Slovenská demokrati '44–48: Kapitoly z dejín Demokratickej strany na Slovensku v rokoch 1944–1948* (Banská Bystrica 2010).

Miroslav Šepták (1984)

odborný archivář Národního archivu v Praze a externí doktorand Ústavu světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se československou zahraniční politikou mezi světovými válkami, dějinami německy mluvících zemí ve 20. století, jejich politickým a stranickým systémem a současnými česko-rakouskými vztahy.

Jakub Šlouf (1982)

archivář a historik, zaměstnanec Státního oblastního archivu v Praze a doktorand Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se poválečnými dějinami Československa, zejména s ohledem na západočeský region.

Marek Šmíd (1979)

působí jako odborný asistent v Historickém ústavu Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. Věnuje se českým církevním dějinám v evropském kontextu ve 20. století. Aktuálně vydal monografii *Nepřítel první republika: Radikalizace skupiny českých katolických intelektuálů v letech 1918–1938* (Brno 2011).

Obsah

Studie a eseje

Rudolf Kučera	Muži ve válce, válka v mužích <i>Maskulinity a světové války 20. století v současné kulturní historiografii</i> 549
Zdeněk R. Nešpor & Olga Nešporová	„V žáru lásky se život započal – v žáru ohně se končí“ <i>Čtyři pohledy na vývoj kremačního hnutí v české společnosti</i> 563
Anna Hájková	„Řekla jsem si, že se prostě musím nějak přizpůsobit“ <i>Mladé české ženy v ghettu Terezín</i> 603
Jakub Šlouf	„Nechceme svaz mládeže, když má rudé oštěže!“ <i>Politický život pražských a plzeňských středoškoláků v letech 1945–1948</i> 629

Recenze

Jiří Křesťan	Fenomén komunismu v nejnovější ruské historiografii <i>Problémy a inspirace</i> 669
Lukáš Cvrček	Dvě tváře Antonína Novotného 679
Jan Křen	Útlá knížka, která stojí za přečtení 685
František Svátek	Otevření diskurzu o marxismu? 689
Marek Šmíd	Spolehlivá syntéza předválečných slovenských dějin 694
Marek Syrný	Mnohostranný pohľad na rozdelenie Česko-Slovenska 698
Pavol Jakubec	Československá rozviedka v krajine fjordov 702

Kronika

David Hubený – Miroslav Šepták	Beneš spasitel i démon <i>Konference o obrazech Edvarda Beneše v českém a evropském kontextu</i> 707
-----------------------------------	---

David Hubený	Konference „Válečný rok 1941“ v Ústavu pro studium totalitních režimů	712
Za Karlem Jechem	(Oldřich Tůma, Milan Drápala)	716
<i>Anotace</i>		721
<i>Resumé</i>		729

Milan Otáhal: *Opoziční proudy v české společnosti 1969–1989*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2011, 646 stran. Doporučená cena 259,- Kč.

Po dlouholetém výzkumu nyní autor předkládá souhrnnou monografii o opozičním hnutí v době takzvané normalizace. Zevrubně v ní líčí jeho vývoj od projevu vzdoru proti politickým následkům okupace ze srpna 1968 až po zhroucení komunistického režimu a vítězství demokracie v „roce zázraků“ 1989. V první etapě, do vzniku Charty 77, byli aktéry opozičního hnutí především exkomunisté, bývalí členové Československé strany socialistické a radikální studenti. Se vznikem Charty 77 došlo ke spojení různých ideových proudů opozice v jednom pluralitním společenství a do popředí se dostali představitelé kulturního disentu s programem obrany lidských a občanských práv. Od poloviny osmdesátých let pak vzrůstal počet a vliv dalších nezávislých iniciativ. Kniha je vybavena rozsáhlým poznámkovým aparátem a jmenným rejstříkem.

Muži ve válce, válka v mužích

*Maskulinity a světové války 20. století v současné kulturní historiografii*¹

Rudolf Kučera

„Gender je konstitutivním elementem sociálních vztahů, založeným na vnímaných rozdílech mezi pohlavími, a zároveň primárním způsobem vyjádření mocenských vztahů.“² Tato dnes již klasická definice z pera Joan W. Scottové stála před více než dvaceti lety na počátku zcela nové subdisciplíny genderově reflexivního historického výzkumu, která dnes tvoří svébytný proud nejen v západoevropské a angloamerické historiografii, nýbrž která se v posledních letech začala se zvyšující intenzitou prosazovat i v historiografii české.³

---

1 Tato studie vznikla v rámci řešení projektu Grantové agentury ČR č. P410/10/P316.

2 “Gender is a constitutive element of social relationships based on perceived differences between the sexes, and gender is a primary way of signifying relations of power.” (SCOTT, Joan W.: *Gender and the Politics of History*. New York, Columbia University Press 1988, s. 42.) Prvním výrazným impulzem pro historiografické tematizace genderu se stal manifest citované autorky publikovaný o dva roky dříve (TÁŽ: Gender: A Useful Category of Historical Analysis. In: *The American Historical Review*, roč. 91, č. 5 (1986), s. 1053–1075).

3 Pro český psaný přehledy srv.: NEČASOVÁ, Denisa: Dějiny žen či gender history? Možnosti, limity, východiska. In: *Dějiny – Teorie – Kritika*, roč. 5, č. 1 (2008), s. 81–102; TINKOVÁ, Daniela: „Žena“ – prázdná kategorie? Od (wo)men’s history k gender history v západoevropské historiografii posledních desetiletí 20. století. In: ČADKOVÁ, Kateřina – LENDEKOVÁ, Milena – STRÁNÍKOVÁ, Jana (ed.): *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zasetí historiografie: Sborník příspěvků ze IV. Pardubického bienále*. Pardubice, Univerzita Pardubice 2006, s. 19–32; RATAJOVÁ, Jana: Gender history jako alternativní koncept dějin. In: *Tamtéž*, s. 33–40.

Zásadní obrat od studia žen ke studiu genderu, kterým prošla západní historiografie během osmdesátých let 20. století a který se začíná stále více manifestovat i v českém dějepisectví, byl nesen přesvědčením, že základní kategorie genderové analýzy, jimiž jsou maskulinita a feminita, jsou kategoriemi vztahovými. Ani jedna tudíž nemůže existovat bez vztahu k druhé a analýza jejich kulturních konstrukcí a působení není možná bez reflexe jejich vzájemného propojení.

Přestože genderová historiografie tak měla již od počátku v samotné své podstatě zapsán zájem jak o ženy a kulturní kategorie feminity, tak o muže a kategorie maskulinity, převažovaly konkrétní studie s vyhraněným zájmem o analýzu podob feminity.⁴ Česká historiografie genderu je pak na empirické rovině pravděpodobně ještě vyhraněnější. Zatímco v západní Evropě a Spojených státech se s jistým zpožděním historiografie maskulinit přeci jen etablovala a dokázala již předložit poměrně velkou řadu konkrétních studií i menší počet syntetických pokusů,⁵ v českém prostředí tomu tak není a dějiny genderu se i přes jistou reflexi místa mužů a maskulinit v genderově inspirovaných analýzách ve své empirické podobě omezují takřka výhradně na ženské aktérky a s nimi spojenou kulturní konstrukci feminity.

Cílem tohoto textu je proto poskytnout základní přehled využití analytické kategorie maskulinity v německojazyčné a angloamerické historiografii posledních dekad, jakož i výsledků, ke kterým toto využití dospělo, a to zejména v souvislosti s interpretací válečných zkušeností 20. století jako formativních událostí novodobých dějin, které dalekosáhle transformovaly všechny zasažené společnosti. Je to totiž právě fenomén moderní totální války v mužích a mužů v moderních totálních válkách, který tvoří hlavní osu současného historiografického výzkumu maskulinit a na němž tak lze nejlépe demonstrovat potenciál, který tato kategorie přináší.

První světová válka a její důsledky

Zájem o tematiku války lze vysledovat prakticky od samého etablování historického zkoumání maskulinit jako relevantního přístupu kulturních dějin v devadesátých letech uplynulého století. Byla to zejména průlomová studie Joanny Bourkeové *Roztrhání muže*, která stála u zrodu prominentní pozice, již dodnes v rámci dějin

4 Srv. PARR, Joy: Gender History and Historical Practice. In: *The Canadian Historical Review*, roč. 76, č. 3 (1995), s. 366–371; ROPER, Michael – TOSH, John (ed.): *Manful Assertions: Masculinities in Britain since 1800*. London – New York, Routledge 1991; COTT, Nancy F.: On Men's History and Women's History. In: CARNES, Mark C. – GRIFFEN, Clyde (ed.): *Meanings for Manhood: Constructions of Masculinity in Victorian America*. Chicago, University of Chicago Press 1990, s. 205–212.

5 Srv. HANISCH, Ernst: *Männlichkeiten: Eine andere Geschichte des 20. Jahrhunderts*. Wien, Böhlau 2005; SCHMALE, Wolfgang: *Geschichte der Männlichkeit in Europa (1450–2000)*. Wien, Böhlau 2003; FRÉVERT, Ute: „Mann und Weib, und Weib und Mann“: *Geschlechter-Differenzen in der Moderne*. München, C. H. Beck 1995.

maskulinit zaujímají témata násilí, válek, zranění a smrti.⁶ Historiografie maskulinit zde přímo navazovala na dřívější práce z dějin žen, které studiem vlivu válek na reorganizaci práce, rodiny a obecně materiálního zabezpečení zdůrazňovaly, že velké válečné konflikty 20. století nebyly zdaleka jen mužskou záležitostí. Raná genderová historiografie kumulovala poznatky o nejrůznějších formách aktivního zapojení žen do válečných konfliktů, sahajících od práce v polních nemocnicích či v nejrůznějších odvětvích válečného průmyslu až po každodenní zajišťování neúplných rodin v podmínkách válečného nedostatku.⁷ Stále více se tak již od poloviny osmdesátých let ukazovalo, že jednotlivé válčící státy potřebovaly a aktivně zapojovaly do svého válečného úsilí jak ženy, tak muže. Genderově diferencované úkoly, které jim pak připisovaly, však výrazně přispívaly k reformulaci nejen kategorií feminity, ale rovněž i maskulinity.

Velké válečné konflikty 20. století tak byly zkoumány jako události, jež zásadním způsobem měnily zaběhlý genderový řád.⁸ Historiografie propojující analytickou kategorii maskulinity s dějinami první světové války zkoumala, jak masivní odvozy mužů na frontu, válečné zásahy do regulace práce, volného času a sexuality, charakteristické pro totální vedení války, vyvolávaly nové definice toho, jak má vypadat normativně chápaná „ženskost“ i „mužnost“. Výmluvným příkladem zde může být oblast militarizované sexuality, kde státem striktně uplatňovaná politika těla často stigmatizovala ženy udržující sexuální kontakty s nepřitelem jako zrádkyně vlastního národa, zatímco obdobné chování mužů bylo bez ohledu na konkrétní válčící stát tolerováno, nezdědka i podporováno.⁹ Dominantní metaforika národního těla rozdělila společnosti na muže, kteří měli za úkol imaginární tělo chránit proti vnějšímu nepříteli, a ženy, které se měly starat o jeho vnitřní zdraví. Udržování sexuálních kontaktů s občany nepřátelských států pak bylo vnímáno jako útok na toto „národní zdraví“ v případě žen, v případě mužů však jako projev válečné dominance a úspěchu.¹⁰

6 BOURKE, Joanna: *Dismembering the Male: Men's Bodies, Britain and the Great War*. Chicago, University of Chicago Press 1996.

7 Viz DANIEL, Ute: *Arbeiterfrauen in der Kriegsgesellschaft: Beruf, Familie und Politik im Ersten Weltkrieg*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1989; BRAYBON, Gail: *Women Workers in the First World War: The British Experience*. London, Croom Helm 1981; WOHL, Robert: *The Generation of 1914*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 1979.

8 Ke konceptu genderového řádu jako jednoho z centrálních analytických nástrojů genderové historiografie viz WUNDER, Heide: „*Er ist die Sonn', sie ist der Mond*“: *Frauen in der Frühen Neuzeit*. München, C. H. Beck 1992.

9 Viz HORNE, John – KRAMER, Alan: *German Atrocities 1914: A History of Denial*. New Heaven, Yale University Press 2001; GRAYZEL, Susan: *Women's Identities at War: Gender, Motherhood and Politics in Britain and France during the First World War*. Chapel Hill, University of North Carolina Press 1999, zejména s. 50–85; HARRIS, Ruth: *The Child of the Barbarian: Rape, Race and Nationalism in France during the First World War*. In: *Past and Present*, roč. 141, č. 4 (1993), s. 170–206.

10 Srv. DOMANSKY, Elisabeth: *Militarization and Reproduction in World War I Germany*. In: ELEY, Geoff (ed.): *Society, Culture and the State in Germany 1871–1930*. Ann Arbor, University of Michigan Press 1996, s. 427–464.

Zcela nová válečná zkušenost na frontě tak významně ovlivňovala i maskulinní sebeidentifikaci mužů. Bezprostřední setkání s doposud nepoznanou mírou vlastní zranitelnosti, brutalitou masového zabíjení a bezmocí jedince ve válečné mašinerii zásadním způsobem přispělo k redefinici maskulinity, formované frontovým zážitkem, stejně jako každodenní kolektivní prožitek mužské solidarity v armádním společenství.¹¹ Prvotní nadšení a oslavu maskulinního heroismu, spočívajícího na obraně vlasti, domova a rodiny, rychle vystřídala zkušenost bezuzdného frontového zabíjení, které mělo za následek v mnoha případech krizi dosavadní sebeidentifikace a s ní spojené hledání nové podstaty mužské identity.¹² Toto hledání mohlo v určitých případech vést i k velmi subtilní reformulaci performativních praktik spoluvytvářejících válečnou mužskou subjektivitu. Pod vlivem společně sdíleného válečného traumatu se například v řadě případů vytvářela nová forma mužské intimity, manifestující se v rituálních polibcích a gestech mužů vědomých si své cesty na smrt.¹³

Traumatizující frontový zážitek, který zanechal stopy na psychice milionů vojáků, netransformoval však pouze postižená těla a duše, nýbrž i genderový aspekt některých vědeckých diskurzů. Tak například zkušenost s bezpočtem válečných veteránů trpících vážnými duševními poruchami přiměla odbornou psychiatrii revidovat přesvědčení, že určité duševní choroby, jako například hysterie, jsou výlučně ženskou doménou.¹⁴ Na druhé straně se ale ani odborné lékařské vědy nedokázaly úplně vypořádat se změnami mužské subjektivity v důsledku válečného prožitku. Zvýšenou intenzitu domácího násilí v letech po první světové válce lékaři nepřipisovali těmto změnám psychiky mužů, nýbrž – zcela v rámci představ panujících koncem 19. století – přirozené mužské vznětlivosti. Psychicky poznamenaným válečným navrátilcům ani jejich okolí se tak zpravidla nedostalo žádné odborné pomoci, protože jejich potíže nebyly zařaditelné do tehdejšího obrazu maskulinity a nebyly s válkou vůbec spojovány.¹⁵

Vedle vlivu válečného prožitku na proměnu mužské subjektivity v letech 1914 až 1918 přinesla historiografie maskulinit zcela nové poznatky pro interpretaci kolap-

11 Srv. BOURKE, J.: *Dismembering the Male* (viz pozn. 6); MEYER, Jessica: *Man of War: Masculinity and the First World War in Britain*. Basingstoke, Palgrave Macmillan 2009; KIENITZ, Sabine: *Body Damage: War Disability and Constructions of Masculinity in Weimar Germany*. In: HAGEMANN, Karen – SCHÜLER-SPRINGORUM, Stefania (ed.): *Home/Front: The Military, War and Gender in 20th Century Germany*. New York – Oxford, Berg 2002, s. 181–204; COHEN, Deborah: *The War Came Home: Disabled Veterans in Britain and Germany 1914–1939*. Berkeley, University of California Press 2001.

12 Srv. ROPER, Michael: *The Secret Battle: Emotional Survival in the Great War*. Manchester, Manchester University Press 2010.

13 Viz DAS, Santanu: *Kiss Me, Hardy: Intimacy, Gender, and Gesture in First World War Trench Literature*. In: *Modernism/Modernity*, roč. 9, č. 1 (2002), s. 51–74.

14 Viz LERNER, Paul: *Hysterical Men: War Psychiatry and the Politics of Trauma in Germany 1890–1930*. Ithaca, Cornell University Press 2003.

15 Viz WINGFIELD, Nancy M. – BUCUR, Maria: *Introduction: Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe*. In: TYTÉŽ (ed.): *Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe*. Bloomington, Indiana University Press 2006, s. 6 n.

su genderového řádu, který první světová válka způsobila a který se podle řady studií stal jedním z určujících faktorů evropského meziválečného vývoje.¹⁶ Všeob-
jímající militarizace každodenního života a bezprostředně zakoušené každodenní
frontové zabíjení, jehož protagonisté a svědci patřili ve velké většině ke generaci,
která ovládla veřejný prostor meziválečné Evropy, stály u zrodu vyhraněného typu
maskulinity poznamenané válečnou zkušeností, která dominovala veřejnému životu
zejména v poraženém Německu.

Průkopnickou roli zde sehrála dvousvazková práce Klause Theweleita *Mušské
fantazie*, publikovaná koncem sedmdesátých let.¹⁷ Theweleit se zaměřil zejména na
léta 1918 až 1923, v nichž řada navrátilců z front první světové války vstupovala do
paramilitárních dobrovolnických jednotek (*Freikorps*) a aktivně se podílela na vlně
německého „bílého teroru“. Na základě analýzy pramenů osobní povahy rekonstruo-
val autor specifické představy členů těchto oddílů o tom, co znamená být „pravým
mužem“, jak je nabyli během své válečné socializace v letech 1914 až 1918, a které
se pak staly hybnou silou jejich angažmá ve zmíněných bojůvkách. Tyto představy
o správném mužství podle něj zahrnovaly citový chlad vůči ženám, chápaným pou-
ze jako nástroj reprodukce, a zároveň otevřenost mužskému kamarádství a z něj
plynoucí solidaritě, která se pod vlivem válečné zkušenosti demonstrovala zejména
v kolektivně administrovaném fyzickém násilí.

Další výzkumy, jež propojovaly specifickou maskulinitu dominující německému
veřejnému prostoru ve dvacátých letech minulého století se zkušeností prohrané
světové války, tento obraz dále rozšířily. George Mosse a další historici se zamě-
řili na různé podoby toho, jak ideál muže coby válkou zoceleného individua, pro
které je v určitých chvílích veřejného i soukromého života legitimní uplatňovat
fyzické násilí, ovládal velkou část německé meziválečné společnosti a přispíval
tak k brutalizaci německého veřejného prostoru, jež vyústila v Hitlerovo převzetí
moci v roce 1933.¹⁸

Pro francouzský případ zase na druhé straně zkoumala zejména Mary L. Robert-
sová, jak mohl totální kolaps genderového řádu ve Francii let 1914 až 1918 ovlivnit

16 Viz CANNING, Kathleen: *Gender History in Practice: Historical Perspectives on Bodies, Class, and Citizenship*. Ithaca – London, Cornell University Press 2006, s. 45 n.

17 Viz THEWELEIT, Klaus: *Männerphantasien*, sv. 1: *Frauen, Fluten, Körper, Geschichte*; sv. 2: *Männerkörper: Zur Psychoanalyse des weißen Terrors*. Frankfurt/M. – Basel, Stroemfeld/Roter Stern 1977 a 1978. Pro současnou německou recepci Theweleitových prací srv.: REICHARDT, Sven: Klaus Theweleits „Männerphantasien“ – ein Erfolgsbuch der 1970er-Jahre. In: *Zeithistorische Forschungen / Studies in Contemporary History*, roč. 3, č. 3 (2006), s. 401–421 (viz také <http://www.zeithistorische-forschungen.de/16126041-Reichardt-3-2006>).

18 Srv. MOSSE, George L.: *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*. New York – Oxford, Oxford University Press 1990; SHOWALTER, Elaine: Rivers and Sas-
soon: The Inscription of Male Gender Anxieties. In: HIGONNET, Margaret R. – JENSON, Jane – MICHEL, Sonya – COLLINS WEITZ, Margaret (ed.): *Behind the Lines: Gender and the two World Wars*. New Heaven – London, Yale University Press 1987, s. 61–69. Pro případ meziválečného Rakouska viz HEALY, Maureen: Civilizing the Soldier in Postwar Austria. In: WINGFIELD, N. M. – BUCUR, M. (ed.): *Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe*, s. 47–69 (viz pozn. 15).

poválečný pocit krize, který zachvátil francouzskou společnost zejména ve dvacátých letech. Radikální proměna ženských rolí během válečného konfliktu byla podle ní ve Francii vnímána jako největší výzva válečného dědictví a odstartovala debatu, na jejímž konci byla zcela nová podoba společensky přijímaných konceptů feminity. Vedle doposud panujícího středostavovského ideálu ženy jako matky a hospodyně vznikl rovněž obraz moderní ženy, pro kterou byly charakteristické hodnoty ekonomické a do jisté míry i sexuální svobody. Postupné společenské přijetí tohoto modelu mělo pak za následek i částečnou reformulaci ideálu maskulinity, který již nemusel obsahovat komponentu muže jako hlavního zdroje ekonomického příjmu, a tím i autority.¹⁹ Francouzská společnost tak v důsledku první světové války začala pozvolna ztrácet jednu podstatnou složku striktně hierarchizovaného genderového řádu.

Britská zkušenost naproti tomu ukazuje, že ani vyhraná válka nemusela znamenat tak hluboký zásah do genderového řádu. Zatímco ve Francii ve dvacátých letech propukla díky účasti žen ve válečném hospodářství široká debata vedoucí až k částečné proměně stávajícího genderového řádu, ve Velké Británii tomu bylo podle aktuálně dostupných poznatků v řadě ohledů dokonce právě naopak. Válečná léta byla v britském veřejném prostoru interpretována nikoli jako doba, kdy ženy úspěšně převzaly některé tradičně mužské společenské role, nýbrž jako doba chaosu, který musí být překonán návratem k předválečnému stavu. Některé práce publikované v posledních letech naznačují, že britské genderové uspořádání se po roce 1918 spíše vracelo do předválečných časů, kdy všeobecně platilo rozdělení rolí ženy jako matky a pečovatelky a muže jako živitele a ochránce. Diskurz o vztazích mezi muži a ženami formovaly zejména metafory války, které přirovnávaly veškeré konflikty mezi pohlavími k právě prožitým válečným hrůzám a neposkytovaly tak prostor pro artikulaci jakýchkoli požadavků na reformulaci panujícího genderového řádu.²⁰ Silně sexualizovaný obraz válečné zkušenosti tak přiměl většinu Britů hledat poválečný společenský řád v osvědčených předválečných hodnotách genderově oddělených společenských sfér. Jako důkaz může sloužit viditelný útlum, který postihl nejrůznější britská feministická hnutí, tolik vzkvétající před první světovou válkou i během ní.²¹ Hegemónní maskulinita tak v meziválečné Velké Británii pravděpodobně neprošla výraznější změnou a stále zůstávala strukturovaná kolem viktoriánské ideologie genderově oddělených sfér.²²

19 Viz ROBERTS, Mary M.: *Civilization Without Sexes: Reconstructing Gender in Postwar France, 1917–1927*. Chicago, University of Chicago Press 1994.

20 Srv. LAWRENCE, Jon: Forging a Peaceable Kingdom: War, Violence, and Fear of Brutalization in Post-First World War Britain. In: *Journal of Modern History*, roč. 75, č. 3 (2003), s. 557–589.

21 Viz KENT, Susan K.: *Making Peace: The Reconstruction of Gender in Interwar Britain*. Princeton, Princeton University Press 1993.

22 Srv. TOSH, John: *A Man's Place: Masculinity and the Middle-Class Home in Victorian England*. New Heaven, Yale University Press 2007; DAVIDOFF, Leonore – HALL, Catherine: *Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class 1780–1850*. London, Routledge 2002.

Různé reformulace hegemonního obrazu maskulinity nehrály však v meziválečné době centrální úlohu pouze z hlediska politické praxe, ale rovněž sociální symboliky a ikonografie. Vhodným příkladem jsou tu zejména nově vzniklé státy střední a východní Evropy, kde se symbolika mužského těla, ať už hrdinského či nevratně poznamenaného válečnými zraněními, v řadě případů stala jedním z konstitutivních momentů poválečného řádu. Genderové zabarvení válečného heroismu a národní oběti, které byly v meziválečné Evropě vyhrazeny zpravidla pouze mužům, přispívalo k sedimentování maskulinity se silnou příměsí ideálu národního hrdiny skládajícího obět na oltář příslušného národa či národního státu. V podobě oslavování nejrůznějších individuálních hrdinů či celých pluků a armád tak často docházelo k významným posunům v rámci nově se ustavující „demokracie smrti“. Zatímco se do veřejné paměti v rámci nejrůznějších komemorativních praktik čím dál více zapisovaly ne už oběti z řad šlechty a důstojnického sboru, ale běžného mužstva, ženskému utrpení bylo místo zcela upřeno. Smrt ve válce byla vyhrazena pouze vybraným mužským hrdinům, jejichž strádání a oběť byly právě zejména v nových státech střední a východní Evropy kódovány jako konstitutivní pro samotnou státní existenci.²³

Fašistická hnutí, vyhlazovací válka a poválečná obnova

Zcela nový impulz dostala od historického zkoumání maskulinit i historiografie německé třetí říše a druhé světové války. Sven Reichardt předložil v tomto ohledu první systematickou komparaci praktik paramilitárních bojůvek italských fašistů (*squadre d'azione*) a německých nacistů (*Sturmabteilung – SA*), v níž ukazuje, že pojetí násilí jako legitimního prostředku politického boje bylo v obou organizacích pevně spojeno s převládajícím pojetím maskulinity jejich členů.²⁴ Politické násilí zde bylo chápáno jako chvályhodný atribut „pravého mužství“, jako nedílná komponenta všedního dne, a jeho sdílené uplatňování vůči „zženštilým“ protivníkům sloužilo jako hlavní prostředek utváření kolektivní identity. Reichardt tak na úrovni analýzy konkrétní sociální praxe v jistém smyslu navazuje na starší práci Theweleitovu. Maskulinní subjektivitu postavenou na každodenním násilí jako životním stylu, která dominovala jak mezi italskými squadristy, tak mezi příslušníky německé SA, vidí jako ústřední faktor, jímž si tato hnutí v podmínkách zbrutalizovaného veřejného života obou zemí dokázala zajistit poměrně vysokou společenskou prestiž i příliv nových členů.

Reichardtova kniha podává nejsystematičtější a nejrozsáhlejší analýzu maskulinity radikálně pravicových hnutí meziválečné Evropy, její poznatky je však možno doplnit řadou dalších studií. Výzkumy nacistické politiky těla, zahrnující státní regulaci prostituce nebo potírání sexuálních styků mezi osobami stejného pohlaví

23 Viz WINGFIELD, N. M. – BUCUR, M.: Introduction, s. 10 (viz pozn. 15).

24 REICHARDT, Sven: *Faschistische Kampfbünde: Gewalt und Gemeinschaft im italienischen Squadrismus und in der deutschen SA*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2002.

či s příslušníky „podřadných ras“, prohlubují obraz německé společnosti, v níž se právě kódy maskulinity zprvu kultivované v prostředí paramilitárních fanatických bojůvek dále vyvíjely a posléze i prosadily do pozice celospolečenského normativu.²⁵ Všudypřítomná represe, násilí a touha po konzervativním sexuálním řádu dovedeném *ad absurdum* se tak během třicátých let přenesly z prostředí SA do širších vrstev společnosti, aby za druhé světové války zachvátily celou Evropu.

Těmito atributy vybavená maskulinita poté dostala spolu s nacistickou expanzí zcela bezprecedentní prostor pro své další uplatnění. Frontová zkušenost vyhlazovací války rámovala její další prohlubování a násilí a brutalita byly z pozice každodenní praxe povýšeny na atributy hrdinství. V nejvíce hypertrofované verzi je tento posun patrný na historii příslušníků SS, novější výzkumy ale dokazují, že ani wehrmacht jej nebyl zdaleka ušetřen. Ve více než sedmnáctimilionové armádě byla drtivá většina mužů socializována v rámci ústředního hesla „kamarádství“ (*Kameradschaft*), které bylo spoluvytvářeno aktivním podílem na každodenním vraždění. Je známo již dost konkrétních příkladů, kdy byli vojáci odmítající být jen přihlížet vyhlazování vesnic na východní frontě dehonestováni svými spolubojovníky jako zženštilí a kdy bylo popravování civilistů před zraky spolubojovníků chápáno jako doklad mužnosti.²⁶

Lidský rozměr vojáckého, mužného kamarádství tak činil nelidskou stránku totální vyhlazovací války snesitelnější. Specifická socializace v mužském kolektivu, kterou všichni vojáci prošli buď ihned po narukování nebo ještě před ním v rámci některého z výcvikových táborů či nacistických spolků, byla podle současné genderové historiografie hlavní komponentou silného tlaku na konformitu. Věrné vojenské kamarádství znamenalo podílet se na všem, co daná vojenská skupina považovala za správné. Pocit mužnosti a všemocnosti tak neumocňovaly jen vítězné vojenské střety s nepřítelem a hrdinství v zákopech, nýbrž – a možná především – násilné excesy vůči bezbrannému civilnímu obyvatelstvu.

Nebyla to proto pouze nacistická ideologie rasové války, vypjatý antisemitismus či strach z gestapa a válečné justice, nýbrž také hluboce zakořeněné pojetí drsné, násilné a všemocné maskulinity, co přispívalo k unikátní vnitřní soudržnosti německé armády až do posledních měsíců války. Wehrmacht díky tomu nebyl v žádném

25 Viz zejména sborník textů: GELLATELY, Robert – STOLZFUS, Nathan (ed.): *Social Outsiders in Nazi Germany*. Princeton, Princeton University Press 2001; dále srv. VAIZEY, Hester: *Surviving Hitler's War: Family Life in Germany 1939–1948*. Basingstoke – New York, Palgrave Macmillan 2010; MAIWALD, Stefan – MISCHLER, Gerd: *Sexualität unter dem Hakenkreuz: Manipulation und Vernichtung der Intimsphäre im NS-Staat*. Hamburg, Europa 1999.

26 Srv. KÜHNE, Thomas: *Kameradschaft: Die Soldaten des nationalsozialistischen Krieges und das 20. Jahrhundert*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2006; HARTMANN, Christian – HÜRTER, Johannes – JUREIT, Ulrike: *Verbrechen der Wehrmacht: Bilanz einer Debatte*. München, C. H. Beck 2005; WETTE, Wolfram (ed.): *Retter im Uniform: Handlungsspielräume im Vernichtungskrieg der Wehrmacht*. Frankfurt/M., Fischer Taschenbuch Verlag 2002.

momentě druhé světové války postižen větším počtem dezercí, vzpour či jiných forem odpírání poslušnosti.²⁷

Poněkud jinak institucionálně zakotvenou, avšak ve svých hlavních konturách stejnou, místy dokonce ještě brutálnější formu nacistické válečné představy mužství nachází historiografie maskulinit v prostředí zajateckých a koncentračních táborů, kde se těla zajatců a vězňů stávala doslova jevištěm specifické verze nacistické válečnické maskulinity. Podobně jako v prostředí meziválečných paramilitárních bojůvek i zde patřil zážitek kolektivně praktikovaného násilí k hlavním konstitutivním i stabilizujícím prvkům mužských společenství.²⁸

Transformace této násilnické, válečné maskulinity hrála poté centrální úlohu i v rekonstrukci evropských společností po roce 1945. Miliony mužů primárně socializovaných ve válečné situaci všudypřítomného násilí a zabíjení bylo nutno převychovat, aby se mohl ustavit nový, mírový řád. Především poválečná německá společnost byla konstituována ve stínu zkušenosti masového vraždění a nevratně poznamenaných mužských těl i duší. Miliony mužů musely být doslova „remaskulinizovány“.²⁹ Jejich drsná maskulinita, založená na válečném prožitku formovaném každodenním násilným chováním, musela být přetvořena do mnohem měkčí podoby strukturované okolo rodinné sféry a spojené s hodnotami materiálního zajišťovatele rodiny, pečujícího otce a milujícího manžela. Jednalo se přitom o unikátní proces, který začal prakticky okamžitě v létě 1945. Ne náhodou byl zejména v Německu návrat frontových vojáků i válečných zajatců tak často metaforizován jako počátek znovuzrození původní rodiny a na ní založeného národa.³⁰

Jak obtížný tento přerod byl, ilustruje nejnověji vynikající práce Svenji Goltermannové *Společnost přežívajících*.³¹ Autorka pomocí pramenů osobní povahy i dokumentů pocházejících z prostředí státního aparátu či psychiatrických klinik poválečného Německa odkrývá, jak hluboce byla válečná zkušenost zapsána v subjektivitě válečných navrátilců a jak obtížné bylo na ni zapomenout. Do značné míry tak vyvrací panující přesvědčení, že po roce 1945 byla válečná zkušenost všeobecně upozaděna ve prospěch demokratického étosu nově založené Spolkové republiky. V každodenních traumatech navrátilčích se mužů byly podle ní válečné

27 Srv. KÜHNE, Thomas: Zärtlichkeit und Zynismus: Militärische Vergemeinschaftung 1918–1945. In: BORUTTA, Manuel – VERHEYEN, Nina (ed.): *Die Präsenz der Gefühle: Männlichkeit und Emotion in der Moderne*. Bielefeld, Transcript 2010, s. 179–202.

28 Viz SCHILLING, René: *Kriegshelden: Deutungsmuster heroischer Männlichkeit in Deutschland 1813–1945*. Paderborn, Schöningh 2002.

29 Viz CANNING, K.: *Gender History in Practice*, s. 59 (viz pozn. 16).

30 Srv. BIESS, Frank: Men of Reconstruction – the Reconstruction of Men: Returning POW in East and West Germany 1945–1955. In: HAGEMANN, K. – SCHÜLER-SPRINGORUM, S. (ed.): *Home/Front*, s. 335–358 (viz pozn. 11); HEINEMANN, Elisabeth D.: *What a Difference Does a Husband Make? Women and Marital Status in Nazi and Postwar Germany*. Berkeley, University of California Press 1999; POIGER, Uta: A New “Western” Hero: Reconstructing German Masculinity in the 1950’s. In: *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, roč. 24, č. 1 (1998), s. 147–162.

31 GOLTERMANN, Svenja: *Die Gesellschaft der Überlebenden: Deutsche Kriegsheimkehrer und ihre Gewalterfahrungen im Zweiten Weltkrieg*. München, Deutsche Verlags-Anstalt 2009.

prožitky stále bezprostředně přítomny a jejich vytlačování z veřejného prostoru, ba dokonce i z diskurzu dobové psychiatrie, výrazně ztěžovalo poválečnou obnovu německé společnosti. Oficiálně proponovaná verze maskulinity strukturované okolo jemného a starostlivého manžela a otce tak narážela nejen na nevratně poničená těla, ale i na stejně poničené duše většiny německých mužů. Rapidně narůstající frekvence domácího násilí i selhání odborné psychiatrie, která nebyla schopna dešifrovat proměnu mužské subjektivity, tak v řadě ohledů připomínaly dobu po první světové válce.

Poněkud jiné teze prezentuje historiografie maskulinit pro případ Německé demokratické republiky. Ve společnosti, která se narodila od Spolkové republiky aktivně hlásila k reformulaci feminity ve smyslu většího zapojení žen do sféry placené práce, nebylo podle ní třeba tak velkého úsilí k proměně poválečné maskulinity směrem k muži jako otcovskému opatrovateli a vlídnému přístavu rodiny. Podobně jako jiné státy východního bloku se NDR vyznačovala velkým počtem sňatků v brzkém věku, a tedy i množstvím mladých otců a matek. V kombinaci s oficiální politikou směřující k vyšší zaměstnanosti žen tak docházelo k odlehčení mužské role univerzálního živitele a zároveň s tím se zvyšovala míra volného času. Zapojení mužů do praktického chodu domácnosti se sice nevyvíjelo zcela podle oficiálních proklamací, i přesto však jejich podíl na každodenních domácích pracích generaci od generace stoupal mnohem víc, než tomu bylo ve Spolkové republice.³²

Hlavní místo v těchto domácích úkolech přitom většinou nezaujímal klasická reproduktivní práce jako starost o kuchyni, šatník či pořádek v domácnosti, nýbrž péče o děti. Východoněmečtí muži tak mnohem více přicházeli do intenzivního kontaktu se svou rodinou, zejména se svými dětmi, a jejich „remaskulinizace“ proto nenarážela na takové překážky, jako tomu bylo v mladé Spolkové republice.³³ Panující společenské diskurzy i konkrétní sociální praktiky tak přispívaly ke změnám maskulinity, utvářené ve stále větší míře pozitivním vnímáním rodinných hodnot spojených s otcovstvím. Význam starostlivého otcovství v převládajícím obrazu východoněmecké mužnosti dokládají ostatně i některé sociologické průzkumy prováděné v devadesátých letech v obou bývalých německých republikách. Podle nich občané bývalé NDR vnímají ve srovnání se svými protějšky ze SRN retrospektivně své otce jako klidnější, přátelštější a více pečující o rodinu.³⁴

32 Srv. KEISER, Sarina: *Ostdeutsche Frauen zwischen Individualisierung und Re-Traditionalisierung: Ein Generationenvergleich*. Hamburg, Dr. Kovač 1997; TRAPPE, Heike: *Emanzipation oder Zwang? Frauen in der DDR zwischen Beruf, Familie und Sozialpolitik*. Berlin, Akademie 1995.

33 Srv. GYSI, Jutta – MEYER, Dagmar: Leitbild: berufstätige Mutter: DDR-Frauen in Familie, Partnerschaft und Ehe. In: HELWIG, Gisela – NICKEL, Hildegard M. (ed.): *Frauen in Deutschland 1945–1992*. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 1993, s. 166–191.

34 Viz BRÄHLER, Elmar – RICHTER, Horst-Eberhard: Deutsche Befindlichkeiten im Ost-West-Vergleich. In: *Aus Politik und Zeitgeschehen*, řada B, č. 40–41 (1995), s. 13–20; MÜHLBERG, Dietrich: Das Verständnis der Väterlichkeit jenseit der bürgerlichen Mittelschicht. In: [ROHNSTOCK, Katrin (ed.):] *Mütterlichkeit und Väterlichkeit in West und Ost: Dokumentation einer Tagung der Heinrich-Böll-Stiftung vom 4.–5. Februar 1999 in Berlin*. Berlin, Heinrich-Böll-Stiftung 2000, s. 35–42.

V řadě aspektů odlišně probíhal vývoj chápání „mužskosti“ ve společnostech vítězných západních mocností. Nejdále v jeho osvětlování pokročila angloamerická historiografie, jejíž analýzy proměn maskulinit také nejvíce proměnily hlavní historiografické perspektivy.³⁵ Ve Velké Británii vedlo bezprostřední ohrožení hitlerovským Německem k doposud bezprecedentnímu národnímu sjednocení na domácí scéně. Zejména konzervativní vládnoucí kruhy se intenzivně pokoušely překrýt velmi pestrou, sociálně i etnicky stratifikovanou společnost britského impéria unifikujícím narativem patriotismu, jehož podstatnou komponentou byl respekt k paternalistickým vztahům britské středostavovské rodiny, které byly znovu ustaveny v meziválečném období. Novější práce se však stále více přiklání k názoru, že tato představa sjednocené Británie tváří v tvář hitlerovskému nebezpečí je spíše mýtem nežli každodenně prožívanou zkušeností britské společnosti první poloviny čtyřicátých let. Zejména Sonya O. Roseová, ale i další historičky a historici, ve svých studiích v poslední době argumentují, že narativ britské jednoty byl za druhé světové války soustředěn pouze na „bílého muže“, odhodlaného složit na frontě dalekosáhlé oběti ve prospěch své vlasti. Zatímco velká část středostavovských Angličanů se s tímto narativem identifikovala, v případě Velšanů, Skotů nebo Irů byla situace již složitější. Početní příslušníci dalších etnik pocházejících z neevropských částí britského impéria pak do tohoto narativu nezapadali vůbec, stejně jako statisíce Židů, kteří byli z obrazu sjednocené britské společnosti často dokonce i aktivně vylučováni.³⁶ Konzervativní představa správného britského mužství, založená na silné sociální a etnické exkluzi, tak nedoznala výrazných změn ani během největšího konfliktu 20. století, kdy celou britskou společnost ovládla všudy přítomná rétorika absolutní jednoty.³⁷

Podobně exkluzivní zůstala i hegemonní maskulinita panující během druhé světové války ve Spojených státech. Zatímco v časech hospodářské deprese americká vláda usilovně investovala do nejrůznějších vzdělávacích a rekvalifikačních programů, které pozvolna obohacovaly tehdejší obraz „správného muže“ o komponentu vzdělání a profesní flexibility, válečná reformulace maskulinity se soustředila pouze na militarizaci mužských těl. Ideál mužství byl kodifikován odvodními komisemi a odbornými lékaři, kteří určovali, kdo je schopný patriotické služby v armádě, a tím i splnění hlavní mužské role. Předobraz fyzicky zdatného muže schopného náročné armádní služby či připraveného přebrat některé úkoly bojujících v záze-
mí poté stvořil obraz takřka nezranitelného mužského těla. Tento ideál však byl

35 První syntetické pokusy zachytit historické proměny moderní americké maskulinity můžeme sledovat již v první polovině 90. let (viz ROTUNDO, Anthony E.: *American Manhood: Transformations in Masculinity from the Revolution to the Modern Era*. New York, Basic Books 1993; KIMMEL, Michael: *Manhood in America: A Cultural History*. New York, Free Press 1996).

36 ROSE, Sonya O.: *Which People's War? National Identity and Citizenship in Wartime Britain 1939–1945*. Oxford, Oxford University Press 2003, zejména s. 151–196.

37 Srv. FRANCIS, Martin: *Domesticating the Male? Recent Research on Nineteenth and Twentieth Century British Masculinity*. In: *Historical Journal*, roč. 45, č. 3 (2002), s. 637–652; WARD, Paul: *Britishness since 1870*. London, Routledge 2004, s. 37–54.

v ostrém nesouladu s každodenní válečnou praxí, která tisíce těchto nezranitelných těl znetvořovala či rovnou usmrcovala. Americká vojenská správa proto poměrně důsledně po celou dobu války dbala o to, aby byly z veřejného prostoru vyloučeny jakékoli reprezentace raněných či jinak trpících mužů. Americká kinematografie, výtvarné umění, válečné plakáty či zpravodajství tak byly plné bojujících mužů, kteří hrdinsky brání svou vlast, velmi pečlivě však byly zbavovány jakýchkoli nářeků na možné důsledky, které z tohoto boje plynuly.³⁸ Muži byli ve Spojených státech první poloviny čtyřicátých let definováni pouze svým tělem, které dávali plně k dispozici vojenským cílům svého státu. Jakékoli další komponenty, které se do obrazu hegemonní americké maskulinity začaly zapisovat v letech před válkou, byly upozaděny.

Přestože americká společnost nebyla nucena po válce projít rozsáhlou rekonstrukcí jako evropské státy, byl i její poválečný vývoj do značné míry ovlivněn bezprecedentní válečnou zkušeností. Poválečné „vzpamatování“ a hledání nového řádu v podmínkách nastartovaného ekonomického růstu s sebou neslo další dalekosáhlou proměnu panujících představ, co to znamená být řádným mužem, které poté zpětně dynamizovaly řadu aspektů amerického vývoje po druhé světové válce.

Již rané studie vznikající v devadesátých letech dávaly do souvislosti vlny nej-různějších panik a fobií, které zachvátily americkou poválečnou společnost, s prvními náznaky změny středostavovské maskulinity. Mccarthistické kampaně proti „vnitřním nepřátelům“ i agresivní homofobie v padesátých letech často využívaly takřka totožný jazyk stigmatizující své objekty jako zženštilé, slabé, přesto však nebezpečné pro znovu se ustavující společenský řád. Zejména ostré výpady proti homosexuálům přitom sloužily jako způsob, jak v opisech mluvit o něčem, co nebylo lehké vyslovit přímo. Neustálé prezentování homosexuálů jako opaku preferovaného ideálu mužství tak spíše než jakékoli nebezpečí pro zavedení genderový řád americké společnosti vyjadřovalo obavy spojené s úpadkem hegemonní maskulinity americké střední vrstvy.³⁹

Přestože jsou padesátá léta v dějinách Spojených států často stereotypizována jako éra klidu rodinného krbu a poválečného ekonomického boomu, nastaly podle některých autorů již v této době výrazné posuny, které měnily postavení mnoha mužů ve společnosti i v rodině. Postupující mechanizace domácích prací, nárůst volného času žen i jejich pozvolné, neustále se však zvyšující zapojování do sféry placené práce ohrožovaly v řadě rodin pozici muže jako univerzálního živitele a autority. Vypjatá maskuliní rétorika, která rámovala agresivní výpady na adresu domnělých sympatizantů komunismu či homosexuálů, tak nebyla náhodná a odrážela právě tyto nové strachy řady amerických středostavovských mužů, kteří ztráceli ve svých soukromých životech dosavadní jistoty.⁴⁰

38 Viz JARVIS, Christina S.: *Male Body at War: American Masculinity during World War II*. Dekalb, University of Northern Illinois Press 2004.

39 Viz EPSTEIN, Barbara: Anti-Communism, Homophobia, and the Construction of Masculinity in the Postwar U.S. In: *Critical Sociology*, roč. 20, č. 3 (1994), s. 21–44.

40 Tamtéž; viz také CUORDILEONE, Kyle A.: „Politics in Age of Anxiety“: Cold War Political Culture and the Crisis in American Masculinity 1949–1960. In: *Journal of American History*,

Během padesátých let tak o sobě již dávaly vědět zdroje pozdější krize americké maskulinity, kterou pak mnozí pozorovatelé spatřovali v sociálních a kulturních nepokojích druhé poloviny šedesátých let. James Gilbert v asi nejlepší práci k tomuto tématu analyzoval, kolik různých kulturních symbolů definovalo americkou hegemonní maskulinitu padesátých let. Pod konformní slupkou mužů v šedých flanelových oblecích se v diskurzu „správného mužství“ otevíraly prostory pro muže-umělce, muže-vědce, ale i pro muže jako sexuálně frustrované individuuum neschopné dostát společenskému očekávání atraktivního dandyho v mládí a spolehlivého zaopatřovatele ve věku pokročilejším. Všechny tyto komponenty podle Gilberta oslabovaly hegemonní maskulinitu orientovanou na výdělečnou práci a na rodinnou autoritu a byly příčinou řady osobních krizí a nejistot, manifestujících se často právě v hledání vnějších nepřátel a v přimknutí k nenávisným ideologickým kampaním.⁴¹

Poválečné období se tak i v nejnovějších syntézách amerických dějin jeví jako mnohem rozporuplnější éra. Podobně jako tomu bylo ve Francii dvacátých let, i ve Spojených státech druhé poloviny let čtyřicátých a v letech padesátých byly položeny základy pro redefinování tehdy platného konzervativního genderového řádu. V americké společnosti propukl tento proces v plné síle v druhé polovině šedesátých let, kdy ji však už formovaly generace a zkušenosti, které nebyly natolik zásadně ovlivněny traumatem světové války, což byl ostatně i případ řady společností v západní Evropě.⁴²

Závěrem

Západoevropská a americká historiografie maskulinit během posledních dekad předložily řadu nepřehlédnutelných studií, které radikálním způsobem proměňují chápání formativních válečných konfliktů 20. století i následného poválečného vývoje. Značná tematická i metodologická pluralita přitom umožňuje postihnout velmi rozdílné mechanismy konstruování a působení moderních maskulinit. Zatímco některé studie se zabývají těmito fenomény v úzkém propojení s transformací ženských rolí a kulturních obsahů feminity, jiné se zaměřují na vznik a proměny maskulinit v institucionálních prostředích, kde ženy téměř vůbec nefigurují, jako například ve fašistických a nacistických paramilitárních bojůvkách či v kolektivitách velkých armád střetávajících se na frontách obou světových válek.

Většinu studií je ovšem, ať už implicitně či explicitně, vlastní teoretický koncept „hegemonní maskulinity“, rozvíjený již od první poloviny devadesátých let zejména

---

roč. 87, č. 2 (2000), s. 515–545.

41 GILBERT, James: *Men in the Middle: Searching for Masculinity in the 1950s*. Chicago, University of Chicago Press 2005.

42 Srv. např. BOYER, Paul S.: *Promises to Keep: The United States since World War II*. Boston, Houghton 2005.

v sociologii.⁴³ Hegemonní maskulinita je v tomto pojetí taková představa „mužství“, která získá v daném časovém kontextu formu závazného ideálu a má tak potenciál diskreditovat veškeré kulturní atributy, které neobsahuje. Ty sice jako takové zcela nezanikají, je jim však odepřen přístup do veřejného prostoru, který je ovládán reprezentacemi dominujícího, hegemonního obrazu maskulinity. Historické studium maskulinit se pak zabývá právě analýzou mechanismů, jimiž je hegemonní maskulinita v daném období a sociálním prostředí konstruována a jejichž prostřednictvím si získává dominantní pozici. Do zorného pole bádání se tak dostávají jak alternativní koncepty mužství, které jsou jeho hegemonní formou potlačovány, tak i ženské aktérky a koncepty feminity, které často sloužily jako negativní fólie k vymezení různých typů maskulinit.

Genderově zaměřené historické bádání v západní Evropě a Spojených státech za posledních zhruba dvacet let dospělo k sérii výsledků, které výrazně obohatily soudobou kulturní historii a značně pozměnily dosavadní chápání válečných konfliktů ve 20. století i jejich následků. Málokterá studie zabývající se těmito tématy dnes může tyto poznatky nechat stranou. Historiografie maskulinit se tak stala autonomní, v rámci širšího historiografického pole západní Evropy a Spojených států relevantní disciplínou. Do jaké míry a v jaké podobě bude tento její vzestup sloužit jako inspirace pro českou historiografii, zůstává otevřenou otázkou.

---

43 Srv. např. BÖHNISCH, Lothar: *Männliche Sozialisation: Eine Einführung*. Weinheim, Juventa 2004; CONNELL, R. W.: The Big Picture: Masculinities in Recent World History. In: *Theory and Society*, roč. 22, č. 5 (1993), s. 507–544. Connell svůj koncept hegemonní maskulinity rozvíjel prakticky po celá 90. léta i po roce 2000. K novějšímu, stále velmi vlivnému syntetickému pojetí dospěl v monografii *Masculinities* (Cambridge, Polity Press 2005).

„V žáru lásky se život započal – v žáru ohně se končí“

*Čtyři pohledy na vývoj kremačního hnutí
v české společnosti¹*

Zdeněk R. Nešpor & Olga Nešporová

Třebaže přinejmenším v sociálních a humanitních vědách již zvolna dochází k překonání „tabuizace smrti“² a problematika umírání a nakládání s pozůstatky či ostatky zemřelých³ v některých zemích tvoří dokonce samostatnou (sub)disciplínu, v české akademické obci se jí zatím věnovali jenom jednotlivci.⁴ Je tomu tak vzdor skutečnosti, že se jedná o vysoce důležité téma, které se týká vpravdě každého člověka

-
- 1 Studie je výsledkem projektu Grantové agentury ČR č. P404/11/P725, autoři za tuto podporu děkují. Titul článku si autoři vypůjčili z meziválečné kremační propagandy, objevuje se také ve výzdobě některých kolumbárií a individuálních (úložišť) uren z tohoto období.
  - 2 Viz PŘIDALOVÁ, Marie: Proč je moderní smrt tabu? In: *Sociologický časopis*, roč. 34, č. 3 (1998), s. 347–361.
  - 3 Česká legislativa (aktuálně zákon č. 256/2001 Sb. ve znění pozdějších předpisů) rozlišuje lidské pozůstatky, tedy zemřelé tělo, které může být buď pohřbeno do země nebo spáleno (v ojedinělých případech také balzamováno, využito k vědeckým účelům apod.), a lidské ostatky, čili popel po provedení kremace, kosterní a další materiál užívaný k vědeckým účelům nebo po vynětí z hrobu. Zatímco nakládání s pozůstatky (včetně místa jejich uložení) je z etických a hygienických důvodů velice přísně regulováno, pro nakládání s ostatky platí mnohem volnější, pokud vůbec nějaká pravidla. (Srv. KOTRLÝ, Tomáš: K proměnám postavení hrobníka. In: *Český lid*, roč. 95, č. 3 (2008), s. 273–292.)
  - 4 Základní informace poskytují následující práce: NEŠPOROVÁ, Olga: Smrt a eschatologie. In: NEŠPOR, Zdeněk R. – VÁCLAVÍK, David a kol.: *Příručka sociologie náboženství*. Praha,

a v němž má současná česká společnost řadu specifických rysů: nedrží-li už kupříkladu ve všech letech evropské prvenství v podílu kremací či pohřbů bez obřadů, není těmto „metám“ příliš vzdálená. Podle posledních dostupných mezinárodních křemáčnických statistik za rok 2008 je Česká republika s více než osmdesáti procenty zemřelých, kteří byli zpopelněni (80,7 procent), po Švýcarsku (82,5 procent) druhou nejvíce „křemáčnickou“ evropskou zemí,⁵ zatímco v podílu pohřbů bez jakéhokoli (společenského) obřadu jednoznačně vede.

Tato studie je prvním soustavným pokusem o zpracování dějin českého křemáčnického hnutí od konce 19. století do současnosti a v úvodních partiích přináší také přehled dosud existující literatury. Na fenomén pohřbu žehem přitom budeme nahlížet ze čtyř odlišných perspektiv, které jej sice nevyčerpávají, avšak poskytují plastický a alespoň relativně úplný obraz jeho vývoje. Půjde zde zaprvé o rozvoj organizovaného křemáčnického hnutí od přelomu 19. a 20. století, výrazně ovlivněný přestupovým hnutím po vzniku Československa, nástupem komunistického režimu a v jiném smyslu i jeho pádem; zadruhé o budování křemáčnic, které v minulém století proběhlo v několika charakterově a regionálně odlišných vlnách; zatřetí o vývoj počtu křemáčnic v jednotlivých segmentech společnosti od jejich ilegálních počátků přes legalizaci v roce 1919 a několik vln výrazného vzestupu, zejména ve druhé polovině 20. století; začtvrté o proměny obřadů spojených s křemáčnicí.

Přestože by bylo možné předpokládat přímé souvislosti mezi uvedenými fenomény, výzkum ukazuje komplikovanější vztahy. Křemáčnice totiž nikdy nebyly pouze sociální či sociálně-ekonomickou otázkou, která by se dala tematizovat prostřednictvím „nabídky“ a „poptávky“, nýbrž zároveň tvořily ideologicky, nábožensky a mocensko-politicky vysoce rezonující téma. Souvislosti mezi čtyřmi sledovanými okruhy jsou proto mnohdy paradoxní a z „teoretického“ úhlu pohledu kontradiktorní. Teprve nábožensko-sociální vývoj po roce 1989, respektive již v posledním období existence komunistického režimu, vedl k jisté „normalizaci“ ve smyslu snížení ideologické závažnosti volby pohřebního ritu, přitom však zůstala zachována řada zvyklostí či trendů zavedených nebo ovlivněných komunistickým režimem.

* * *

V posledních dvou desetiletích obrátili někteří zahraniční historikové a sociální vědci pozornost k souvislostem mezi rozšířením křemáčnic v moderních euroamerických společnostech a sociálními a náboženskými proměnami daných společností. Jako hlavní důvody pro rozmach křemáčnic, ke kterému došlo během dvacátého století ve společnostech s křesťanským zázemím, jsou obvykle uváděny obecnější sociální procesy, jako je reformace, sekularizace, demokratizace a individualizace. Přitom se zjevně objevují rozdíly při porovnání situace v Evropě a ve Spojených

Sociologické nakladatelství 2008, s. 172–181; NEŠPOR, Zdeněk R.: *Příliš slábi ve víře: Česká ne/religiozita v evropském kontextu*. Praha, Kalich 2010, s. 178–186.

5 Viz <http://www.srgw.demon.co.uk/CremSoc5/Stats/Interntl/2008/StatsIF.html>.

státech. Značné rozšíření kremací v západní Evropě je vysvětlováno (mimo jiné) jako důsledek sekularizace, případně je jako podmínka umožňující tuto revoluci v pohřbívání identifikována reformace a její ideové oddělení pohřebního ritu od přímých důsledků pro další osud zesnulého.⁶ Naproti tomu americký religionista Stephen Prothero dokazuje, že ve Spojených státech, kde jsou v současnosti v porovnání s Evropou pohřby žehem méně rozšířeny (tvoří asi čtvrtinu případů), nehrála sekularizace při rozšiřování kremací žádnou roli.⁷

Mnozí další autoři z řad sociálních antropologů či sociologů se problematikou kremací okrajově zabývali v souvislosti s vývojem a změnami pohřebních obřadů. Pomineme-li ty, kteří ji řešili a řeší v „exotických“ mimoevropských společenstvích a společnostech, současní autoři se zabývají především otázkou, jak rozšíření kremací ovlivnilo průběh pohřebních obřadů, přičemž většinou zdůrazňují rozšíření variability obřadů i možnosti nakládání se zpopelněnými ostatky.⁸ V západních společnostech obecně nabývají na popularitě personalizované pohřby zdůrazňující osobnost zesnulého,⁹ s nimiž se pojí i možnost naložit s popelem méně tradičním způsobem, než je jeho umístění na hřbitově či v prostorách náležejících ke krematoriu. Rozšiřuje se umístění popela na místech pozitivně spjatých s životem zesnulého¹⁰ – v přírodě (včetně moře), v parcích, na fotbalových či jiných stadionech oblíbených sportovních klubů.¹¹ Na příkladech z Anglie a Walesu byl studován také vliv rozšíření kremací na pohřební průmysl.¹² Dosud nejkomplexnější přehled sestavil britský teolog, antropolog a historik smrti Douglas Davies v *Encyklopedii kremace*, která v závěru přináší také komparativní údaje o počtu a podílu kremací

6 Viz JUPP, Peter C.: *From Dust to Ashes: Cremation and the British Way of Death*. Basingstoke – New York, Palgrave – Macmillan 2006.

7 PROTHERO, Stephen: *Purified by Fire: A History of Cremation in America*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press 2001.

8 Viz DAVIES, Douglas J.: *Death, Ritual and Belief: The Rhetoric of Funerary Rites*. London – New York, Continuum 2002; WALTER, Tony: *The Revival of Death*. London – New York, Routledge 1994; PRENDERGAST, David – JOCKEY, Jenny – KELLAHER, Leonie: Blowing in the Wind? Identity, Materiality, and the Destination of Human Ashes. In: *Journal of Royal Anthropological Institute*, roč. 12, č. 4 (prosinec 2006), s. 881–898; VANDENDORPE, Florence: Funerals in Belgium: The Hidden Complexity of Contemporary Practices. In: *Mortality*, roč. 5, č. 1 (2000), s. 18–33.

9 Oblíbeným „hitem“ jsou pohřby a pohřební plány označované jako „šité na míru“ (*tailor-made funerals; tailor-made funeral plans*).

10 Viz DAVIES, D. J.: *Death, Ritual and Belief*, s. 31 n. a 234 n.; WALTER, T.: *The Revival of Death*, s. 174; DAHLGREN, Curt – HERMANSON, Jan: „Ashes: Sweden.“ In: DAVIES, Douglas J. – MATES, Lewis H.: *Encyclopedia of Cremation*. Aldershot, Ashgate 2005, s. 60–64.

11 Ve Velké Británii se některé fotbalové kluby v poslední době setkávaly s žádostmi fanoušků o rozptýlení popela na jejich hřištích tak často (poté co bylo některým žádostem vyhověno), že se rozhodly tuto možnost omezit a vykázat ji na okraj hřišť, případně v jejich blízkosti vybudovaly speciální plochy pro tyto účely (*gardens of remembrance*) – viz PRENDERGAST, D. – JOCKEY, J. – KELLAHER, L.: Blowing in the Wind?

12 Viz PARSONS, Brian: Yesterday, Today and Tomorrow. The Life-Cycle of the UK Funeral Industry. In: *Mortality*, roč. 4, č. 2 (1999), s. 127–145.

v téměř padesáti státech světa.¹³ I když je pochopitelné, že tabulky v encyklopedii obsahují řadu „bílých míst“ v důsledku chybějících dat, je z nich naprosto zřejmé, že míra rozšíření kremací souvisí v první řadě s náboženskými tradicemi dané země. V Evropě jsou dodnes výrazné rozdíly v podílu kremací mezi státy s převážně protestantskou tradicí a státy katolickými či pravoslavnými.¹⁴

Odborná literatura věnovaná moderním kremacím ve východní části Evropy je o poznání skromnější. Samostatnou kapitolou je Sovětský svaz, kde byla kremace masivně propagována z ideových i „technických“ důvodů po říjnové revoluci v roce 1917. Znárodnění pohřebních služeb vedlo k neutěšenému stavu v pohřebnictví, přičemž zavedení kremací se jevilo jako vhodné řešení. Jejich rozšíření však naráželo na značný odpor pravoslavného obyvatelstva, takže služby nově postavených krematorií byly ve dvacátých a třicátých letech minulého století využívány velmi málo. Dobrovolně se pro kremaci téměř nikdo nerozhodoval; pálena byla především těla vyvrhelů, uprchlíků a zemřelých v důsledku infekčních nemocí, přičemž je do krematorií často dopravovala tajná policie bez vědomí pozůstalých.¹⁵ Z toho mála, co bylo doposavad napsáno na téma rozšiřování kremací v zemích střední a východní Evropy, jsou zjevné ohromné rozdíly mezi jednotlivými státy, nehledě k tomu, že od padesátých let 20. století socialistické vlády ve všech těchto zemích propagovaly kremace společně s necírkevním modelem občanských pohřbů. Zatímco v Československu (přesněji v českých zemích) či v Německé demokratické republice se během čtyřiceti let kremace staly nejrozšířenějším způsobem pohřbu,¹⁶ v samotném Sovětském svazu nebylo jejich prosazení kvůli pevně zakořeněným pravoslavným tradicím rozhodně tolik úspěšné. Podobně tomu bylo například v Rumunsku, kde doposavad funguje jediné krematorium. Rumunský historik Marius Rotar přitom popsal události z bukurešťského krematoria koncem roku 1989, ne nepodobné těm, ke kterým docházelo v meziválečném období v petrohradském krematoriu – z politických důvodů zde byla „za trest“ spálena těla obětí prosincové revoluce.¹⁷

Česká literatura věnovaná moderním pohřbům žehem a souvisejícím tématům je velice chudá. Starší články a knihy, včetně citovaných v této studii, mají namnoze charakter prokremační nebo (méně často) protikremační propagandy a dnes již jen pramennou hodnotu. Ojedinele se objevují práce věnované technické či architektonické stránce budování krematorií a urnových hřbitovů¹⁸ či sociálně-hygienickým

13 DAVIES, D. J. – MATES, L. H.: *Encyclopedia of Cremation*.

14 *Tamtéž*, s. 455 n.

15 Viz MERRIDALE, Catherine: *Night of Stone: Death and Memory in Russia*. London, Granta Books 2000, s. 165–175.

16 Viz NEŠPOROVÁ, Olga: Smrt, umírání a pohřební rituály v české společnosti ve 20. století. In: *Soudobé dějiny*, roč. 14, č. 2–3 (2007), s. 354–378; SCHULTZ, Felix R.: *Death in East Germany, 1945–1990*. (Rukopis doktorské disertace obhájené na University of York v roce 2005.)

17 ROTAR, Marius: The Mask of the Red Death: The Evil Politics of Cremation in Romania in December 1989. In: *Mortality*, roč. 15, č. 1 (2010), s. 1–17.

18 Viz MENCL, František: *Evropská krematoria*. Praha 1919; EDGAR, Emil: *Kolumbaria a popelníkové háje*. Praha, Borský a Šulc 1923; NEKVASIL, Jaroslav: *Stavba druhého pražského krematoria v Košířích a návrh na výstavbu krematorií v hlavním městě Praze*. Praha, Pohřební

aspektům pohřbu žehem,¹⁹ ani ty však nejsou prosté agitačních prvků. Totéž lze říci i o nejdéle vycházejícím, poměrně obsáhlém časopise *Krematorium / Žeh / Přátelství*,²⁰ vydávaném spolkem Krematorium, respektive Spolkem (později Společností) přátel žehu, který si sice v určitých periodách nárokoval charakter (jediného světového) „odborného časopisu“ k dané problematice, viděno dnešní optikou však tuto ambici zdaleka nenaplnoval.²¹ Výrazněji tato problematika nepronikla ani do současné odborné literatury. Dostupné jsou pouze základní informace o počátcích českého křesťanského hnutí,²² nebohatá etnografická literatura k pohřebním obřadům²³ a studie Olgy Nešporové věnované obecnějším otázkám umírání a proměnám pohřebních zvyklostí v české společnosti v průběhu 20. století.²⁴

Zásadní problém je také s primárními prameny. Archiv Společnosti přátel žehu, navazující na starší křesťanské organizace, byl totiž zcela zničen při povodních v roce 2002, aniž byl kdy badatelsky využit,²⁵ takže lze čerpat jen ze Spolkového katastru

---

ústav 1946; ŠERKA, Jozef – LACINA, Pavel: *80 let krematoria v Ostravě*. Šenov u Ostravy, Tilia 2004.

- 19 ZÁHOŘ, Jindřich – ČÍZEK, Ludvík: *Pohřbívání ohněm čili spalování mrtvol: Poučení pro český lid*. Praha, Společnost pro spalování mrtvol 1916; NEKVASIL, Jaroslav: *Pražská krematoria a pohřeb žehem vůbec*. Praha, České zemské sdružení obcí, měst a okresů 1946.
- 20 V letech 1909–1936 časopis nesl titul *Krematorium*, v letech 1937–1943 byl přejmenován na *Žeh* a po druhém čísle roku 1943 zastaven. Obnoven byl jako *Žeh* roku 1945 a vycházel do roku 1948 (pouze jedno číslo); od roku 1946 spolek paralelně vydával časopis *Přátelství*, zastavený v roce 1951. Časopis byl opět obnoven jako *Žeh* v roce 1957, s číslováním ročníků navazujícím na *Přátelství*, v polovině roku 1968 se pak vrátil i k tomuto titulu. Definitivně bylo jeho vydávání ukončeno roku 1973.
- 21 Další křesťanské spolky vydávaly pouze své věstníky, většinou navíc jen krátkodeché (*Die Fackel*, *Die Feuerbestattung*, *Die Flamme* (Karlovy Vary), *Die Flamme* (Trutnov), *Věstník Společnosti pro spalování mrtvol*).
- 22 Viz LENDEROVÁ, Milena: S pietou popel shrnuce... aneb kremace v Čechách. In: *Dějiny a současnost*, roč. 23, č. 1 (2001), s. 23–27; KUDLÁČ, Antonín K. K.: *Přiběh(y) Volné myšlenky*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2005, s. 87n.; NEŠPOR, Zdeněk R. a kol.: *Náboženství v 19. století: Nejčirkevňější století, nebo období zrodu českého ateismu?* Praha, Scriptorium 2010, s. 275 a 280.
- 23 Viz zejména NAVRÁTILOVÁ, Alexandra: K analýze tendencí vývoje rodinných obřadů na současné vesnici: Obřady, spojené s úmrtím a pohřbem. In: *Český lid*, roč. 76, č. 3 (1989), s. 149–155; TÁŽ: *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha, Vyšehrad 2004; MAIELLO, Giuseppe: Současné pohřební rituály v českých zemích na příkladu krematorií v Praze–Strašnicích, Zlíně a Plzni. In: *Český lid*, roč. 92, č. 1 (2005), s. 35–47.
- 24 Kromě již citované studie autorky viz zejména NEŠPOROVÁ, Olga: Preferenční způsoby pohřbu mezi současnými českými věřícími na příkladu čtyř pražských náboženských skupin. In: *Český lid*, roč. 93, č. 4 (2006), s. 387–404; TÁŽ: Believer Perspectives on Death and Funeral Practices in a Non-believing Country. In: *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, roč. 43, č. 6 (2007), s. 1175–1193; TÁŽ: Veřejná připomínka smrti: Pomníčky u silnic obětím dopravních nehod. In: *Tamtéž*, roč. 44, č. 1 (2008), s. 139–166.
- 25 O částečnou rekonstrukci spolkových dějin prostřednictvím archiválií dozíracích organizací (pražského a brněnského policejního ředitelství, Ústředního výboru Národní fronty ČSR a několika referátů ministerstva vnitra) se pokusil Zdeněk R. Nešpor ve studii „Socioekonomie spalování mrtvol, aneb Neznámá kapitola z dějin české sociologie a pojišťovnictví. In: *Pantheon*, roč. 6, č. 2 (2011), s. 22–47.

pražského policejního ředitelství, respektive Ústředního národního výboru hlavního města Prahy (uložen v Archivu hlavního města Prahy), a z různě dochovaných archiválií místních sdružení. Tomu odpovídá informačně velice problematická hodnota výroční publikace Společnosti přátel žehu²⁶ stejně jako absence dalších studií věnovaných této problematice. O alespoň částečnou nápravu se pokusíme na následujících stranách.

Kremační hnutí a jeho argumenty

Přestože první návrhy na kremaci lidských pozůstatků pocházejí již ze 17. století, rozvoj moderního kremáčnického hnutí je v celoevropském kontextu až záležitostí druhé poloviny 19. století a byl často spojen s explicitním odporem (přírodovědecky či lékařsky) vzdělaných intelektuálů vůči „nemoderní“ římskokatolické církvi.²⁷ Německojazyčné prostředí v převážně protestantském Prusku, respektive Německém císařství, ani liberálně orientovaní rakouští (především vídeňští) Němci přitom rozhodně nestáli stranou, což vysvětluje poměrně rychlé rozšíření kremáčnické myšlenky také mezi částí českých a moravských Němců.²⁸ První předlitavské kremáčnické spolky začaly vznikat již v sedmdesátých letech 19. století, v roce 1886 byla založena jejich celozemská federace s názvem Svaz německojazyčných kremáčnických spolků pro reformu pohřbívání a dobrovolnou kremaci (*Verband der Feuerbestattungsvereine deutscher-Sprache für Reform des Bestattungswesens und fakultative Feuerbestattung*) a do konce 19. století byly uspořádány tři kremáčnické výstavy (1894 Vídeň, 1895 Brno a 1898 znovu Vídeň; kremáčnický přístroj přitom byl k vidění již na světovém veletrhu ve Vídni roku 1873). Pokusy o prosazení fakultativního pohřbu žehem a/nebo o zřízení urnových hřbitovů skončily ovšem nezdarem pro odpor římskokatolické církve, jíž se podařilo udržet vliv na pohřební legislativu až do konce rakousko-uherského mocnářství.²⁹

Stoupenci kremací z řad českých Němců přitom pro tento způsob pohřbívání argumentovali hlavně hygienickými, sociálními a „modernizačními“ důvody, jsouce po ideologické stránce ovlivněni německými a vídeňskými progresivisty, a jejich hlavní aktivity spočívaly v (nadlouho) neúspěšných návrzích na vybudování krematorií v příslušných lokalitách (Cheb, Liberec, Ostrava, možná i další) a v „praktické přípravě“ v podobě shromažďování spolkových prostředků. Nemnozí zájemci o vlastní kremaci, kteří na to měli prostředky, byli již od sedmdesátých let 19. století spalováni v říšských krematoriích. Většinou přitom šlo o městské liberály, již se rozešli

26 *Společnost přátel žehu 1909–2009*. Praha, Společnost přátel žehu 2009.

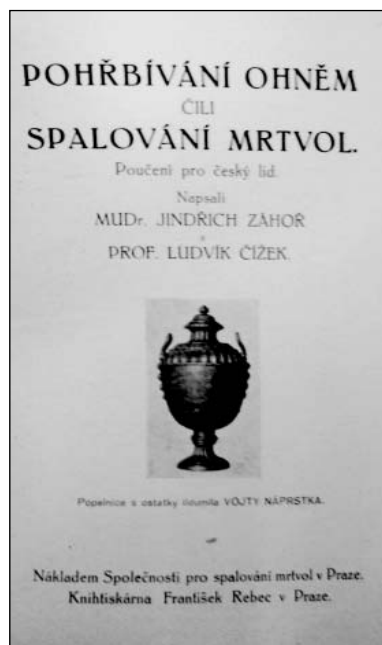
27 DAVIES, D. J. – MATES, L. H.: *Encyclopedia of Cremation*, s. xviii–xxi (viz pozn. 10); k úloze intelektuálů srv. McLEOD, Hugh: *Sekularizace v západní Evropě (1848–1914)*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2008, s. 126–135.

28 Srv. ADLER, Leopold: *Die Leichenverbrennung, mit besonderer Rücksicht auf die österreichische Gesetzgebung*. Wien, G. J. Manz 1874.

29 Viz ČÍŽEK, Ludvík: Z bojů o pohřbívání ohněm v býv. Rakousku. In: *Krematorium*, roč. 12, č. 11 (1921), s. 88 n.; roč. 13, č. 7 (1922), s. 56–59; č. 8, s. 64–67; č. 9, s. 75 n.

s římskokatolickou církví, poměrně často o protestanty – konvertity v rámci hnutí *Los von Rom* – nebo o židy. Kremace se nicméně v německojazyčném prostředí Čech a Moravy nestaly „velkým“ mediálním tématem a jejich halasní protagonisté raději psali do vídeňského časopisu *Phönix* nebo do berlínské *Die Flamme*. Čeští stoupenci pohřbu žehem proto hovořili o „zakrnění“ svých německojazyčných kolegů, kteří se nedokázali propagačně prosadit,³⁰ toto „zakrnění“ mělo ovšem poněkud paradoxní výsledek: českým Němcům se podařilo vybudovat první krematorium v Rakousku-Uhersku a v této činnosti nadále úspěšně pokračovali, jak bude popsáno níže.

Více rezonujícím tématem se spalování mrtvol nepochybně stalo v českojazyčném prostředí, počínaje už proticírkevně zacílenými fejetony Jana Nerudy v *Národních listech* roku 1872. Během osmdesátých let 19. století podal Vojta Náprstek jakožto pražský radní dva – pochopitelně neúspěšné – návrhy na vybudování městského krematoria, v nichž argumentoval hlavně hygienickými, sociálními a „urbanizačními“ důvody. Kremace měly zabránit šíření nemocí, zajistit „rovnost“ všech zemřelých a v neposlední řadě poskytnout rychle rostoucí metropoli prostor doposavad „zabíraný“ neužitečnými hřbitovy, jež vzhledem k pokračující urbanizaci hrozily nabýt nesmírného rozsahu. Lékařské a „modernistické“ důvody zase zdůrazňoval pražský městský fyzikus Jindřich Záhoř.³¹ Pravý skandál však vyvolaly dvě první skutečné kremace: Augusty Braunerové v Paříži, respektive problematické uložení jejích ostatků na pražském Vyšehradě (1890), a samotného Náprstka v durynské Gotě (1894).³² Obřad spojený s Náprstkovou kremací sledovala početná „delegace“ z Čech a po něm se strhla hotová mediální bouře mezi liberálně orientovaným

Kremační propaganda: Záhořovo a Čížkovo Pohřbívání ohněm (1916) – jedna z prvních propagačních brožur českého kremačního hnutí

30 Viz *tamtéž*, roč. 15, č. 2 (1924), s. 17.

31 Viz *Světový kongres Volné myšlenky v Praze, 8., 9., 10., 11. a 12. září 1907: Podrobná zpráva*. Praha, Volná myšlenka 1908, s. 256–261; ZÁHOŘ, J. – ČÍZEK, L.: *Pohřbívání ohněm čili spalování mrtvol* (viz pozn. 18).

32 Obě události důkladně popisuje Milena Lenderová v článku „S pietou popel shrnuce...“ (viz pozn. 22).

(především mladočeským) a katolickým tiskem, která nakonec vyústila v založení Společnosti pro spalování mrtvol (1899).³³

Podobně jako v případě většiny zahraničních spolků šlo ovšem hlavně o „debatní kroužek“ silně proticírkevního ražení, jehož členstvo nikdy nepřesáhlo osm set osob.³⁴ Společnost sice pořádala veřejné přednášky a vydávala propagační literaturu včetně již citované brožury *Pohřbívání ohněm*, často ve spolupráci s českou sekci Volné myšlenky (členstvo se ostatně z velké části prolínalo), její vliv nicméně zůstal nevelký a společnost se za naprostého nezájmu členstva z moci úřední rozešla v roce 1922.³⁵ Katolická strana kontrovala vyvracením prokremačních argumentů doplněným o denunciační jmenné seznamy „zavržených“ členů „spáleníchtivé společnosti“,³⁶ k čemuž měly zpočátku blízko i evangelické církve. „Choutka spalovati mrtvoly náleží k pošetilstem, které jen potud trvají, pokud se jim odpírá,“ psal evangelický tisk³⁷ – ovšem jen do té doby, než se některé zahraniční protestantské církve k pohřbu žehem vyslovily shovívavěji a než bylo rozpoznáno, že této kontroverze lze využít k útoku na „tmářskou“ římskokatolickou církev.

Povzbuzení světovým kongresem Volné myšlenky, který se konal v Praze roku 1907, o dva roky později založili čeští příznivci pohřbu žehem „praktičtější“ orientovaný spolek Krematorium,³⁸ který kromě pražského ústředí začal budovat síť místních odborů a vybírat nemalé členské poplatky. Za ty byla (dlouhodobým, případně více přispívajícím – formálně „zakládajícím“) členům poskytována nejen hojná propagační literatura, včetně již zmiňovaného časopisu, ale také zprostředkování a ekonomické zapravení jejich vlastní kremace, pokud se pro ni vyslovili ve své poslední vůli. Byl-li počet skutečných zakládajících členů 462, po pádu Rakouska-Uherska stoupl počet členů na téměř pět tisíc, v roce 1923 přesáhl pětadvacet tisíc,³⁹ o šest let později padesát tisíc,⁴⁰ v roce 1940 sto tisíc⁴¹ a v roce 1950 spolek dosáhl dvou set tisíc členů.⁴² Spolek si proto mohl dovolit zaměstnávat několik pracovníků a financoval rozsáhlou propagační kampaň, v níž se objevily všechny výše zmíněné argumenty, ekonomické zdůvodnění kremací jejich větší láci, než by stálo vybudování a dlouhodobé udržování hrobu, i explicitní odmítání „zastaralého“

33 *Archiv hl. m. Prahy* (dále *AHMP*), fond (f.) Spolkový katastr, SK XXII/201. Základní momenty uvedené diskuse přibližuje širše koncipovaná studie Tomáše Kotrlého „Právně-pastorační aspekty pohřbívání“. In: *Studia theologica*, roč. 13, č. 1 (2011), s. 121–154, zde s. 136–139.

34 Viz MENCL, F[rantišek] X.: *Pohřeb ohněm: Několik kapitol o zpopelňování mrtvých*. Praha, Krematorium 1922, s. 5.

35 *AHMP*, f. Spolkový katastr, SK XXII/201, rozhodnutí zemské politické správy ze 17.3.1922.

36 Viz např. MAŠTALÍŘ, Jan K.: *O spalování mrtvol*. Praha, Tisková liga 1905.

37 Citováno podle: NEŠPOR, Zdeněk R.: *Století evangelických časopisů, 1849–1948: Časopisy v dějinách „lidových“ protestantských církví v Čechách a na Moravě*. Praha, Kalich 2010, s. 68.

38 *AHMP*, f. Spolkový katastr, SK XXII/408.

39 Viz *Krematorium*, roč. 24, č. 11 (1923), s. 101–103.

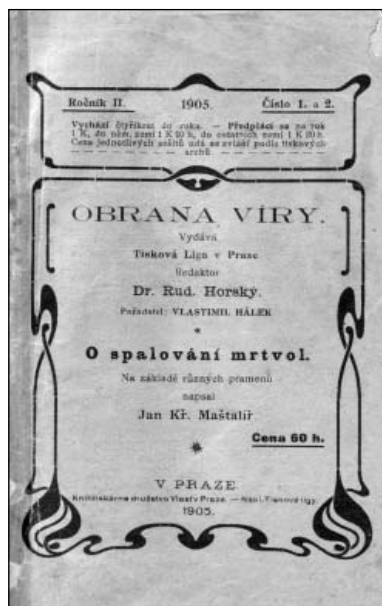
40 Viz *tamtéž*, roč. 30, č. 8 (1929), s. 97 n.

41 Viz *Žeh*, roč. 31, č. 4 (1940), s. 53 n.

42 Viz *Přátelství*, roč. 4, č. 1 (1950), s. 1.

římskokatolického církevního učení.⁴³ V odcírkevňující se české společnosti tyto argumenty nacházely živnou půdu,⁴⁴ nicméně „nejzazší důsledky“ v podobě vlastní kremace z nich zpočátku vyvodil jen málokdo – včetně členů spolku. I v prvních letech meziválečného Československa (do roku 1924) spolkový časopis uváděl jmenné seznamy zesnulých členů, z nichž jen u některých byla poznámka o jejich kremaci, zatímco později byli uváděni jen ti, kteří se nechali spálit. Do roku 1918 spolek zprostředkoval pouhých 272 kremací, byť také kvůli jejich nákladnosti (musely probíhat v zahraničí, což znamenalo značné náklady na převoz pozůstatků), tisíce kremace bylo nicméně dosaženo teprve v roce 1923 – když se spolek rozrostl na zmiňovaný počet pětadvaceti tisíc členů.⁴⁵

Na rozvoj kremační agitace mocně zapůsobil pád Rakouska-Uherska, který současně vedl k výraznému hnutí za vystoupení z římskokatolické církve. Ve víru nacionálních (a proticírkevních) vášní se argumentovalo urnovými hroby starých Slovanů, jejichž údajný pohřeb pěkně znázorňoval střed Alšova triptychu *Ze života starých Slovanů*, zvažovalo se počestění latinských termínů „krematorium“ a „kolumbárium“⁴⁶ a k ideologickému užítku přišla dokonce i „kremace“ M. Jana Husa.⁴⁷ Tento argument na podporu pohřbů žehem údajně použil už „největší Čech“ Vojta Náprstek: „Když se mistr Jan Hus a Jeronym Pražský nebáli dát se upálit za živa, nebudeme se bát ani my po smrti,“⁴⁸ celospolečenskou rezonanci si nicméně získal právě až v kontextu těsně poválečného Československa. Národní shromáždění nového státu k pohřbu žehem zaujalo vstřícný postoj: spalování mrtvol bylo oficiálně povoleno zákonem č. 180 z 1. dubna 1919 a podrobněji upraveno zákonem o pohřbívání ohněm (č. 464) ze 7. prosince

Protikremační propaganda: Maštaříkova brožura *O spalování mrtvol (1905)* s osmistránkovým jmenným seznamem členů „spáleničtivé společnosti“

43 Viz např. MENCL, F. X.: *Pohřbívání ohněm* (viz pozn. 34); NOZAR, Karel: *Pohřby do země a kremace*. Praha, Krematorium 1931; MILDE, L[ubomír]: *Kremace: Moderní způsob pohřbívání*. Praha, Krematorium 1932.

44 Srv. NEŠPOR, Z. R. a kol.: *Náboženství v 19. století*, s. 272–282 (viz pozn. 22) .

45 Viz MENCL, F. X.: *Pohřbívání ohněm*, s. 6; *Krematorium*, roč. 14, č. 4 (1923), s. 33.

46 Viz KEBRLE, Vojtěch: České názvy pro latinské krematorium a kolumbarium a co k tomu přísluší. In: *Krematorium*, roč. 13, č. 1 (1922), s. 3–5; č. 2, s. 16 n. Stejná argumentace se pak příznačně znovu objevila po Mnichovu 1938 (viz Žeh, roč. 30, č. 2 (1939), s. 27 n.).

47 Viz MENCL, F. X.: *Pohřbívání ohněm*, s. 9.

48 Citováno podle: *Krematorium*, roč. 24, č. 10 (1933), s. 114.

1921. Členstvo spolku Krematorium rapidně vzrůstalo a řada českých měst projevila zájem o vybudování vlastního krematoria – nejextrémnějším příkladem byly ani ne třítisícové středočeské Zdice – zatímco další města zřídila alespoň urnová pohřebiště či kolumbária. Vzestup jejich počtu bedlivě sledoval časopis *Krematorium / Žeh*, od roku 1933 ovšem už jen příležitostně, neboť se stala „normální“ součástí městských hřbitovů.

Tabulka 1: Vzrůst počtu urnových pohřebišť a kolumbárií v českých zemích

Rok	Počet urnových pohřebišť a kolumbárií	Zdroj
1926	25	<i>Krematorium</i> , roč. 18, č. 1–2 (1927), s. 15
1927	33	<i>Krematorium</i> , roč. 19, č. 1 (1928), s. 14
1928	42	<i>Krematorium</i> , roč. 20, č. 1 (1929), s. 15
1929	51	<i>Krematorium</i> , roč. 21, č. 1 (1930), s. 15
1930	63	<i>Krematorium</i> , roč. 22, č. 1 (1931), s. 15
1931	71	<i>Krematorium</i> , roč. 23, č. 1 (1932), s. 23
1932	83	<i>Krematorium</i> , roč. 23, č. 12 (1932), s. 220
1934	124	<i>Krematorium</i> , roč. 26, č. 1 (1935), s. 16
1936	146	<i>Krematorium</i> , roč. 27, č. 11 (1936), s. 167 n.
1941	146*	<i>Žeh</i> , roč. 33, č. 4 (1942), s. 58 n.

* Údaj za rok 1941 nezahrnuje odstoupené Sudety.

Kremace se současně (opět) staly předmětem mezicírkevní kontroverze. Zatímco římskokatolická církev trvala na absolutním zákazu pohřbu žehem, neboť neexistence pohřbeného těla podle ní bránila zmrtvýchvstání,⁴⁹ velké nekatolické církve zaujaly vstřícnější stanovisko. Církev československá (husitská) sice nikdy nepřijala žádný oficiální prokremáčnický dokument, nicméně žehem byl pohřben její první patriarcha Karel Farský (1927) a církev začala již ve dvacátých letech budovat ve svých sborech kolumbária, a to i v případě někdejších kostelů římskokatolických.⁵⁰ Také mezi evangelíky bylo dost stoupenců kremace⁵¹ a v několika nově budovaných sborových domech byla zřízena kolumbária, celková podpora kremáčnického hnutí zde však

49 Současně se ovšem v několika případech odehrály katolické pohřební obřady před veřejně známou kremací významné osobnosti, a dokonce došlo na vystavení uren v kostelech (viz např. *Krematorium*, roč. 31, č. 8–9 (1930), s. 108–110). Oficiální církevní postoje před Druhým vatikánským koncilem rozebírá Tomáš Kotrlý (Právněpastorační aspekty pohřbívání, s. 124–139 – viz pozn. 33).

50 Viz KORDULE, Stanislav: Kremace se stanoviska Církve čsl. In: *Žeh*, roč. 28, č. 6–7 (1937), s. 86 n.

51 Patřil k nim např. architekt Emil Edgar. Prvním známým evangelíkem, jenž zvolil kremaci, byl v roce 1927 vrchní ředitel Živnobanky Apollo Růžička.

byla slabší a Českobratrská církev evangelická vydala oficiální stanovisko až na svém třináctém konventu v červnu 1935: volbu pohřebního ritu ponechala na individuálním rozhodnutí každého člena církve, protože v případě pohřebních obřadů nejde ani tolik o zesnulého jako spíš o působení na žijící účastníky shromáždění. Podobně se vyjádřili také (někteří) představitelé židovských náboženských obcí a kremace načas zaujala dokonce i některé pravoslavné (emigranty z Ruska) – ačkoli pravoslavná církev tento typ pohřbu rozhodně odmítala –, zejména do té doby, než si na pražských Olšanských hřbitovech zřídili vlastní pohřebiště.⁵²

Jakkoli „oficiálně“ spíše opatrné, velké nekatolické církve využívaly římskokatolického odmítání pohřbu žehem ke kritice této církve a tím přispěly k rozvoji křesťanského hnutí, stejně jako mu napomohly „příklady“ významných osobností politického a veřejného života, které volily tento typ pohřbu (jmenujme alespoň politiky Aloise Rašína a Vlastimila Tusara či spisovatele Aloise Jiráska). Časopis *Krematorium* toho neopomněl využít a začal tisknout „náš pantheon“ složený ze spálených „velkých Čechů“,⁵³ později i s jejich podobiznami a stručnými biografiemi.⁵⁴ Úspěchem bylo také zorganizování mezinárodního křesťanského kongresu v Praze roku 1936.⁵⁵ Rozvíjející se křesťanské hnutí ovšem zažilo také velkou aféru: v polovině třicátých let obvinilo několik významných členů spolku (včetně architekta Emila Edgara) jeho vedení, a dokonce i „otce zakladatele“, čestného předsedu Františka Mencla, z defraudací,⁵⁶ což vyústilo v policejní vyšetřování. Většina spolku se ovšem – byť po bouřlivé diskusi – za vedení postavila a celá záležitost vyzněla do ztracena,

Meziválečný časopis Krematorium / Žeh oslavoval budování nových krematorií. Na obálce tohoto čísla je vyobrazeno již neexistující kubistické krematorium v Moravské Ostravě z roku 1925, vybudované podle návrhu architekta Vlastislava Hofmana ve spolupráci s Františkem Menclm

52 Viz *Krematorium*, roč. 17, č. 1 (1926), s. 2.

53 Poprvé v *Krematoriu*, roč. 18, č. 12 (1927), s. 139 n.

54 Od *Krematoria*, roč. 22, č. 3 (1931), s. 40 n.

55 Viz *The International Cremation Congress at Prague: Report – Decisions – Resolutions*. Prague, Krematorium 1936.

56 AHMP, f. Spolkový katastr, SK XXII/408, nedatované podání Státnímu zastupitelství v Praze.

František Mencl (1879–1960), stavební inženýr a vůdčí představitel českého kremačního hnutí do nástupu komunistického režimu

vyjma exemplárního vyloučení „nactiutřačů“.⁵⁷ Pokusy o založení dalších českých kremačních spolků – v rámci Svazu proletářských bezvěrců a Universa – naproti tomu prakticky selhaly.

Silné, veřejně viditelné a bohaté kremační hnutí (ze spolkových peněz byl například pořízen palác na pražské Revoluční třídě) utrpělo velkou ránu během druhé světové války, kdy byla prakticky zakázána propagační činnost a posléze i zastaven spolkový časopis. Spolek válku přečkal zhruba s takovou ctí jako ostatní české občanské organizace, které nebyly úplně zakázány,⁵⁸ bylo však nutné zdvojnásobit členské poplatky, a dokonce zpoplatnit i ty členy, kteří podle dřívějších stanov již měli nárok na kremaci v režii spolku (1946). Nadějí se stalo vydávání druhého, populárnějšího spolkového časopisu *Přátelství* od roku 1946, jehož redaktorem se stal někdejší „volný myslitel“ Lubomír Milde, neměla však trvat příliš dlouho.

Podobně jako v případě Volné myšlenky⁵⁹ se po únoru 1948 propagace „pokroku“ ujali sami představitelé komunistického režimu a pro „buržoazní pokrokaře“ tak přestalo být místo. Spolek Krematorium sice nezanikl, bylo však „vyakčněno“ jeho stávající předsednictvo – předsedou se na rok stal někdejší československý duchovní a pozdější náměstek Státního úřadu pro věci církevní Vladimír Ekart –, zanikl časopis *Žeh*, doposavad vedený Františkem Menclem, a redakci *Přátelství* musel opustit Lubomír Milde. Heslem doby se stalo „nejen naplnit – ale překročit [plán]“, a to i v případě pohřbů žehem.⁶⁰ Spolek je sice mohl nadále (pro své členy) organizovat, propagace „socialistického pohřebnictví“ se nicméně chopily státní a stranické orgány.

Ani to však nestačilo. Zpravodaj přítomný na spolkové schůzi v únoru 1954 si stěžoval, že ve vedení spolku jsou stále nekomunisté (respektive dokonce vyškrtnutý

57 Jejich odvolání bylo definitivně zamítnuto 20.8.1936 (srv. příslušné soudní rozhodnutí *tamtéž*). Oficiální stanovisko spolku viz *Krematorium*, roč. 26, č. 3–4 (1935), s. 41–61; č. 5–6, s. 76–92.

58 Srv. *Žeh*, roč. 35, č. 1 (1945), s. 2–4.

59 Viz KUDLÁČ, A. K. K.: *Příběh(y) Volné myšlenky*, s. 140–184 (viz pozn. 22).

60 *Přátelství*, roč. 5, č. 1 (1951), s. 33.

člen KSČ), v sále nebyl obraz prezidenta republiky a schůze neskončila zpěvem „Písně práce“, pročež uzavřel svou zprávu konstatováním, že „spolek neplní hlavní úkol boje proti starému myšlení“.⁶¹ Náprava byla zjednána v podobě „lépe připravené“ schůze následujícího roku, na níž byly přijaty nové stanovy zakotvující faktickou podřízenost krajským a okresním národním výborům, z rozhodnutí ministerstva vnitra byl také změněn název Krematorium na Spolek přátel žehu.⁶² Ještě významnější však bylo, že Spolku přátel žehu byla v roce 1959 odňata jeho pojišťovací činnost, tedy ekonomické zajištění členských pohřbů, jež bylo převedeno na monopolní Státní pojišťovnu.⁶³ V důsledku tohoto rozhodnutí došlo během několika let k masivnímu poklesu členské základny (na pouhou čtvrtinu)⁶⁴ a úpadek pokračoval i přes pokus o obnovu reálné spolkové činnosti v období pražského jara 1968. V období „normalizace“ Společnost přátel žehu fakticky přestala fungovat a po roce 1989 nastala jen dílčí obnova; počet členů je minimální a společenský ohlas nulový.⁶⁵

Přitom platilo, že „komunistický režim zavedl do praxe koncept sekulárního pohřebního obřadu, který jednak navazoval na předchozí sekulární pohřby a jednak byl založen na ruském protináboženském modelu, jenž nahrazoval tradiční pravoslavnou pohřební praxi a místo uložení do země obsahoval kremaci. [Avšak] zatímco v Sovětském svazu se občanské pohřby spojené s kremací nedařilo dostatečně pro-

Časopis *Práteleství* / *Žeh* z období komunistického režimu již sledoval značně odlišné ideové cíle než jeho meziválečný předchůdce

61 AHMP, f. Spolkový katastr, SK XXII/408, zpráva vedoucího tajemníka Městského akčního výboru Národní fronty v Praze z 21.2.1954.

62 *Tamtéž*, rozhodnutí ministerstva vnitra čj. NV/2-1593-55 z 26.8.1955. K další změně názvu na Společnost přátel žehu došlo v roce 1965 (viz *Národní archiv* (NA), Praha, f. Ministerstvo vnitra II. – spolky, karton (k.) 118, rozhodnutí ministerstva vnitra z 24.5.1966).

63 NA, f. Ministerstvo vnitra II. – spolky, k. 118, oznámení ministerstva vnitra Spolku přátel žehu z 8.11.1958; *tamtéž*, f. Ministerstvo vnitra – dodatky, k. 465, rozhodnutí ministerstva vnitra z 10.2.1959.

64 *Společnost přátel žehu 1909–2009*, s. 23 (viz pozn. 26).

65 Viz KOTRLÝ, T.: *Proměny postavení hrobníka*, s. 279 (viz pozn. 3).

sadit, jejich rozšíření v Československu bylo úspěšnější,“ především kvůli starším proticírkevním tendencím ve společnosti.⁶⁶ Propagace „moderního“ způsobu pohřbu připadla národním výborům, sborům pro občanské záležitosti, Společnosti pro šíření vědeckých a politických znalostí a podobným organizacím a leckdy měla spíše podobu donucování. Do boje se pustili také vědečtí ateisté.⁶⁷ Na Slovensku, kde se propagaci kremací příliš nedařilo, byly dokonce vydávány nové propagační materiály,⁶⁸ celkově však byly voleny spíše jiné prostředky agitace – a také sociálního tlaku.

Naopak je ale potřeba zmínit, že římskokatolická církev (Posvátná kongregace svatého oficia, nynější Kongregace pro nauky víry) instrukcí *Piam et constantem* v květnu 1963 zrušila církevní tresty pro ty, kteří podstoupili pohřeb žehem, a jejich „přisluhovače“, pokud volba tohoto pohřebního ritu nebyla spojena s antiklerikalismem, a na církevní obřady v krematoriích pamatoval také nový pohřební manuál *Ordo exsequiarum* z roku 1969. I toto rozhodnutí přitom (spolu s jinými důvody) způsobilo, že propagace kremací přestala být – přinejmenším v české společnosti – nutná. Téma se „sekularizovalo“ ruku v ruce s tím, jak rostl podíl kremací ve společnosti, který budeme sledovat ve třetím oddíle této studie. Dříve je nutné věnovat pozornost jinému důsledku kremáčnické agitace (i dalších faktorů), a to výstavbě nezbytného „technického zázemí“ čili krematorií.

Budování krematorií v českých zemích

První evropské krematorium bylo otevřeno roku 1876 v Miláně a záhy bylo následováno dalšími, převážně v protestantských nebo konfesionálně smíšených zemích. Narozdíl od dálnovýchodních společností, v nichž byla kremace „normální“, povytce praktickou záležitostí (z odlišných důvodů také ve Spojených státech)⁶⁹ a kde se jednalo o zřizování co možná efektivních kremáčnických „továren“ (přičemž se objevila dokonce i mobilní krematoria), však byla první evropská krematoria budována monumentálně, jako moderní „chrámy“ či „divadla“.⁷⁰ Douglas J. Davies uvádí, že zejména protestantští architekti (a stavebníci při jejich výběru) věnovali velkou pozornost volbě stylů a jejich estetické a emocionální působivosti. Totéž však platilo také v případě historicky převážně římskokatolických zemí, v nichž se rozvinula specifická

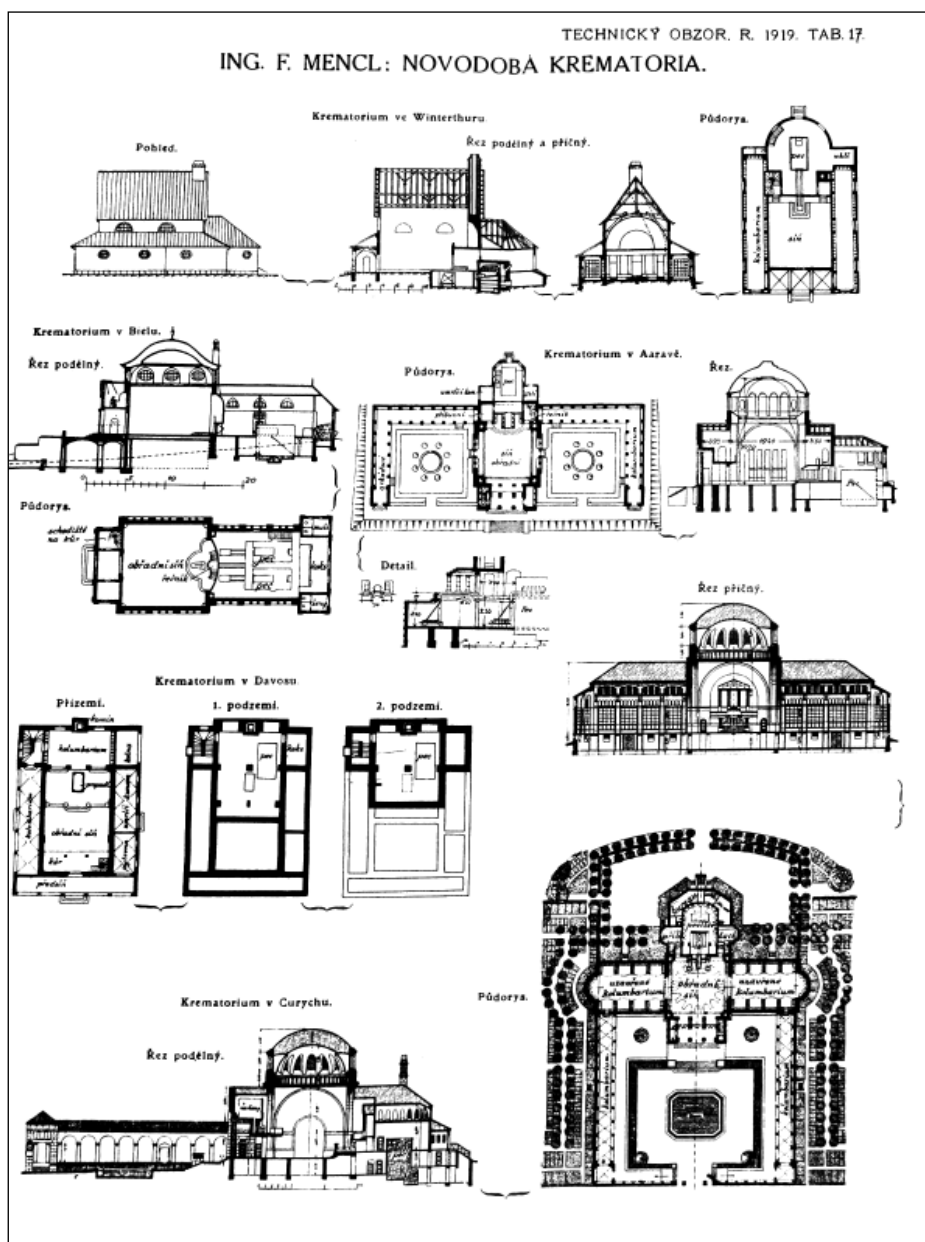
66 NEŠPOROVÁ, O.: Smrt, umírání a pohřební rituály v české společnosti ve 20. století, s. 372 (viz pozn. 16).

67 Viz např. LOUKOTKA, Jiří: *Vědecký ateismus a světonázorová výchova*. Praha, Horizont 1979, s. 252–257.

68 Viz KOPČAN, Štefan (ed.): *Človek človeku: Zborník na pomoc organizovaníu občianskych pohrebov*. Bratislava, Obzor 1965; KOPČAN, Š. – STRNAD, A.: *Bratislavské krematórium*. Bratislava, Obzor 1976; *Košické krematórium*. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1975.

69 Stephen Prothero sice ukazuje, že i v USA byly počátky kremáčnického hnutí vysoce ideologickou záležitostí, praktické důvody spojené s nedostatkem či drahotou hrobových míst v urbánních oblastech nicméně vedly ke zvyšování podílu pohřbů žehem, výraznému zejména v poválečném období (PROTHERO, S.: *Purified by Fire*, s. 138–144 a 163 n. – viz pozn. 7).

70 DAVIES, Douglas J.: The Sacred Crematorium. In: *Mortality*, roč. 1, č. 1 (1996), s. 83–94.

Obrazová příloha k Menclovu přehledu moderních evropských krematorií (1919)

„soutěživost“ mezi „starými“ církevními chrámy a krematorii, které progresivisté chápali jako symboly a přímo „chrámy“ pokroku. Teprve rozšiřování podílu kremací a ekonomické důvody⁷¹ vedly k tomu, že novější krematoria začala sloužit spíše praktickým účelům, jako „továrny“ na spalování mrtvých, přičemž jejich estetická a „ideologická“ funkce byly potlačeny. K této proměně mohlo dojít již v meziválečném období, obvyklejší však byla teprve ve druhé polovině 20. století.⁷² Leckdy přitom byla časnější v převážně či historicky římskokatolických zemích, kde přestalo být nutné „konkurovat“ církevním pohřbům a/nebo kde došlo k „sekularizaci“ (části) pohřebních obřadů.

Výše zmiňované první pokusy o vybudování krematorií v českých zemích v rámci Rakouska-Uherska, které s ohledem na římskokatolickou církev nepovolovalo pohřeb žehem, neměly naději na úspěch. Přesto na samém sklonku monarchie došlo ke kuriózní situaci: liberálně orientovaná městská rada (německojazyčného) Liberce rozhodla o vybudování krematoria a přes odpor církve i státu si svou volbu roku 1911 obhájila u nejvyššího správního soudu, takže v květnu 1915 započala stavba, po jejímž skončení byly ve dnech 3. a 4. listopadu následujícího roku provedeny zkušební kremace dvou mrtvých zvířecích těl. S ohledem na státní zákony však bylo krematorium nadále zapečetěno a zahájilo provoz teprve 31. října 1918. Do konce roku 1918 bylo v Liberci provedeno dalších dvaosmdesát kremací, oficiálně bylo přitom krematorium otevřeno až v roce 1919.⁷³ Jeho existence v zemi, která rozhodně odmítala pohřeb žehem, byla ovšem čímsi značně výjimečným.

Československo v roce 1921 upravilo fakultativní kremační legislativu již zmiňovaným zákonem o pohřbívání ohněm, který po německém vzoru vkládal možnost budování a správy krematorií výlučně do péče městských rad. Kremační spolky, především Krematorium, respektive Die Flamme, jim proto na tyto činnosti přispívaly, samy se však nikdy nestaly vlastníky krematorií – jejich privátní vlastnictví poprvé umožnila až česká legislativa v devadesátých letech 20. století. Po povolení kremací ovšem nastala horečná budovatelská činnost, jež byla především v německojazyčném prostředí z dřívějšíka připravena dlouhodobou existencí kremačních spolků (a jejich úsporami, třebaže válkou znehodnocenými), v českojazyčném prostředí pak neúnavnou agitací stoupenců kremace a jejich studiemi zahraničních krematorií – především zásluhou přednosty pražského stavebního odboru a meziválečného předsedy spolku Krematorium Františka Mencla. Naléhavá potřeba co nejrychlejšího vybudování krematoria – spojená také s touhou mít co možná brzy také „vlastní“, české krematorium, a s nedostatkem prostředků na nákladnější stavbu – vyvstala především v Praze, kde bylo v listopadu 1921 otevřeno provizorní krematorium získané přestavbou hřbitovní

71 Řada krematorií patřila soukromým firmám a náklady nemohli úplně zanedbávat ani ostatní vlastníci – města, kremační spolky či církve.

72 GRAINGER, Hillary J.: *Death Redesigned: British Crematoria – History, Architecture and Landscape*. London, Spire Books 2006.

73 Celé problematice se detailněji věnuje Ivana Míšková v diplomové práci *Liberecké krematorium 1945–1992/2005*, obhájené na Technické univerzitě Liberec v roce 2008 (s. 64–87).

(Staré) krematorium v Mostě – „chrám pokroku“ z roku 1924 (architekt August Kirstein). Po ukončení provozu v sedmdesátých letech mělo sloužit jako kolumbárium, dnes je v něm umístěna expozice obětí pracovních a koncentračních táborů druhé světové války (foto Zdeněk R. Nešpor, 2009)

kaple na občanském oddělení Olšanských hřbitovů.⁷⁴ Provizorní krematorium, po dvou letech vybavené také druhou kremační pecí, sloužilo do otevření Strašnického krematoria roku 1932, kdy bylo opět přestavěno, tentokrát na takzvanou Novou obřadní síň; druhé provizorní krematorium, zbudované roku 1925 ze hřbitovní kaple v Českých Budějovicích, naproti tomu čekal relativně dlouhý „život“ (fungovalo až do roku 1979).

Provizorní krematoria nicméně nemohla stoupence pohřbu žehem uspokojit, počínaje už nedostatečnou estetikou a viditelnou „přílišnou vázaností“ na „nemoderní“ (a protikremační) římskokatolickou církev. Architektonické soutěže na nová krematoria byly proto vypsány hned na sklonku roku 1918,⁷⁵ s výjimkou Pardubic a Nymburka přitom šlo o převážně německojazyčné podniky. Čeští Němci byli na (povolení) budování krematorií lépe připraveni a v rychlém sledu otevřeli krematoria v Mostě (1923) a Moravské Ostravě (1925), následovaná (částečně německým) Brnem (1929), Rybáři (dnes součást Karlových Varů, 1931) a Střekovem (dnes sou-

74 Viz MENCL, F. X.: *Pohřbívání ohněm*, s. 8–12 (viz pozn. 34); NEKVASIL, J.: *Pražská krematoria a pohřeb žehem vůbec*, s. 16–40 (viz pozn. 19); KOVARÍK, Petr: *Klíč k pražským hřbitovům*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2001, s. 25.

75 MENCL, F. X.: *Pohřbívání ohněm*, s. 7.

část Ústí nad Labem, 1934). S výjimkou krematorií v Ostravě a Rybářích přitom šlo o „klasické“, monumentální stavby, novodobé „chrámy ohně“ (a pokroku), které uchvacovaly především svou velikostí a strnulou „posvátností“, třebaže v některých případech došlo k uplatnění prvků secese a modernějších stylů. Krematoria měla „nahradit kostely“ nejen svou funkcí, nýbrž i estetikou.

Podobnou cestou se vydala také pardubická městská rada, která usilovala o zbudování prvního „slovanského“ krematoria, nakonec se však musela spokojit s „třetím místem“ (po Petrohradu/Leningradu a Praze) jak v pořadí vzniku (1923), tak v ročním počtu kremací.⁷⁶ Návrhem byl pověřen architekt Pavel Janák, který zvolil takzvaný rondokubismus, ornamentální styl údajně odkazující ke starým Slovanům a dobově prezentovaný jako nový „český národní styl“.⁷⁷ Pardubické krematorium však zůstalo jeho nejvýraznějším projevem (spolu s pražskou Legiobankou), rondokubismus zřejmě neumožňoval další rozvoj a byl záhy odmítnut jako nemoderní.⁷⁸ České prostředí, třebaže ve stavbě krematorií poněkud opožděné za německým, o to rychleji vstřebávalo modernější stylové podněty a další nově budovaná krematoria v českých městech i esteticky „šla s dobou“, pokud ji dokonce „nepředbýhala“ – Nymburk (1924), Plzeň (1926), Praha-Strašnice (1932), Olomouc (1932), Semily (1937).⁷⁹ „Soutěž“ v budování krematorií mezi oběma zemskými národy, již lze dokumentovat kupříkladu prostřednictvím dobových časopisů kremačních spolků, zuřila naplno, pomalejší Češi ji však vedli novými stylovými prostředky – purismem, konstruktivismem a funkcionalismem – jež nezdobnou monumentalitou uplatňovaly řád v dispozici, hmotě i detailech. Výsledkem každopádně bylo, že v meziválečném období se v českých zemích postavilo třináct krematorií (včetně obou provizorních), jež sloužila ke zpopelnění necelých sedmi tisíc těl ročně (méně než pět procent zemřelých). Nákladnost stylově a někdy i funkčně⁸⁰ modernějších českých krematorií přitom nebyla o nic menší než u obdobných staveb německých.

76 Viz *Kremace ve světle pravdy: Propagační spis Městského krematoria v Pardubicích*. Pardubice, Krematorium 1936, s. 6; MERRIDALE, C.: *Night of Stone*, s. 170–173 (viz pozn. 15).

77 Viz ŠTECH, Václav V.: *Včera*. Praha, J. Šterc 1921; ČAPEK, Josef: Dva proti sobě. In: *Lidové noviny* (19.9.1924), s. 471.

78 Tímto konstatováním nechceme v žádném případě znevážit estetickou hodnotu pardubického krematoria, které bylo v roce 2010 právem prohlášeno národní kulturní památkou. K Janákovu dílu přitom existuje bohatá literatura (zejména LUKEŠ, Zdeněk – PANOCH, Pavel: *Ve stínu modernosti*. Pardubice, Hélios 2008; HLÍDKOVÁ, Vendula: *Pavel Janák: Obrysy doby*. Praha, Arbor Vitae 2009), což naneštěstí zdaleka neplatí o všech dalších architektonicky výjimečných stavbách krematorií v českých zemích, tím méně poválečných (srv. jen SVOBODOVÁ, Markéta: *Historie a ideový obsah architektonického typu krematoria v meziválečném Československu*. In: ROHÁČEK, Jiří (ed.): *Epigraphica & Sepulcralia*, sv. 2: *Sborník příspěvků ze zasedání k problematice sepulkrálních památek, pořádaných Ústavem dějin umění AV ČR, v. v. i., v letech 2006–2007*. Praha, Artefactum 2009, s. 267–287). Autoři na toto téma připravují studii inspirovanou citovaným monumentálním dílem H. J. Graingerové o britských krematoriích (i řadou dalších drobnějších příspěvků).

79 Jedinou spíše akademizující, „nedostatečně moderní“ výjimkou bylo plzeňské krematorium.

80 Například semilské krematorium bylo první, v němž se uplatnilo spalování elektrinou, jinde byl místo koksu využíván plyn.

Krematorium v Nymburku – výjimečná stavba meziválečného purismu z roku 1924 architektů Bedřicha Feuersteina a Bohumila Slámy (foto Zdeněk R. Nešpor, 2009)

Tento nepoměr si postupně uvědomili i stoupenci kremací, zvláště když k němu přistoupil poválečný odsun, respektive vyhnání českých Němců (relativně více nakloněných kremací) a vlna odporu proti kremacím, vyvolaná nacistickým holokaustem. Extrémním, nicméně ilustrativním příkladem se stalo přejmenování ulice vedoucí k místnímu krematoriu v Karlových Varech na – Buchenwaldskou; ulice nese tento novoosídlenecký název dodnes. Nová, nyní již centrálně plánovaná krematoria proto měla být budována jen tam a tehdy, kde a až to bude vyžadovat sociální potřeba, a současně mělo jít o komornější, méně nákladné stavby, což koresponduje s procesem „odideologizování“ krematorií v západní Evropě.⁸¹ Jediné nové krematorium realizované podle těchto plánů vzniklo v Praze-Motole roku 1954 (o jeho stavbě se přitom začalo diskutovat již ve dvacátých letech a na počátku čtyřicátých let se dokonce uvažovalo o výstavbě tří nových pražských krematorií), zatímco první slovenské krematorium v Bratislavě bylo zřízeno opět spíše z ideologických důvodů (o jeho stavbě rozhodla vláda v prosinci 1960, otevřeno však bylo až téměř o devět let později a počet kremací v něm stoupal jen zvolna), neboť „situace je doposud beznadějná ... těžce se bude probíjet myšlenka pohřbu žehem na Slovensku“.⁸²

81 Viz NEKVASIL, J.: *Pražská krematoria a pohřeb žehem vůbec*, s. 130–136 (viz pozn. 18); Plánovité budování krematorií. In: *Žeh*, roč. 37, č. 1 (1947), s. 35–45.

82 Viz NEKVASIL, J.: *Pražská krematoria a pohřeb žehem vůbec*, s. 136. Na konci 50. let přešla koncepce budování nových krematorií plně do rukou státních orgánů (viz NA, f. Minister-

Novou vlnu budování krematorií, včetně přestaveb či náhrad dřívějších, přinesla teprve sedmdesátá a osmdesátá léta, kdy to začal vyžadovat vzrůstající podíl pohřbů žehem a současně se objevila snaha o lepší regionální rozmístění (nových) krematorií z důvodu jejich snazší dostupnosti. Počítalo se s tím, že přinejmenším v českých zemích brzy nastane regionální homogenizace podílu pohřbů žehem. Krematoria vyprojektovaná od konce šedesátých do poloviny osmdesátých let přitom většinou měla plnit také nezanedbatelné ideologické funkce, měla se stát „výstavní skříní“ úspěchů socialismu a ve všech funkcích modernější náhradou meziválečných krematorií.⁸³ Ne vždy se to podařilo (obzvláště odstrašujícím příkladem je nové mostecké krematorium), nicméně snaha o výstavbu „přitažlivých“ krematorií byla veliká, stejně jako uvolněné finanční prostředky. Pro výstavbu krematorií byly poskytovány excelentní pozemky (pokud nešlo o stavby v areálu stávajících hřbitovů), užívaly se nejdražší materiály a nešetřilo se ani na projektech a výzdobě. Aby se zvýšila atraktivita krematorií, docházelo dokonce k tomu, že projekty zpracovávali „problematičtí“ architekti, kteří neprošli „normalizačními“ prověrkami (například Petr Brauner v Šumperku), a většina projektů alespoň dílčím způsobem odkazovala k meziválečnému funkcionalismu a/nebo dalším – v jiných případech neakceptovaným – „buržoazně-avantgardním“ stylům.

Potřeba budovat nová krematoria přitom trvala i v průběhu osmdesátých let, avšak ekonomická situace se rapidně zhoršovala a komunističtí plánovači přestali být ochotni jak k uvolňování dostatečných prostředků, tak k angažování elitních architektů. Pokračující výstavba sekulárních obřadních síní nadto snížila estetický, respektive ideologický význam samotných krematorií, neboť přestalo být nutné budovat výstavná krematoria, mohly-li se obřady odbyvat ve smutečních síních, bližších většině pozůstalých. Teprve v tomto období se proto u nás uplatnilo „odideologizování“ krematorií, dávno již obvyklé v jiných evropských zemích, jež dále pokračovalo po pádu komunistického režimu.⁸⁴ Na sklonku osmdesátých let a ojedinele i později⁸⁵ bylo proto postaveno několik krematorií sloužících vpravdě jen jako „továrny na spalování mrtvol“, umístěných co možná „neviditelně“ mimo městskou zástavbu, a dokonce bez vlastních obřadních síní.⁸⁶ Hlavním požadavkem se stala efektivita jejich fungování, odrážející ostatně i náklady na výstavbu. Neplatilo to nicméně o všech nových krematoriích, protože politická a socioekonomická transformace

---

stvo vnitra – spolky, k. 118, Návrh zprávy o situaci a dalších perspektivách výstavby kremáčnických zařízení na území ČSR, 10.8.1959).

83 Nově byla vybudována tato krematoria: Blatná, Česká Třebová, České Budějovice (nové), Jihlava, Jindřichův Hradec, Klatovy, Most (nové), Ostrava (nové), Šumperk, Tábor, Ústí nad Labem (nové) a Gottwaldov/Zlín.

84 Platí to pro krematoria v Jaroměři, Kladně a Mělníku, vesměs dokončená až po roce 1989; projekt mělnického krematoria přitom pochází už z konce 70. let. Po roce 1989 byla ve stejných intencích vybudována krematoria v Hrušovanech (Vysočanech), Hustopečích, Plzni (nové) a Semilech (nové).

85 To byly případy Plzně a Semil, kde stará krematoria začala sloužit jako obřadní síně.

86 Obřadní síně byly někdy zřízeny později v souvislosti s privatizací těchto krematorií, kdy jejich nezbytnost zohlednili noví vlastníci, pro něž vlastní obřadní síň znamenala snížení nákladů.

Krematorium v Šumperku z roku 1979 projektoval tehdy proskribovaný architekt Petr Brauner (foto Zdeněk R. Nešpor, 2009)

po roce 1989 přinesla také nové zájmy vlastníků či uživatelů krematorií a nové možnosti. Ze dvou pokusů o využití zahraničního zájmu o lacinější kremace v České republice sice slavil větší úspěch jen jeden,⁸⁷ oba nicméně přinesly (nepříliš přesvědčivou) snahu o nové estetické ztvárnění těchto staveb, stejně jako z privátních prostředků financovaná rozsáhlá přestavba veřejné části jaroměřského krematoria.⁸⁸ Obnovený zájem o estetickou hodnotu krematorií je ovšem již dán – tak jako jinde – primárně ekonomickými, nikoli ideologickými důvody, podobně jako třeba výstavba prvního krematoria určeného pro spalování zvířat v Brně roku 2003 (rozšířeno 2008).

Teprve konec osmdesátých let tedy v českém prostředí přinesl „odideologizování“ výstavby krematorií, k němuž v ostatních evropských zemích došlo daleko dříve, a současně teprve na počátku následující dekády bylo dosaženo efektivního regionálního rozmístění krematorií, třebaže se o něm uvažovalo již v letech čtyřicátých.

87 Povedlo se to s krematoriem v Hrušovanech (Vysočanech), jehož vlastník mohl využít také fondů na rekultivaci krajiny. Málo úspěšný naopak zůstal obdobný pokus v Hustopečích, kde nedostatečně využívané krematorium již několikrát změnilo majitele.

88 S výstavbou krematoria, které mělo sloužit královéhradeckému regionu, se počítalo již ve 40. letech (viz *Krematorium: Veřejné soutěže z r. 1943. Jaroměř – Třebíč – Kolín*. Praha, Architektura ČSR 1946), realizována byla nicméně až v letech 1992 a 1993 bez obřadní síně, jež byla zprovozněna v souvislosti s přestavbou roku 2004. Jaroměřské krematorium se tak po estetické stránce přiřadilo ke starším krematoriím, zatímco další – kladenské či mělnické – zůstala na úrovni „továren“.

Relativně nízký počet českých krematorií ve srovnání s jinými evropskými zeměmi s obdobným podílem pohřbů žehem (jedno krematorium připadá na tři sta osmdesát tisíc obyvatel)⁸⁹ je přitom důsledkem vysoké koncentrace sekulárních obřadních síní (jinde prakticky neznámých), neboť řada pohřebních obřadů se odbývá právě tam (pokud k nim vůbec dochází), zatímco krematoria – včetně těch výstavných – v těchto případech slouží právě jen jako „spalovny mrtvol“. Kolik mrtvých však česká krematoria spálila a kdo pohřeb žehem volil?

Sociální ohlas kremačního hnutí

Bylo-li za Rakouska-Uherska spalování mrtvol (v zahraničí) komplikované, neobyčejně nákladné a kvůli postoji římskokatolické církve většinou ani nebylo možné uložení popela na hřbitov,⁹⁰ Československá republika tyto problémy záhy po svém vzniku odstranila. Pohřbu žehem již nic nebránilo, následující tabulka nicméně ukazuje, že nehledě na rozsáhlou prokremační agitaci byl růst počtu kremací ve společnosti jenom velice pozvolný. Diskrepance je obzvláště patrná v porovnání s rychlým růstem počtu krematorií, o který se zasadili stoupenci žehu (jak je patrné z následujícího grafu). Nově vybudované „chrámy ohně“ většinu času zahálely, protože o jejich služby byl – s výjimkou Prahy – mnohem menší zájem, než jakou poptávku mohly uspokojit. Dlužno ovšem poznamenat, že důvodem mohla být také cena. Až do nástupu komunistického režimu nebylo možné spálené ostatky na hřbitovech ukládat jinam než do hrobů či kolumbárií (ukládání mimo hřbitovy, které legislativa nijak neupravovala, zůstalo s výjimkou chrámových kolumbárií záležitostí nemnoha excentriků),⁹¹ což znamenalo zachování nebo jen nevelké snížení nákladů na zřízení a udržování hrobu a spolu s náklady na vlastní kremaci a případně i převoz výrazně převyšovalo výdaje spojené s prostou inhumací. Obojí spolu nicméně souviselo: kremacionisté úplně nelhali, když hovořili o ekonomické výhodnosti pohřbu žehem, kromě umožnění rozptylu – jenž se v jiných zemích rychle stával normou – nicméně počítali i se zmasověním kremací, jež by snížilo jejich cenu, k tomu ale nedošlo.

89 Například ve Švýcarsku je poměr jedna ku 270 tisícům, ve Spojeném království jedna ku 235 tisícům a ve Švédsku dokonce jedna ku 136 tisícům; vlastní výpočty autoři provedli podle informací dostupných na webových stránkách <http://www.srgw.demon.co.uk/CremSoc5/Stats/Interntl/2008/StatsIF.html>.

90 Všechny hřbitovy mimo židovské a evangelické, resp. od konce 19. století zakládané interkonfesionální městské hřbitovy, byly církevní – zádušní.

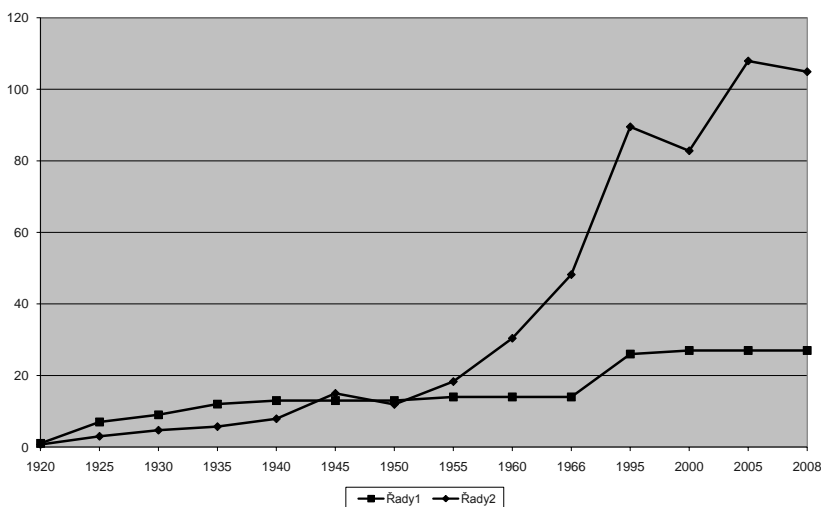
91 „Volné uložení“ ostatků na hřbitovův čili rozptyl povolilo teprve nařízení ministerstva zdravotnictví č. 8/1955 Sb. Individuální vsyp, implicitně legalizovaný tímtož nařízením, začal být zkoušen Společností přátel žehu v roce 1967 (k tomu srv. *Přátelství*, roč. 19, č. 1 (1970), s. 2 n.).

Tabulka 2: Rozšíření pohřbu žehem v české společnosti⁹²

Rok	Kremace	Procenta zemřelých
1920	657	0.37
1925	3045	2.09
1930	4725	3.32
1935	5692	4.04
1940*	6268	5.01
	1432	
1945	15 003	8.11
1950	11 937	11.60
1955	18 311	19.63
1960	30 402	24.26
1966	48 173	45.54
1970	64 004	39.00
1975	75 869	45.00
1980	86 646	64.40
1986	99 269	53.54
1990	101 436	55.22
1995	85 494	72.50
2000	82 772	75.94
2005	107 938	84.66
2008	104 948	84.72

⁹²) První řádek přináší údaje o Protektorátu Čechy a Morava, druhý o odstoupených Sudetech.

92 Zdroje: *Krematorium*, roč. 17, č. 1 (1926), s. 1–4 a 47; *tamtéž*, roč. 22, č. 1 (1931), s. 1–8; *tamtéž*, roč. 27, č. 1 (1936), s. 9–15; *Žeh*, roč. 32, č. 1 (1941), s. 1–5; *tamtéž*, roč. 36, č. 2 (1946), s. 14 n.; *tamtéž*, roč. 37, č. 1 (1947), s. 39; *Přátelství*, roč. 4, č. 2 (1950), s. 3; *Žeh*, roč. 10, č. 2 (1961), s. 15; *tamtéž*, roč. 16, č. 3 (1967), s. 23; DAVIES, D. J. – MATES, L. H.: *Encyclopedia of Cremation*, s. 433–456 (viz pozn. 10). Na základě údajů z uvedených zdrojů provedli autoři vlastní výpočty. Tam, kde je to možné, jsou preferenčně užívány (přesnější) domácí údaje spolku *Krematorium*, resp. Spolku přátel žehu, od 70. let 20. století je kvůli jejich neexistenci nutné vycházet z mezinárodních křemacních statistik. Data za roky 1965 a 1985 nejsou dostupná. Data za roky 1970–1990 přitom zahrnují celé Československo, což při stále ještě nízkém podílu křemaci na Slovensku vede k nikoli nevýznamnému zkeslení.

Počet kremací vzhledem k počtu krematorií v českých zemích⁹³

I přes rozmach křesťanského hnutí je patrné, že až do nástupu komunistického režimu stoupal podíl kremací jen zvolna, kromě ekonomických důvodů zjevně i kvůli jakési „konverzi v hodině poslední“ (nebo „prostřednictvím blízkých“, kteří nakládání s pozůstatky zajišťovali) – „co kdyby“ na římskokatolickém odmítání kremace přeci jen „něco“ bylo.⁹⁴ Rychlejší nárůst kremací způsobila teprve komunistická agitace a další sociálně-politické faktory vedoucí jak k přímé podpoře pohřbů žehem, tak k jejich růstu z důvodu odcírkevnění; nezanedbatelnou okolností byl také relativní pokles ceny kremace. K zásadnímu nárůstu počtu kremací přitom docházelo především od šedesátých let 20. století. Podílela se na něm patrně jak generační výměna, která výrazně ovlivnila také další nábožensko-sociální charakteristiky,⁹⁵ tak vstřícnější postoj římskokatolické církve, která v rámci kanonického práva kremace dekriminálníovala. Nastartovaný proces pak již pokračoval „samovolně“, rozšiřoval se pro svou snadnou dostupnost a pohodlnost (*convenience*), podobně jako v jiných zemích.⁹⁶ K mírnému

93 Graf zpracovává údaje z Tabulky 2, přičemž nezahrnuje problematická data za celé Československo.

94 Tato hypotéza je konstruována na základě charakteru meziválečné české religiozity, částečně zpřístupněného prostřednictvím nemnohých a metodicky problematických tehdejších sociologických výzkumů (srv. NEŠPOR, Zdeněk R.: Brněnský výzkum religiozity z roku 1930: Současná interpretace. In: *Religio: Revue pro religionistiku*, roč. 15, č. 1 (2007), s. 87–108). Kromě drobných zmínek v memoárové literatuře ji nemůžeme podepřít přímými důkazy, což naneštěstí platí i pro další, neméně podstatné vysvětlení spočívající v nízkém ohlasu kremací mezi starší populací.

95 Viz HAMPLOVÁ, Dana: Institucionalizované a neinstitucionalizované náboženství v českém poválečném vývoji. In: *Soudobé dějiny*, roč. 8, č. 2–3 (2001), s. 294–311.

96 Srv. JUPP, P. C.: *From Dust to Ashes* (viz pozn. 6).

poklesu došlo pouze v období kolem pádu komunistického režimu, snad v důsledku dočasného (a velmi povrchního) „znáboženštění“ české společnosti;⁹⁷ snížení podílu pohřbů žehem přitom stejně jako toto „mladokřesťanství“ odráželo antitezi vůči „oficiálně normované“ pohřební praxi či ideologii, případně také pokus o „návrat k tradici“, nehledě ke skutečnosti, že samotná římskokatolická církev na ničem podobném již dávno netrvala. Dlouhodobý trend tím nicméně nebyl zvrácen, jenom zpomalen, třebaže je otázkou, má-li v současnosti ještě vůbec kam pokračovat.

S výjimkou významných osobností, které se na dané téma vyslovily veřejně, samozřejmě neznáme individuální motivace pro pohřeb žehem. Můžeme je pouze vyvozovat z charakteristik spálených osob, pro období do nástupu komunistického režimu podchycených v evidenci spolku Krematorium. Zjevná je přitom souvislost s jejich ne-/religiozitou, byť umenšovaná přetrvávajícím „matrikovým katolicismem“, tedy vyšší mírou formálního než „žitého“ náboženského přesvědčení v případě členů největší české církve.⁹⁸

Tabulka 3 ukazuje podíl kremací podle jednotlivých zemí, který odráží mnohem pozvolnějším procesem odcírkevňování na Moravě a ve Slezsku (nemluvě o Slovensku a Podkarpatské Rusi).⁹⁹ Regionální (zemské) rozložení kremací, zachycené v této tabulce, může odrážet také „praktické“, tedy ekonomické a transportní důvody. Alespoň propagátoři pohřbu žehem se to velice snažili dokázat a argumentovali tím, že „nedostatečné“ rozšíření kremací v určitých regionech je zaviněno především jejich vzdáleností od existujících krematorií.¹⁰⁰ Dostupná data nicméně ukazují nanejvýš částečnou oprávněnost této hypotézy.

Tabulka 3: Podíl kremací podle zemí – bydliště kremovaných (v procentech)¹⁰¹

Rok	Čechy	Morava a Slezsko	Slovensko	Podkarpatská Rus	Cizinci
1925	90.63	8.54	0.82	0	0.07
1930	86.41	12.04		1.48	0.06
1935	83.31	14.11		2.35	0.23
1949	85.90	13.84	0.21	–	0.05

97 Viz NEŠPOR, Zdeněk R.: Religious Processes in Contemporary Czech Society. In: *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, roč. 40, č. 3 (2004), s. 277–295. K počátkům tohoto hnutí viz ŠIKLOVÁ, Jiřina: Mládež v ČSSR a náboženství. In: *Svědectví*, roč. 20, č. 79 (1986), s. 513–520.

98 Viz NEŠPOR, Zdeněk R.: *Ne/náboženské naděje intelektuálů: Vývoj české sociologie náboženství v mezinárodním a interdisciplinárním kontextu*. Praha, Scriptorium 2008, s. 48 n. a 147–159.

99 Srv. také TÝŽ: Brněnský výzkum religiozity z roku 1930, s. 99–103 (viz pozn. 96).

100 Viz např. NEKVASIL, J.: *Pražské krematorium a pohřeb žehem vůbec*, s. 133–135 (viz pozn. 19); Plánované budování krematorií (viz pozn. 82).

101 Použité zdroje jsou stejné jako v Tabulce 2, příslušné výpočty provedli autoři.

Tabulky 4 a 5 vztahují podíl kremací k počtu (formálních) členů jednotlivých velkých církví. Vyšší zájem o pohřby žehem je patrný zejména v případě osob, které se s křesťanskými církvemi úplně rozešly, a u členů Církve československé (husitské) – tedy u těch, již hlavně z liberálně-modernistických a nacionálních důvodů odmítli římský katolicismus. Podobnými faktory můžeme přinejmenším do určité míry vysvětlit i ostatní případy: sekularizace postupovala i „v rámci“ římskokatolické církve (a mezi židy), nevedla však ve všech případech k formálnímu opuštění konfese. Růst počtu pohřbů žehem u členů evangelických církví byl naproti tomu sice zjevný, avšak nehledě na jejich relativní církevní podporu v absolutních hodnotách jen pomalý – vysoký podíl spálených evangelíků ve dvacátých letech přitom můžeme vysvětlit opět výstupovým hnutím z římskokatolické církve, které do Českobratrské církve evangelické přivedlo několik desítek tisíc „nespokojenců s Římem“, brzy však nad nimi převážil tradiční charakter českého evangelictva.

Nezávisle na výstupovém hnutí z římskokatolické církve a na rozmachu stavu bez vyznání, nesrovnatelném s ostatními (západo)evropskými zeměmi, zůstala nicméně naprostá většina Čechů „tradiční“ a k pohřbům žehem se neuchylovala. Změnu v tomto ohledu přinesl teprve nástup komunistického režimu, který však naneštěstí zároveň vedl k brzkému zákazu oficiálních konfesionálních statistik,¹⁰² takže tuto otázku nemůžeme dále sledovat. Lze však konstatovat, že Češi zůstali „tradiční“ i pokud jde o nakládání s tělesnými ostatky po kremaci. Zatímco všude jinde kremáčnické hnutí vedlo k masovému rozšíření rozptylu, Češi si i poté, co byly rozptyly a vsyp legalizovány, „ponechali hroby“, nepochybně také z důvodů sociálního statusu.

Tabulka 4: Počet a podíl kremací podle vyznání¹⁰³

Rok	Bez vyznání		Římskokatolické		Československé		Evangelické		Židovské	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
1925	722	24	1601	53	419	14	213	7	74	2
1930	1218	26	2328	49	678	14	370	8	116	3
1935	1434	25	2824	46	906	16	493	9	168	3
1940	1458	23	2787	44	1268	20	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
1946	2136	21	4737	47	2151	21	317	8	28	0
1949	2501	22	5046	45	2254	23	996	9	26	0

102 TÝŽ: *Ne/náboženské naděje intelektuálů*, s. 280.

103 Autoři se zde opírají o stejné zdroje jako v Tabulce 2, dále o údaje v *Žehu*, roč. 37, č. 4 (1947), s. 60 a o vlastní výpočty. Údaje za rok 1940 nezahrnují odstoupené Sudety, „československé“ vyznání v tomto případě znamená členy Církve českomoravské (dočasně takto přejmenované v období protektorátu). Zkratka *n.a.* značí, že údaj nebyl zjišťován.

Tabulka 5: Podíl zpopelněných vůči počtu věřících jednotlivých církví (podle nejbližšího cenzu) (v promilech)¹⁰⁴

Rok	1925 (cenzus 1921)	1930 (cenzus 1930)	1949 (cenzus 1950)
Bez vyznání	1.01	1.46	4.81
Římskokatolické	0.20	0.28	0.74
Československé	0.80	0.87	2.38
Evangelické	0.54	0.07	1.95
Židovské	0.59	0.99	0.59

Počet kremací provedených v jednotlivých krematoriích (Tabulka 6) i podíl kremací obyvatel dané lokality (Tabulka 7) se velice lišily a odrážely nejen snazší dostupnost, a tudíž nižší výdaje na kremaci a související úkony, ale také další faktory: k výstavbě krematoria se odhodlala právě jen některá města, krematorium a jeho provoz pak byly i předmětem určité „místní hrdosti“ a konsekventního sociálního tlaku a podobně. Z „mimoideologických“ faktorů ovlivňujících volbu pohřbu žehem byla asi nejdůležitější velikost města, jíž byla úměrná dostupnost a cena hrobových míst. Ani tuto otázku naneštěstí kvůli nedostupnosti primárních dat nemůžeme hlouběji sledovat ve druhé polovině 20. století, takže nezbyvá než se spokojit s výše uvedeným tvrzením komunistických plánovačů, že v posledních dvaceti letech komunistického režimu pozvolna docházelo ke zjevnému vyrovnávání podílu kremací v jednotlivých regionech. Nepřímým důkazem tohoto tvrzení je výstavba krematorií na regionální bázi, která pokračovala i po roce 1989. „Regionální krematoria“ přitom do značné míry „přestala být nezbytná“, protože funkci obřadních síní v krematoriích mnohdy převzaly místní sekulární obřadní síně, což podstatně snížilo transportní i další náklady spojené s kremací, a je otázkou, zdali by proto nebylo bývalo celkově efektivnější rozšířit kapacitu stávajících krematorií než stavět nová.

¹⁰⁴ Zdroje jsou tytéž jako v Tabulce 4 a publikace *Náboženské vyznání obyvatelstva podle výsledků sčítání lidu v letech 1921–1995* (Praha, Český statistický úřad 1995).

Tabulka 6: Počet kremací v jednotlivých krematoriích¹⁰⁵

Rok	Liberec	Praha	Pardubice	Most	Nymburk	Ostrava	České Budějovice
1920	657						
1925	409	1788	320	218	63	206	41
1930	535	2249	453	402	133	206	92
1935	557	2425	550	250	190	207	125
1940	731	3375	655	235	247	402	169
1945	641	4528	917	227	338	460	187
1950	493	5586	1251	306	415	608	246
1956	868	8313	2332	794	780	1188	479
1960	1231	7820	3490	1196	1316	2081	756
1966	1970	11 538	5075	1993	2589	3460	1456

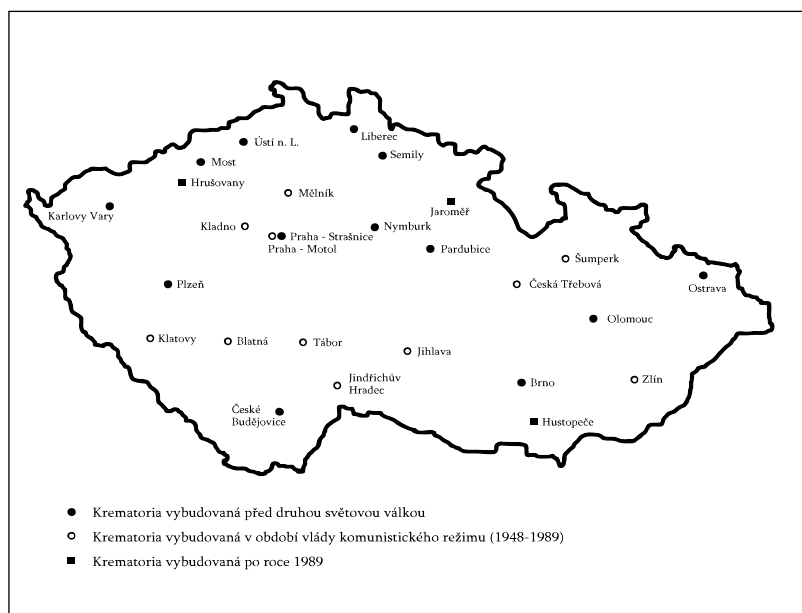
Rok	Plzeň	Brno	Olomouc	Karlovy Vary	Ústí n/L.	Semily	Praha-Motol
1920							
1925							
1930	282	283					
1935	315	424	161	177	211		
1940	401	541	274	186	280	204	
1945	652	833	351	132	460	323	
1950	756	723	440	209	405	499	
1956	1343	1158	738	421	917	835	–
1960	2087	2044	1202	707	1356	1131	3985
1966	3359	3641	2229	1311	2305	1529	5718

¹⁰⁵ Zdroje jsou stejné jako v Tabulce 2 a dále AHMP, f. Spolkový katastr, SK XXII/408, Schůze rozšířeného Ústředního výboru Spolku přátel žehu, Praha 1957, příloha 8; na jejich základě provedli autoři vlastní výpočty. Krematoria jsou seřazena chronologicky podle let otevření, uvedeny jsou současné názvy jejich sídel. Údaj pro Prahu v roce 1956 zahrnuje obě pražská krematoria.

Tabulka 7: Podíl kremací místních obyvatel v jednotlivých krematoriích (v procentech)¹⁰⁶

Rok	1930	1940	1949	1960
Liberec	31	n.a.	51	35
Praha	82	73	70	76
Pardubice	19	19	18	9
Most	12	n.a.	36	37
Nymburk	27	20	19	n.a.
Ostrava	58	64	68	58
České Budějovice	46	63	44	43
Plzeň	73	72	70	46
Brno	62	84	71	56
Olomouc		40	36	24
Karlovy Vary		n.a.	64	55
Ústí n/L.		n.a.	52	35
Semily		22	15	15

Rozmístění krematorií v České republice (se současnými názvy měst)

¹⁰⁶ Zdroje jsou stejné jako v Tabulce 2 plus vlastní výpočty autorů. Zkratka *n.a.* značí, že údaj nebyl zjišťován.

Proměny pohřebních obřadů spojených se zpopelněním

Zavedení nové formy nakládání s pozůstatky – kremace – s sebou kromě myšlenkových změn přineslo také proměny pohřebních obřadů. Některé z těchto změn byly způsobeny především odlišnými technickými možnostmi a místem, kde se zpopelnění odehrálo, jiné byly voleny záměrně právě proto, aby lépe odrážely či přímo zdůrazňovaly a potvrzovaly změny ideové. V obou případech se ovšem nejednalo o změny svévolné, nýbrž jasně promyšlené a záměrné, ať již jejich strůjci byli prvorepublikoví kremacionisté nebo komunističtí agitátoři a plánovači pracující pro „blaho“ socialistického národa.

První kremace se uskutečnily mimo české země, čemuž se nezbytně musely přizpůsobit i pohřební obřady. Často tak rozloučení se zesnulým probíhalo na nádraží, bylo neseno ve volnomyšlenkářském duchu a zaměřeno na osobnost zesnulého. To bylo dáno i tím, že v té době žeh volili pouze lidé z vyšších sociálních vrstev a vesměs význačné osobnosti. Další obřad pak mohl následovat v prostorách krematoria, jak tomu bylo například roku 1894 u Vojty Náprstka, jehož tělo bylo vlakem převezeno do německé Gothy, přičemž další dva vagony byly obsazeny právě pozůstalými – „národní delegací“ – cestujícími výlučně na tento obřad.¹⁰⁷ Zatímco pohřeb do země se odehrával v jeden den, kremace přinesla změnu v tom, že rozdělila pohřbívání na dvě časově odlišné fáze. První obřad předcházela kremaci, druhý pak mohl následovat v souvislosti s uložením popela, které se zpravidla konalo po několika dnech, ale vzhledem k jednoduchosti uchovávání zpopelněných ostatků mohlo být jejich definitivní uložení odloženo v podstatě na libovolně dlouhou dobu. Římskokatoličtí duchovní měli zakázáno podílet se na pohřbech žehem, proto byla jejich účast přinejmenším v počátcích spíše ojedinělá a značně problematická. Například při ukládání popela mecenášky Augusty Braunerové v roce 1890 na Vyšehradský hřbitov se katolický kněz sice po naléhání rodiny (a při vědomí církevního významu zesulého) uvolil vykropit hrobku, ale nikoli urnu, pomodlil se a odešel. Proslov nad hrobkou pak pronesl rodinný přítel, horlivý stoupenec žehu Vojta Náprstek.¹⁰⁸

Obřady spojené s kremací se pevněji ustavily až po jejím povolení v období první republiky, a to především díky činnosti spolku Krematorium, který se o jejich důstojný průběh zasazoval. Ideová složka hojně čerpala z „pokrokových“ názorů stoupenců Volné myšlenky, v souvislosti s kremací však bylo možné konat i běžné náboženské pohřební obřady. Nově vzniklá Církev československá se dokonce o rozšíření kremací aktivně zasazovala například zřizováním kolumbárií.¹⁰⁹ Nebudeme se ovšem na tomto místě zabývat církevními obřady spojenými s kremací, neboť ty byly vedeny ve stejném duchu jako obřady zmíněných církví provázející inhumace, snad jen s drobnými obměnami odrážejícími případnou změnu místa

107 Viz LENDEROVÁ, M.: S pietou popel shrnouce..., s. 24 (viz pozn. 21).

108 Tamtéž, s. 23.

109 Z celkových 146 kolumbárií v českých zemích (mimo odstoupené Sudety) v roce 1941 připadalo plných 54 (37 procent) právě této církvi.

konání. Namísto toho se zaměříme na nově vznikající necírkevní pohřební obřady, spojené prakticky výhradně s kremacemi. V meziválečném Československu byly pohřební obřady spojené s kremací formovány třemi nejdůležitějšími zdroji. Prvním, nepříliš reflektovaným, byla předchozí praxe založená na církevním učení a na místních zvyklostech. Další dva zdroje se často prolínaly a byly uplatňovány zcela záměrně. Jednalo se v první řadě o doporučení i samotnou realizaci společností bojujících za rozšíření kremace – Společnosti pro spalování mrtvol, a zejména spolku Krematorium – a dále o ideové základy, které prvorepublikové kremační hnutí hojně přebíralo od antiklerikální Volné myšlenky.

Ideálním prostorem pro uspořádání pohřebního obřadu byla obřadní síň krematoria, mnohdy též označovaná jako „kaple“.¹¹⁰ V té byla rakev vystavena na katafalku a pozůstalí se symbolicky loučili se zesnulým, který byl na konci obřadu mechanicky přesunut do podzemní nebo sousední prostory, kde se nacházela pec. Vlastní obřad byl nazýván „úmrtní slavností“,¹¹¹ aby byla zdůrazněna jeho odlišnost od běžných, tedy náboženských pohřebních obřadů. „Zatímco v krematoriu [vládne] jen klid a mír, na hřbitovech stesk a rozrušení,“ psalo se v dobové propagační publikaci.¹¹² Průběh obřadu měl být pokud možno jednoduchý, ale přitom důstojný a „krásný“.¹¹³ Hudební doprovod byl samozřejmostí, byl zajištěn hrou na varhany a případně též sborovým zpěvem. Pohřební proslov sestával ze dvou základních složek: jednak byly jeho součástí obecnější „moderní“ úvahy týkající se života a smrti, jednak měl připomínat a oslavovat život zesnulého. Pronášel jej nejčastěji přítel zesnulého nebo zástupce spolku Krematorium.

V proslovech byl kladen důraz na život, nikoli na smrt. Smrt přitom obvykle nebyla prezentována jako definitivní konec života; její ideové překonání využívalo, podobně jako v náboženství, poukaz k posmrtné existenci. Během proslovů tak byla připomínána nekonečnost vesmíru, „kde se vše proměňuje, ale nic neumírá“.¹¹⁴ Člověk se v této koncepci skládal z těla, které smrtí hyne, a duše (či ducha), která je neviditelná a smrt přežívá, aby poté splýnula s Duchem vesmíru.¹¹⁵ Jedna forma života tak střídala jinou, ale život jako takový byl považován za věčný. K vyrovnání se smrtí a útěše pozůstalých měla sloužit také další složka proslovu, připomenutí samotné osobnosti a života mrtvého, který symbolicky přežívá ve svých činech a práci, jež pro ostatní vykonal, reálně pak prostřednictvím svých potomků.¹¹⁶ Spolek Krematorium se snažil konat stejné pohřební obřady pro všechny své členy, bez ohledu na jejich sociální rozdíly, a tuto demokratizaci pohřbů rovněž propagoval. Reálně se však rozdíly samozřejmě projevovaly, i když veškeré nadstandardní služby

110 Viz MENCL, F. X.: *Pohřbívání ohněm* (viz pozn. 34); NOZAR, K.: *Pohřby do země a kremace* (viz pozn. 43).

111 Viz KUNSTOVNÝ, Otakar: *Narození, sňatek a pohřeb volného myslitele*. Praha, Volná myšlenka b.d., s. 14.

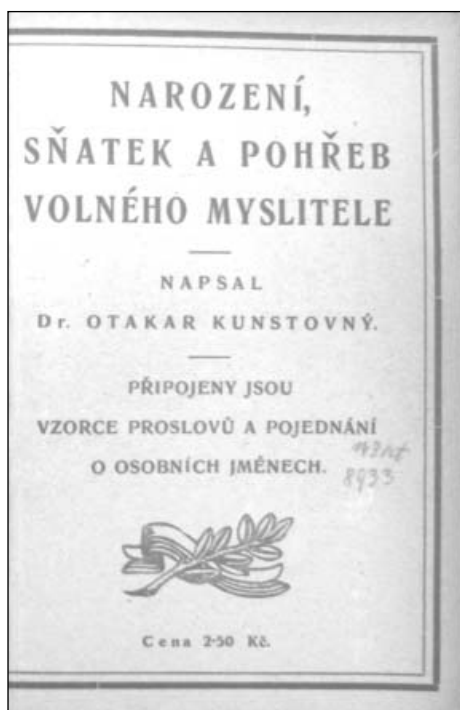
112 NOZAR, K.: *Pohřby do země a kremace*, s. 8.

113 MILDE, L.: *Kremace*, s. 4 (viz pozn. 43).

114 NOZAR, K.: *Pohřby do země a kremace*, s. 15.

115 Viz *Pohřební proslovy*. Praha, Volná myšlenka 1930.

116 *Tamtéž*.

Propagaci křemáčního hnutí i praktickému provádění křemací měly napomoci publikace Volné myšlenky...

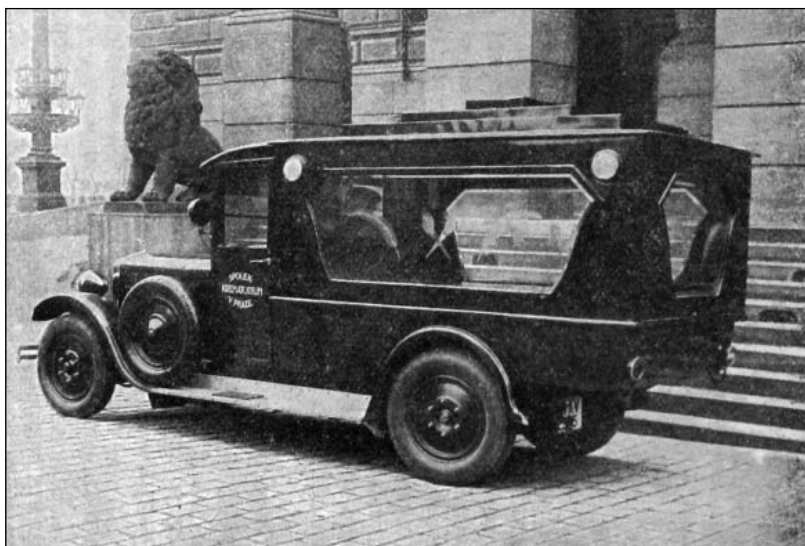
a prvky obřadu (bohatší květinová výzdoba, sborový zpěv, urna na schránku s popelem i místo jejího uložení, další obřady atd.) musely být organizovány a financovány pozůstalými nad rámec členských pohřbů zajišťovaných spolkem.¹¹⁷

Po druhé světové válce se s nástupem komunistické vlády postupně proměnily i pohřební obřady, a to zcela programově. Kremace byla v socialistickém Československu hojně propagována, neboť ideově konvenovala s mnohými představami a cíli komunistického režimu. Rozšířením křemací s občanskými pohřebními obřady měl být oslaben vliv náboženství a církví ve společnosti.¹¹⁸ Jejich průběh přitom jednak navazoval na předchozí necírkevní pohřební obřady konané v krematoriích, jednak kopíroval sovětský model občanského pohřbu.¹¹⁹ „Demokratičnost“ pohřbů přitom byla v socialistické společnosti dále podporována. Prvorepublikový důraz na estetiku však ustoupil, obřady měly být přede-

117 Členské pohřby ve 20. letech obnášely „všechny útraty z listin, komise, dopisy a vyjednávání s úřady, drahou a krematoriem, rakev dle předpisu (dřevěnou i kovovou), uložení do rakve, zaletování rakve, dovoz z domu úmrtí až do krematoria, vystavení tělesných ostatků na katafalku se světly v obřadní síni krematoria, hru na varhany a zpopelnění“ (*Nepostrádatelný rádce občanů bez vyznání: Co musí každý vědět o sňatku, manželství, narození, úmrtí a pohřbu*. Praha, Volná myšlenka 1926).

118 Viz LOUKOTKA, J.: *Vědecký ateismus a světonázorová výchova*, s. 252–257 (viz pozn. 68); SOŠKOVÁ, Jana: Jednota světonázorového obsahu a estetické formy občianskej obradnosti. In: *Ateizmus*, roč. 12, č. 5 (1984), s. 435–445. Naproti tomu bezprostředně poválečné negativní sentimenty vůči pohřbům žehem, způsobené zneužitím křemací v nacistických koncentračních táborech, byly v „budovatelském nadšení“ zapomenuty – nebo možná (spíše) záměrně potlačeny, důkazy pro tuto skutečnost ovšem nemáme. V časopise *Žeh*, resp. *Přátelství* se tato problematika po komunistickém převratu vůbec neobjevila.

119 Občanské pohřby v SSSR sestávaly především z připomenutí společenských zásluh zesnulého – jeho práce, vojenských zásluh a aktivit v komunistické straně. Každý z kolegů mohl přidat větu či dvě o těchto zásluhách, přičemž se často fádne opakovali. Běžná byla také recitace poezie. Obřad mnohdy doprovázel orchestr hrající komunistické písně. V ideálním případě po obřadu měla následovat křemace, avšak kvůli přetrvávajícímu vlivu pravoslavné tradice a důležité symbolice země se jí příliš nedařilo prosadit. (Podrobněji viz MERRIDALE, C.: *Night of Stone*, s. 336 n. a 351–354 – viz pozn. 15.)

...a také nejnovější technické prostředky: pohřební automobil spolku Krematorium z konce dvacátých let (repro z publikace Lubomíra Mildeho Kremace: Moderní způsob pohřbívání. Praha, Krematorium 1932)

vším funkční. Jejich počátky přitom nebyly nijak snadné: často byly vypravovány z národních výborů a požárních zbrojnic, neboť jiné obecní budovy neexistovaly, případně z nádraží (kvůli převozu mrtvých těl ke kremaci), a teprve postupně byly budovány samostatné sekulární obřadní síně.¹²⁰ Již v padesátých letech přitom bylo rozhodnuto, že těmto účelům mají sloužit neužívané kostely,¹²¹ ty však nebyly k dispozici zdaleka všude – bez problémů bylo možné využít jen (některé) chrámy církví zrušených (Německá evangelická církev) nebo podstatně omezených (Starokatolická církev). Až od šedesátých let a obecně vzato spíše ještě později začaly být budovány novostavby obecních smutečních síní (po roce 1989 také soukromých, některé další byly privatizovány), jimiž dnes disponuje prakticky každé město či obec čítající více než pět tisíc obyvatel.

Ústřední požadavek na „funkčnost“ nových pohřebních obřadů byl později revidován, neboť o technicky sice plně zvládnuté, avšak ošklivé a obsahově vyprázdňené obřady neměli lidé zájem.¹²² Tyto obřady pozůstalým neposkytovaly adekvátní náhradu za církevní rituály ani z hlediska estetického, ani emocionálního, ani sociálního, a zřejmě si je nepřáli ani mnozí umírající – archivář Václav Babička

120 Metodika byla zpracována až na konci 60. let: KADEŘÁBEK, Miloslav – HILGERT, Ludvík: *Výstavba smutečních síní adaptací a přístavbou*. Praha, Společnost přátel žehu 1968.

121 Viz *Žeh*, roč. 6, č. 1 (1957), s. 12.

122 Viz ŠKVARKA, J.: Niektoré aspekty organizovania občianskych obradov. In: *Ateizmus*, roč. 3, č. 4 (1975), s. 356–359.

tak alespoň vysvětluje relativní zaostávání podílu necírkevních pohřbů za dalšími občanskými přechodovými rituály, jejichž sociální rozšíření bylo mnohem rychlejší.¹²³ Na pohřbech řečnili zástupci pracovních kolektivů a „budovatelé socialismu“, a podle toho vypadal také jejich průběh.

Obsah občanských pohřebních proslovů se vlivem komunismu oproti meziválečnému období posunul, i když připomenutí života zesnulého stále zůstávalo jeho ústřední částí. Vykonané činy a práce byly ještě více akcentovány a zasazeny do širšího kontextu. Už se nejednalo pouze o dobré činy ve prospěch bližních, ale ve prospěch celé socialistické společnosti, přičemž práce zesnulého napomáhala především právě jejímu budování. Zemřel-li politický činitel či příslušník komunistické strany, byly vyzdvičovány jeho veliké zásluhy v podobě „aktivní práce v KSČ“, kterou „připravoval sobě i svým dětem lepší a spravedlivější životní úděl“, podobně byl zmiňován jeho boj „za nový společenský řád“ a „příspěvní k rozkvětu naší krásné socialistické vlasti“.¹²⁴ Dále byl často zdůrazňován dělnický původ zemřelého a zejména u žen také výchova dětí. Ideální občanský pohřební obřad měl – podobně jako v případě církevních obřadů, ovšem se zcela jiným zacílením – plnit zároveň i funkci výchovnou, a to právě prostřednictvím obsahu proslovů. Ty měly vedle údajů o životě mrtvého obsahovat rovněž obecnější světonázorové myšlenky, jejichž základem bylo materialistické a marxistické hledisko, časté bylo zařazení přednesu poezie, nebo alespoň nějakého citátu konvenujícího s komunistickými idejemi.¹²⁵ Žádné úvahy o posmrtné existenci se nepřipouštěly, smrt byla vnímána jako absolutní konec, k jehož překonání vedla toliko práce a činy, které mrtvý vykonal pro budoucí generace. Prvorepublikové odkazy na nekonečnost vesmíru, přírodní cykly, změny životních forem, přežívající duši či splnutí s Duchem vesmíru se z projevů snažících se aplikovat ateistický pohled na svět pochopitelně zcela vytratily. Živá hudba byla zvolna nahrazována reprodukovanou.

Nárůst počtu sekulárních pohřbů ovšem neprobíhal lineárně a docházelo k výrazným krajovým odlišnostem způsobeným nejen rozdílnou mírou religiozity, ale také různou silou „boje proti náboženským přežitkům“. Zatímco v roce 1954 tvořily církevní (respektive nejčastěji zastoupené římskokatolické) pohřby více než polovinu všech pohřbů (58 procent), v roce 1987 šlo zhruba o dvě pětiny (39 procent).¹²⁶ Kurčitému nárůstu podílu církevních pohřbů přitom došlo v polovině padesátých let, v roce 1968 a znovu na konci let osmdesátých, nepochybně v souvislosti se zmírněním státní ateizační politiky. Tyto zlomy nicméně nedokázaly zvrátit celkový trend klesajícího podílu církevních pohřbů, který se zastavil až díky politickému převratu v roce 1989. Přesná čísla bohužel nemáme, ale odhadujeme, že v první polovině devadesátých let patrně došlo k mírnému nárůstu počtu náboženských pohřbů na úkor sekulárních. Poté se však objevil nový a dosud nevídaný trend, že občanské

123 BABIČKA, Václav: Vývoj katolické religiozity v českých zemích v letech 1949–1989 (na základě zjišťování Státního úřadu pro věci církevní a Ministerstva kultury – sekretariátu pro věci církevní). In: *Sborník archivních prací*, roč. 55, č. 2 (2005), s. 378–506, zde s. 481.

124 *Občanské obřady*. Brno, Okresní kulturní středisko 1978, s. 11 n.

125 ŠKVARKA, J.: Niektoré aspekty organizovania občianskych obradov, s. 357.

126 BABIČKA, V.: Vývoj katolické religiozity..., s. 479–481.

pohřby začaly být bez náhrady rušeny. Počet církevních pohřebních obřadů tak sice v posledních patnácti letech patrně klesal, přesto se jejich podíl na celkovém počtu vykonaných pohřebních obřadů nezmenšuje. Naopak ovšem roste podíl kremací provedených bez veřejného pohřebního obřadu, čímž se rozdíl vyrovnává.¹²⁷

Po roce 1989 se podoba a obsah občanských pohřbů opět proměnily, i když tyto změny nebyly nijak radikální. Místo konání pohřebních obřadů zůstalo stejné – doposavad zbudované, případně i (nemnohé) nové smuteční síně, z nichž zmizely jen takové symboly jako srp a kladivo, jinak výzdoba zůstala vesměs stejná. Proslovy se naproti tomu – kvůli vypuštění „budovatelských složek“ – zkrátily na

minimum, proto je dnes hlavní složkou sekulárního pohřebního obřadu hudba, nejčastěji reprodukováná. Proslov pronáší profesionální řečník a připomíná v něm život zesnulého, ovšem mnohdy jenom ve velmi hrubých rysech – zmiňuje data narození a úmrtí, zatímco povolání a další informace se objevují spíše sporadicky (řečník často čerpá informace pouze z parte). Explicitní ideové zakotvení současné necírkevní pohřební proslovy většinou postrádají, protože účastníci obřadů nejsou definováni žádným shodným světonázorem, který by bylo možné do promluvy inkorporovat. Přísně ateistické stanovisko zastávají nemnozí, náboženský pohled se uplatňuje jen při církevních pohřbech a spirituální představy, které měl zesnulý nebo mají účastníci obřadu, jsou mnohdy rozličné, a předně je řečník vůbec nezná, aby se o nich mohl během obřadu zmínit. Proslov tak většinou nepřesahuje pět minut, někdy sestává pouze z jmenovitého připomenutí osoby zesnulého a poděkování příchozím za účast. Množí se dokonce i obřady, během kterých proslov zcela chybí a obřad je tak tvořen pouze poslechem čtyř až pěti hudebních skladeb, takže je ponecháno výlučně na přítomných, o čem (v tichosti, soukromě) přemýšlejí.

Vzhledem k neadekvátnosti sekulárních pohřebních obřadů přinejmenším pro část společnosti proto nepřekvapuje, že „počty občanských pohřebních obřadů začaly po ‘sametové revoluci’ bez náhrady klesat. (...) Společnost totiž přivykla pohřbívání bez jakéhokoli formálního obřadu. Na přelomu druhého a třetího tisíciletí již zhruba

Urnová schránka z dvacátých let v areálu kolumbária pardubického krematoria (foto Zdeněk R. Nešpor, 2009)

¹²⁷ Aktuálně probíhající výzkum Olgy Nešporové ovšem ukazuje na významné regionální rozdíly; základní informace přináší studie: NEŠPOROVÁ, Olga: Obřady loučení se zesnulými: Sekulární, náboženské nebo raději žádné pohřby? In: *Sociální studia*, roč. 8, č. 2 (2011), s. 57–85.

třetina kremací proběhla bez posledního rozloučení,¹²⁸ což odráží skutečnost, že nebylo vytvořeno nějaké nové ideologické zázemí sekulárních pohřebních obřadů (a odcírkevněná společnost nestojí o církevní pohřby), nedošlo k rozšíření jejich personalizovaných forem a v neposlední řadě se ztrácejí sociální důvody pro uspořádání veřejného pohřebního obřadu. S individualizací společnosti a prodlužováním délky života totiž ubývá lidí, kteří by se pohřbu zúčastnili (a sociální tlak, který by jej vynucoval): vrstevníci zemřelých jsou již často sami mrtví nebo příliš nemocní na to, aby mohli přijít, jiní blízcí nebydlí v místě, se spolupracovníky jsou během dlouhého důchodového období zpřetrhány společenské vazby, sousedé se – zejména ve městech – vzájemně nestýkají. Zbývá tedy nejužší rodina, která je úmrtím nejvíce zasažena a při vědomí toho, že by byl obřad – nehledě na jeho průběh a vyznění – pořádán pouze pro ni, se leckdy rozhodne ušetřit peníze a emoce.¹²⁹ Preference současné společnosti ohledně vlastního pohřbu ukazuje Tabulka 8, na níž je zajímavý nejen vysoký podíl osob, které si nepřejí vůbec žádný pohřební obřad, nýbrž i to, kolik lidí nemá na tuto otázku žádný názor.¹³⁰ V evropském i světovém kontextu totiž jde o unikátní „nezájem“, vysvětlitelný snad jen tím, že více než dvě třetiny společnosti nevěří v posmrtnou existenci (sedmdesát procent; víru v posmrtnou existenci naopak přiznala jen čtvrtina společnosti – pětadvacet procent).

Tabulka 8: Preference typu pohřebního obřadu v české společnosti (v procentech)¹³¹

Církevní obřad	19.8
Sekulární obřad	25.8
Bez obřadu	18.9
Je mi to jedno	30.4
Neumím vybrat	5.1

Zavádění nových pohřebních obřadů spojených s kremací v meziválečném období uspokojovalo hlavně protikatolicky zaměřenou část společnosti, ať už šlo o členy nekatolických církví nebo o odcírkevněnou (třebaže nikoli nutně formálně bezkonfesní) populaci, v naprosté většině však neznamenalo přitakání ateismu, stejně

128 TÁŽ: Smrt, umírání a pohřební rituály v české společnosti ve 20. století, s. 374 (viz pozn. 16).

129 Podle názoru pracovníků pohřebních služeb přitom může docházet k tomu, že si pozůstali zorganizují kolektivní rozloučení se zemřelým nezávisle, většinou pro užší okruh příbuzných. Informace o takovýchto událostech ovšem prakticky nejsou k dispozici, zaměstnanci pohřebních služeb přitom na základě dostupných indicií nepředpokládají, že by převýšily desetinu případů. Náhradou může být ovšem také rituál spojený s uložením popela.

130 Odpovědi ovšem výrazně korelovaly s věkem, přičemž lhostejnost byla mnohem častější u mladších respondentů.

131 Zdroj: International Social Survey Programme 2008 – Religion III. (ISSP 2008), výzkum realizovaný v Sociologickém ústavu AV ČR, v. v. i., pod vedením Dany Hamplové a Zdeňka R. Nešpora.

Architektonicky významná krematoria vznikala i v období komunistického režimu, třebaže ne ve všech případech: na snímku je krematorium ve Zlíně (tehdy Gottwaldově) v areálu lesního hřbitova z roku 1978 podle návrhu architekta Jiřího Čančíka (foto Zdeněk R. Nešpor, 2010)

jako jím nebyla třeba ani činnost „ateistické“ organizace Volná myšlenka – někteří její členové se z ní pokoušeli udělat „církev pro bezvěrce“.¹³² Brojili-li proto komunističtí ideologové proti (nedokonalému) „buržoaznímu ateismu“, měli v mnohém pravdu, jejich vlastní mocensky vynucovaná nabídka však nebyla o mnoho lepší. Stejně jako volnomyslitelské pohrby v mnohém odrážely dřívější sociální praxi, navazovali na starší ideové i behaviorální tradice také komunisté, jen se je – nepřítli úspěšně – snažili naplnit deklarativním ateismem a „budovatelským úsilím“. Toto ideové zázemí vzalo za své s pádem komunismu, nové však doposavad nebylo vytvořeno.

Závěrem

V této studii jsme sledovali vývoj vzájemně sice souvisejících, avšak přinejmenším v české společnosti nikoli přímo závislých aspektů spojených s rozšiřováním pohřbu žehem v průběhu 20. století. Šlo o křesťanskou propagandu, budování krematorií, vlastní rozšíření kremací a konečně o rituály, které s nimi byly spojené. Komplikované vzájemné vztahy těchto veličin ukazuje skutečnost, že výstavba a podoba

¹³² KUDLÁČ, A. K. K.: *Příběh(y) Volné myšlenky*, s. 67–72 (viz pozn. 22).

krematorií až do poslední čtvrtiny 20. století odrážely mnohem víc ideologická hlediska než aktuální sociální potřeby. Současně kremační hnutí dlouho oslovovalo mnohem víc lidí, než kolik jich reálně volilo tento způsob pohřbu, k jehož prosazení a mimořádně velkému rozšíření přispěl především mocenský tlak komunistického režimu. Komunističtí ideologové naproti tomu nebyli dlouhodobě úspěšní při zavádění sekulárních pohřebních obřadů, jejichž podíl začal po pádu komunistického režimu klesat, nikoli však ve prospěch obřadů církevních, nýbrž pohřbů bez jakéhokoli veřejného obřadu. Tím vším je česká společnost namnoze výjimečná. Nutno však poznamenat, že dosáhla-li již na počátku 20. století v tehdejší (západní) Evropě nebývale vysokého stupně odcírkevnění, „sekularizace“ původně náboženských témat – včetně těch spojených se smrtí, respektive zde s kremacemi – probíhala mnohem pomaleji než kdekoli jinde.¹³³ K odideologizování diskutovaných otázek začalo docházet až na sklonku 20. století, pokud k němu doposavad vůbec došlo.

Třebaže nemůžeme pomíjet ani další ekonomické, sociální, politické a jiné faktory, rozvoj kremačního hnutí nebo naopak odpor k němu byl v české společnosti prakticky po celé 20. století náboženskou záležitostí. Předkomunističtí propagátoři kremace vycházeli především z protikatolických pozic, ať už spojených s necírkevní spiritualitou nebo s velkými nekatolickými církvemi, na což komunističtí ideologové navázali importem (údajných) sovětských vzorů: vynucovaným ateismem a masivním rozšířením pohřbů žehem. Vedlo-li však dřívější odcírkevnění (spolu s pozdějším římskokatolickým přitakáním kremacím) a mocenskopolitické tlaky – což byly patrně důležitější důvody než samotná komunistická propaganda – k vysokému podílu pohřbů žehem v české společnosti, s jejich „ideovým zázemím“ a konsekvantní obřadní praxí to bylo složitější. Komunisté nemohli přijmout necírkevní spiritualitu meziválečného a staršího „ateismu“ ani nekatolické formy religiozity, jejich snaha o důslednou ateizaci však narážela na odpor společnosti a marxistická hlediska přijali za svá jen nemnozí. Komunistické pohřební obřady tak byly – podobně jako postup tohoto režimu proti etablovaným církvím ve svém celku – úspěšné především v tom, co likvidovaly, zatímco vybudovat cosi nového se jim podařilo mnohem méně často. Důvodem ostatně byl i praktický oportunistismus komunistických ideologů: nebyly-li určité představy či jednání v explicitním rozporu s dobovou ideologií a konvenovaly-li současně jejím záměrům, byly využívány nehledě na svůj odlišný původ a charakter, což jsme viděli na příkladu krematorií, jež byla budována jako „výkladní skříň socialismu“ – za tichého použití „nesocialistických“ estetických výrazových prostředků. Totéž platilo i v případě později přijaté estetiky pohřebních obřadů, jež byla v příkrém rozporu s raně komunistickou „asketickou funkčností“, avšak vyhovovala širším společenským zájmům a potřebám.

Teprve po dlouhém období ideologického chápání kremační problematiky, mnohem delším než kdekoli jinde, můžeme v současnosti konstatovat její pozvolnou „sekularizaci“. Organizované kremační hnutí ztratilo společenský a kulturní význam,

133 Srv. NEŠPOROVÁ, Olga – NEŠPOR, Zdeněk R.: Religion: An Unsolved Problem for the Modern Czech Nation. In: *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, roč. 45, č. 6 (2009), s. 1215–1237.

„Továrna na spalování mrtvol“: krematorium v Mělníku z roku 1985 podle návrhu architekta J. Kosíka (foto Zdeněk R. Nešpor)

podobně jako organizovaný ateismus, a nová krematoria začala být už na sklonku komunistického režimu – tím spíše pak po jeho pádu – budována z ekonomicko-sociálních, nikoli ideologických důvodů, což se v neposlední řadě projevuje jejich architektonickým ztvárněním. Také podíl kremací v české společnosti nevykazuje s výjimkou nevelkého výkyvu bezprostředně před a po pádu „prokremačního“ (a protináboženského) komunistického režimu významné změny – stále stoupá. Pohřby žehem se staly jakýmsi sociálním standardem, jemuž se vyhýbají především někteří církevníci, ovšem – s výjimkou pravoslavných a některých dalších máločetných náboženských skupin – dnes už nikoli kvůli oficiální dogmatice příslušných konfesí. Větší ideologickou závažnost si naproti tomu uchovaly otázky spojené s volbou konkrétního pohřebního obřadu, a to patrně i u části lidí, kteří tvrdí, že je jim lhostejná.¹³⁴

Odcírkevnění většiny české společnosti, které je subjektivně vnímáno jako „ateismus“, brání opětovnému rozšíření církevních pohřebních obřadů, zatímco odpor k marxistické ideologii zase omezuje obřady sekulární, které namnoze nedokázaly vystoupit z jejího stínu a zaběhaných praktik. Poněvadž však nevznikly, nebo se přinejmenším nerozšířily žádné alternativní formy pohřebních obřadů, relativně velká a vzrůstající část společnosti raději volí absenci jakéhokoli veřejného obřadu. Dochází-li k tomu ve prospěch „neoficiálních“, privatizovaných forem rozloučení

¹³⁴ Viz Tabulka 8.

se zesnulým, odráží to pozdně moderní vývoj společnosti a jejího vztahu ke smrti, srovnatelný s dalšími západními zeměmi. Tak tomu nicméně ve většině případů není. V české společnosti je zjevně častější, že se nekoná žádný společenský obřad rozloučení, ať už veřejně přístupný nebo vyhrazený pro užší (příbuzenský) okruh. Přehlížení tohoto přechodového rituálu však zjevně není řešením, je to jen další ukázka toho, jak Češi svůj „útěk od náboženství“ nezvládli. Svědčí o tom také skutečnost, že vlastně šlo o „neúplný útěk“: místo pohřebního kázání nastoupil sekulární proslov, místo varhan reprodukováná hudba a místo pohřbu v rakvi do rodinné hrobky uloženi urny tamtéž – to vše v lepším případě, kdy pozůstalí o nějaký pohřeb ještě vůbec stojí.

„Řekla jsem si, že se prostě musím nějak přizpůsobit“

Mladé české ženy v ghettu Terezín¹

Anna Hájková

Muže i ženy deportované do tranzitního ghetta Terezín trápily hlad, zima, vši a nemoci stejným dílem. Táborové zkušenosti obou pohlaví stejně jako jejich životní podmínky však byly odlišné: Terezín znamenal něco jiného pro muže a něco jiného pro ženy. V této studii analyzuji životní podmínky mladých českých žen v Terezíně, hlavní rysy ženského chování a okolnosti jejich vytváření.

V první části se zabývám objektivními i subjektivními stránkami každodenního života žen, které se lišily od životních podmínek mužů, popisují, jak ženy trávily dny a co pro ně bylo důležité. Ve druhé části představím různé oblasti ženských

---

1 Předložený text je výrazně přepracovanou verzí článku, který původně vyšel německy pod názvem „Strukturen weiblichen Verhaltens in Theresienstadt“. In: BOCK, Gisela (ed.): *Genozid und Geschlecht: Jüdische Frauen im nationalsozialistischen Konzentrationslagersystem*. Frankfurt/M., Campus 2005, s. 202–219. Citát v titulku pochází ze vzpomínky Ruth S. (Židovské muzeum v Praze (dále jen ŽMP), sbírka vzpomínek, kazeta č. 312.) Ruth přišla v červenci 1943 do Terezína, v září téhož roku byla deportována do Osvětimi. V souladu s pravidly českého pravopisu platnými před rokem 1941 se v tomto článku přidržuji psaní slov „žid“, „židovka“ a odvozených tvarů s malým počátečním písmenem, neboť následující pravopisná úprava odrážela záměry nacistické rasové politiky. Po dohodě s redakcí se v textu nepřechylují cizí ženská jména. Děkuji Magdě Veselské, Dagmar Hájkové a Marii Krausové za jejich připomínky k české verzi.

povinností v každodenních úkolech, jak je ženy samy vnímaly, a jejich vztah k práci. Osvětlím strategie přežití, jež si ženy v Terezíně osvojily a které sehrály významnou úlohu později, po deportaci vězeňkyň dále na východ. V poslední části studie vysvětlím mocenské vztahy panující v rámci mužské a ženské populace v ghettu a jejich dopad na genderovou úlohu žen a jejich pozici v hierarchii ghetta.

Prameny a metoda

Genderový aspekt byl v terezínské historiografii obecně zohledňován jen okrajově, i když ženy tvořily šedesát procent obyvatel ghetta. Používání genderové kategorie či otázka „kde vlastně byly ženy?“² se v ní objevily až poměrně pozdě. Mezi prvními pracemi věnovanými tomuto tématu byl soubor vzpomínek žen z Terezína v podání Ruth Schwertfegerové, která se zde soustřeďovala na texty psané ženami a na rozbor písňových textů.³ Vůbec první vědeckou analýzu života žen v Terezíně sepsala Ruth Bondyová, která zkoumala jednotlivé oblasti ženských aktivit.⁴ Anita Tarsiová publikovala podrobný rozbor života starších německých žen v ghettu, v němž především sledovala, jak se tyto ženy cítily, jak reagovaly a před jakými volbami stály.⁵

Jádro této studie tvoří vzorek dvaceti devíti biografických rozhovorů, které spolupracovnice Židovského muzea v Praze vedly na počátku devadesátých let minulého století s ženami vězněnými v Terezíně.⁶ Všechny ženy v mém vzorku se narodily před rokem 1925, většina z nich kolem roku 1920. Do Terezína přišly jako mladé ženy, svobodné anebo čerstvě vdané, které obvykle vyrostly v česky mluvícím prostředí. Většina z nich v Terezíně strávila dobu od jednoho roku do tří let. Pochopitelně si musíme položit metodologickou otázku: Do jaké míry jsou spolehlivé nálezy při používání vzpomínek sebraných padesát let po zkoumané události? Vyprávění pamětníků je ovlivněno zkušenostmi jejich následujícího života, vyprávěním jiných lidí, četbou historické literatury,⁷ a pak především očekáváními společnosti, ve které

2 Introduction. In: RITTNER, Carol – ROTH, John K. (ed.): *Different Voices: Women and the Holocaust*. New York, Paragon 1993, s. xi.

3 SCHWERTFEGER, Ruth: *Women of Theresienstadt: Voices from a concentration camp*. Oxford, Berg 1989.

4 BONDY, Ruth: *Women in Theresienstadt and the Family Camp in Birkenau*. In: OFER, Dalia – WEITZMAN, Lenore J. (ed.): *Women in the Holocaust*. New Haven, Yale University Press 1998, s. 310–327.

5 TARSI, Anita: *Staré ženy z Německa v ghettu Terezín*. In: KÁRNÝ, Miroslav – KÁRNÁ, Margita – LORENCOVÁ, Eva (ed.): *Terezínské studie a dokumenty*. Praha, Academia 1998, s. 154–178.

6 Židovské muzeum v Praze uchovává celkem 1300 nahrávek rozhovorů s přeživšími vězni Terezína (srv. HYNDRAKOVÁ, Anna – LORENCOVÁ, Anna: *Česká společnost a židé podle vzpomínek pamětníků*. In: KÁRNÝ, Miroslav – LORENCOVÁ, Eva (ed.): *Terezínské studie a dokumenty*. Praha, Academia 1999, s. 97–118.)

7 Srv. JUREIT, Ulrike: *Erinnerungsmuster: Zur Methodik lebensgeschichtlicher Interviews mit Überlebenden der Konzentrations- und Vernichtungslager*. Hamburg, Ergebnisse 1999;

Současný letecký pohled na Terezín

žijí.⁸ Ve sbírce interview Židovského muzea v Praze jsou navíc zastoupeny většinou rozhovory s ženami, které zůstaly v poválečném Československu a nezúčastnily se dvou velkých emigračních vln v letech 1945 až 1948 a v roce 1968;⁹ zároveň jsou zde uchovány pouze memoáry žen, které se dožily devadesátých let 20. století, což celkový pohled zkresluje. Soubor rozhovorů Židovského muzea v Praze tedy reprezentuje pouze část českých Židů, kteří přežili Terezín; pro ostatní skupiny terezínských vězňů neexistují srovnávací soubory rozhovorů, které bych mohla použít.

Jak ovšem dokládá výzkum německé školy orální historie, je možné pracovat se vzorkem osmi až patnácti rozhovorů, jejichž obsahová struktura, klíčové problémy, strategie zvládnání situací respondentů a podobně jsou pro takovou skupinu rozhovorů typické – a identifikovat přitom, jaké druhy variací se ve vzorku objevují

BROWNING, Christopher: *Collected memories: Holocaust history and postwar testimony*. Madison, Wisconsin University Press 2003.

8 Viz HÁJKOVÁ, Anna: *Memory Has a Gender: Czech Women and Men's Accounts from Theresienstadt over Time*. Přednášku proslovila autorka ve Sdružení pro židovská studia v Bostonu v prosinci 2010.

9 K analýze přijetí přeživších žen z Terezína v poválečném Československu srv. SCHIKORRA, Christa: *Návrat do nově se ustavující společnosti: Židovské reemigrantky v Československu v letech 1945–1948*. In: MILOTOVÁ, Jaroslava – LORENCOVÁ, Eva (ed.): *Terezínské studie a dokumenty*. Praha, Sefer 2004, s. 243–270.

a jak je lze vysvětlit.¹⁰ Časový odstup od dané události má přitom mnohotvárný vliv: lze použít pravidlo přibližného odhadu, podle něž si lidská paměť udrží dvě třetiny pozitivních a jednu třetinu negativních vzpomínek. Člověk má tendenci zapamatovat si výjimečné události. Kromě toho se mění i jejich hodnocení: traumatické zkušenosti jsou často z psychologických důvodů potlačovány a nemusejí se pak v rozhovorech objevovat vůbec, případně mohou být vytěsněny anebo přesunuty na jinou osobu. Celý následující životní příběh respondentů ovlivňuje, jak dalece svou traumatizaci vstřebali či konsolidovali. Nakonec okolnosti rozhovoru, například pozadí války v bývalé Jugoslávii, často aktivují vzpomínky, které by si respondent jinak nemusel vybavovat.

Někteří badatelé se domnívají, že při použití zdrojů subjektivní povahy bychom měli dát přednost písemným pramenům sepsaným bezprostředně po události. Jeli-kož se však soustředím (kromě jiných aspektů) právě na subjektivní emoce, mohla jsem s tímto typem pramenů pracovat pouze v malé míře. Traumatické zkušenosti jako ztráta rodičů či rozchod s partnerem se v nich neobjevují – takové vzpomínky byly příliš čerstvé a svědkyně se soustředily na věcný popis události. Hovořit o emocionálně vypjatých, většinou bolestných záležitostech dokázaly až o desetiletí později, když už vychovaly vlastní děti nebo měly v důchodu čas a prostor na reflexi. A platí to také obecně, že pamětníci se zmiňují o rodinných a jiných konfliktech obvykle až s mnohaletým odstupem.

Řešit problém s reprezentativností vzpomínek lze kombinováním analýzy rozhovorů a deníků (pokud existují). S ohledem na to jsem jako srovnávací materiál použila dva deníky, jež si psala Eva Mändlová-Roubíčková (narozena v roce 1921 v Žatci) a Martha Stern-Glass (narozena v roce 1878 v Mönchengladbachu).¹¹ Jako významný zdroj informací mi dále sloužil soubor oficiálních dokumentů židovské samosprávy terezínského ghetta, jako jsou denní rozkazy (*Tagesbefehle*)¹² či právní kodex ghetta.¹³ Konfrontace pramenů různé datace, žánrů a provenience umožň-

10 Viz NIETHAMMER, Lutz: Oral History. In: KOWALCZUK, Ilko-Sascha (ed.): *Paradigmen deutscher Geschichtswissenschaft*. Berlin, GSPF 1995, s. 189–210, zde s. 208.

11 První z těchto deníků je k dispozici v americkém vydání, které však obsahuje ediční nedostatky (MÄNDLOVÁ-ROUBÍČKOVÁ, Eva: *We're alive and life goes on: A Theresienstadt diary*. Ed. Alexander Zaia. New York, Henry Holt & Co. 1998). Raději proto spoléhám na kopii deníku v Archivu Institutu Terezínské iniciativy v Praze, v přepisu a překladu autorky deníku. Druhý deník vyšel v Německu (GLASS, Martha: „*Jeder Tag in Theresin ist ein Geschenk*“: *Die Theresienstädter Tagebücher einer Hamburger Jüdin 1943–1945*. Ed. Barbara Müller-Wesermann. Hamburg, Ergebnisse 1996). Oba deníky jsou psány v němčině. Eva Mändlová přišla do Terezína v prosinci 1941, Martha Glassová v červenci 1942. Obě se zde dožily osvobození.

12 Viz HYNDRÁKOVÁ, Anna – MACHATKOVÁ, Raisa – MILOTOVÁ, Jaroslava (ed.): *Denní rozkazy Rady starších a Sdělení Židovské samosprávy 1941–1945: Regesta*. Praha, Sefer 2003.

13 *Yad Vashem Archives*, Jeruzalém (dále YVA), O64 (sbírka Terezín), 28, Recht des Jüdischen Siedlungsgebietes Theresienstadt. (1. vydání: Ghetto-Recht in Theresienstadt). Zusammen- gestellt nach dem Stande vom 15. Juli 1944 und kurz erläutert von Oberlandesgerichtsrat a. D. Dr. jur. Ernst Rosenthal, Leiter der Detektivabteilung. Text právního kodexu ghetta je uložen také v Institutu Terezínské iniciativy v Praze.

ňuje jít za hranici narativní konstrukce a ustanovit relativně spolehlivé výpovědi o historických událostech jako takových. V daném případě tento multiperspektivní přístup dovoluje přesáhnout zde obvyklý narativ o dětských domovech, časopisu *Vedem*, dětské opěře *Brundibár*, Mezinárodním Červeném kříži a inscenaci *Rekviem*. Tento pohled na Terezín je zprostředkovaný víceméně pouze českými židy, kteří byli v táboře věznění v době svého mládí nebo dětství. Naprostá většina obyvatel Terezína však byli koneckonců dospělí, mnohdy staří lidé.¹⁴

I když velikost mého vzorku umožňuje zachytit určité typické způsoby chování žen v Terezíně, bylo by chybou pokládat je za statisticky reprezentativní. Sám nárok na statistickou reprezentativnost padá, vezmeme-li v úvahu celkovou charakteristiku této skupiny pamětnic: mladé, zdravé, bezdětné ženy deportované do tábora Osvětim-Birkenau pozdějšími transporty (od prosince 1943), které měly šanci na přežití. Naproti tomu ženy s dětmi mladšími čtrnácti let obvykle nepřežily selekce, při nichž byly poslány i s dětmi do plynu. Kromě toho byl až do konce roku 1943 podíl žen vybraných k okamžitému vyhlazení po příjezdu zpravidla velmi vysoký, či dokonce stoprocentní.¹⁵ Už z těchto jednoduchých strukturálních důvodů nelze vzorek, s nímž jsem pracovala, považovat za reprezentativní.

Terezín: historie a statistika

Koncentrační tábor v Terezíně byl zřízen v listopadu 1941 referátem IV B 4 pod vedením Adolfa Eichmanna jako tranzitní tábor pro české židy, kteří tvořili většinu terezínských vězňů; dohromady ghettem prošlo skoro čtyřiasedmdesát tisíc českých židů.¹⁶ Později sem byli deportováni staří lidé z Německa (v počtu 42 tisíc) a Rakouska (15 tisíc), dále menší skupiny z Nizozemí a Dánska, na konci války pak slovenští a maďarští židé. Od ledna 1942 opouštěly ghetto v pravidelných intervalech transporty do táborů na východě. Z celkem sto padesáti tisíc osob, které byly

14 O starých lidech v Terezíně viz HÁJKOVÁ, Anna: *Mutmaßungen über deutsche Juden: Alte Menschen aus Deutschland im Theresienstädter Ghetto*. In: BERGEN, Doris – LÖW, Andrea – HÁJKOVÁ, Anna (ed.): *Leben und Sterben im Schatten der Deportation: Der Alltag der jüdischen Bevölkerung im Großdeutschen Reich 1941–1945*. (Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte.) München, R. Oldenbourg 2012 (v tisku).

15 Kromě toho ve vyhlazovacích táborech, jako byla Treblinka, k žádným selekcím nedocházelo. Pro seznam cílových stanic transportů z Terezína srv. www.terezinstudies.cz/eng/ITI/database/database.

16 K životu v terezínském ghettu viz např. UTITZ, Emil: *Psychologie života v terezínském koncentračním táboře*. Praha, Dělnické nakladatelství 1947; ADLER, Hans Günther: *Theresienstadt 1941–1945: Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft*. Göttingen, Wallstein 1960 (česky: *Terezín 1941–1945: Tvář nuceného společenství*, sv. 1–3: *Dějiny; Sociologie; Psychologie*. Brno, Barrister & Principal 2006–2007); LAGUS, Karel – POLÁK, Josef: *Město za mřížemi*. Praha, Naše vojsko 1964; BONDY, Ruth: *“Elder of the Jews”: Jakob Edelstein of Theresienstadt*. New York, Grove Press 1989 (hebrejský originál 1981); *Theresienstädter Studien und Dokumente* (1994–2008), resp. *Terezínské studie a dokumenty* (vycházejí od roku 1996).

deportovány do Terezína, jich víc než pětina zemřela přímo tam. Téměř devadesát tisíc osob bylo deportováno dále „na východ“, převážná většina nepřežila. Terezín byl postaven pro asi pět tisíc obyvatel, ale za okupace v něm v době největšího předlidnění v září 1942 žilo šedesát tisíc lidí; jinak bylo v Terezíně umístěno v průměru třicet až čtyřicet tisíc vězňů. Přibližně šedesát procent z nich tvořily ženy, tento podíl se ale během doby měnil. Ještě výrazněji se měnil věkový průměr obyvatel.¹⁷ Eichmannův referát IV B 4 přisoudil Terezínu v letech 1942 a 1943 ještě další úkoly: vedle své funkce tranzitního lágru nyní sloužil také jako starobní ghetto, ukázkový tábor a přednostní tábor pro staré a „zasloužilé“ židy z Říše. Později byl Terezín zneužíván pro nacistickou propagandu. Ghetto vedla židovská samospráva, v jejímž čele stál židovský starší a rada starších. Židovská samospráva se zodpovídala velitelskému SS.

Prvního židovského staršího Terezína, sionistu Jakova Edelsteina, vyměnili Němci v lednu 1943, když do ghetta dorazili židovští funkcionáři z Berlína a Vídně. Novým židovským starším byl jmenován Paul Eppstein, bývalý vedoucí funkcionář Říšského sdružení židů v Německu (*Reichsvereinigung der Juden in Deutschland*), Edelstein a Benjamin Marmelstein z Vídně se stali jeho zástupci. Tito židovští funkcionáři se již znali: v době nucené emigrace se společně museli dohodnout o peněžích poskytnutých americkými pomocnými organizacemi a již tehdy mezi nimi nastaly konflikty.

Terezínská samospráva sestávala kromě vedení z řady sektorů: hospodářského a technického oddělení, ústředního sekretariátu, zdravotnické služby, ústřední evidence, pracovního ústředí, oddělení péče o mládež a oddělení péče o volný čas. Tato oddělení se zase dělila do řady pododdělení, takže Terezín byl spíše přeorganizovaný. Samospráva musela kromě jiného sestavovat podle pokynů velitelskému SS transportní listiny. Direktivy, které se týkaly především počtu deportovaných nebo jmenování židovského staršího, udělovalo vždy toto velitelství. Do vnitřních záležitostí tohoto nuceného společenství se Němci vměšovali spíše méně, na druhé straně je ale kontrolovali formou namátkových návštěv a pomocí informací od židovských konfidentů.

Aspekty každodenního života

Co ženy popisovaly jako nejdůležitější aspekty svého života v Terezíně? K podstatným stránkám jejich tamní každodennosti patřila rodina. Vězni obou pohlaví byli ubytováni na oddělených ubikacích, či alespoň v různých pokojích, a oddělená byla i jejich pracoviště a pracovní skupiny. I když Terezín není příliš rozlehlý, běžný rodinný život, kdy se rodiny setkávají u snídaně a večeře, zde byl jednoduše nemožný. Děti do věku čtrnácti až šestnácti let byly často ubytovány v domovech mládeže. Návštěvám rodičů byly vyhrazeny dvě hodiny odpoledne, kdy mohly matky přijít

¹⁷ Tuto dynamiku zachycuje tabulka v publikaci Karla Laguse a Josefa Poláka *Město za mřížemi*, s. 351.

a přinést dětem čisté prádlo. Rodinná setkání vyžadovala organizaci, a byly to hlavně ženy, kdo ji zajišťoval; setkání se konala většinou na ženských ubikacích. Některé ženy se přestěhovaly do horších příbytků, jen aby mohly spát pod jednou střechou se svými manželi. Tehdy dvaatřicetiletá Valerie ze Světlé nad Sázavou vzpomíná na své rodiče: „Ale naše maminka celý život tátu zbožňovala, první a poslední pro něj obětovala. Tak šla do těch hrozných Kavalírských kasáren za ním, protože to byla jediná kasárna, kde mohly být ženy i muži. Sice ne pohromadě, ale mohli být oba pod jednou střechou a maminka mu mohla zlepšit ty podmínky.“¹⁸ Protože ženy – tedy ty, které měly děti a manžela – trávily velkou část svého volného času přípravou rodinných setkání až do zákazu vycházení, který většinou začínal v osm hodin večer, měly pro sebe podstatně méně volného času. A tak se mnoho z nich například nikdy nezúčastnilo terezínského kulturního života.¹⁹

Další základní součástí života žen v Terezíně bylo ubytování. Lidé byli na sebe namačkáni, bydleli v noclehárnách přidělených ubytovacím oddělením. Většina vězňů spala v místnostech, kde bylo osm až šedesát pryčů, v závislosti na velikosti ubikací. Především vedoucí jednotlivých ubikací a „prominenti“ měli to štěstí, že mohli bydlet se svými rodinami.²⁰ Každý toužil získat místnost sám pro sebe. Pokud se to rodině podařilo, ženy se okamžitě pustily do zvelebování smutných stěn příbytků. Ženské ubikace byly často zařizovány s velkou pečlivostí; ženy nastavely kufry tak, aby si vytvořily alespoň trochu soukromí. Dokonce i krátce po příjezdu prvních transportů do Terezína v prosinci 1941, kdy pro obyvatele nebylo v táboře nic připraveno, začaly ženy okamžitě budovat nový domov, jak vzpomíná tehdy dvacetiletá Marieta, původem z Teplic:

„Přijeli jsme do Terezína, který v té době nebyl tak organizovaný, jak ho pak zastihly další transporty. Každý si tam pomáhal, jak mohl, pamatuji si, že ještě nebyly matrace. Ty matrace došly až mnohem později z Prahy. Měli jsme s sebou takové barevné povlaky a bylo tam trochu dřevité vlny, což zdaleka není sláma, protože z dřevité vlny se dělají takové chuchvalce tvrdé, takže se na tom velice mizerně spalo, ale spalo. Naše maminka měla smysl pro krásu, tak okamžitě začala organizovat a sestavovala z těch kufrů jakýsi gauč a pak to ostatní kopírovali. Vypadalo to už jako kousíček nějakého domova.“²¹

18 ŽMP, sbírka vzpomínek, kazeta č. 313. Valerie přišla do Terezína v červnu 1942 a byla deportována do Osvětimi v květnu 1944.

19 Viz HÁJKOVÁ, Anna: The piano virtuoso who didn't played in Terezín, or, Why gender matters. Orel Foundation, May 6, 2011. Text je dostupný na webové stránce http://orelfoundation.org/index.php/journal/journalArticle/the_piano_virtuoso_who_didn039t_play_in_terez237n_or_why_gender_matters.

20 Viz HYNDRÁKOVÁ, Anna – KREJČOVÁ, Helena – SVOBODOVÁ, Jana (ed.): *Prominenti v ghettu Terezín, 1942–1945*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1996.

21 ŽMP, sbírka vzpomínek, kazeta č. 105a. Marieta byla deportována do Terezína v prosinci 1941 a odtud do Osvětimi v říjnu 1944.

Neobyčejně významnou hodnotou pro ženy v Terezíně byla čistota. Trpěly v táboře špínou a byly ochotny vstávat velmi brzy, aby mohly dodržovat hygienické zásady.²² Ve svých vzpomínkách zdůrazňují, kolik času věnovaly péči o vlasy a oděv ve snaze vyhnout se zavšivení.²³ Jedna mladá žena, která zjistila, že při práci v nemocnici dostala vši, tam okamžitě přestala pracovat. Matka jí pečlivě odstríhala jeden zavšivený vlas po druhém, aby ji uchránila před zahanbující procedurou mytí vlasů benzínem a ostrhávání nakrátko.²⁴ Ženy často zdůrazňovaly, že se cítily o mnoho lépe, když se mohly vysprchovat.²⁵ Mnoho energie věnovaly udržování čistoty oděvů, pokud možno i žehlení, a snažily se udělat totéž pro své syny a partnery.²⁶

Dalším zásadním problémem – možná ze všech nejdůležitějším – bylo opatrování potravy. Věžňové dostávali v Terezíně příliš málo jídla, lidé hladověli; staří lidé, kteří nepracovali, takže měli nárok na ještě menší přídělky, často umírali hladem a vysílením. V létě 1943 dostávali normální pracovníci oficiálně 1630 kalorií na den,²⁷ ve skutečnosti to ale bylo méně. Ženy měly obecně řečeno lví podíl na fasoování a rozdělování porcí jídla rodině, i když to pro ně často znamenalo rozdělit se o vlastní příděl.

Věžňkyně určené na loupání brambor si mohly nějaké brambory donést domů; ty pak bylo možno vyměnit za jiné potraviny. Věžňkyně pracující mimo ghetto, v zemědělském oddělení – většinou to byly mladé ženy – do tábora pašovaly ovoce a zeleninu, nasbírané venku při sklizni. I když čeští četníci prováděli u vchodů do tábora přísné kontroly, jen zřídkakdy byla některá dívka přistižena; buď byly ženy šikovnější a dokázaly plody lépe schovat nebo byli četníci k ženám shovívavější.²⁸ V každém případě pak jejich rodina a přátelé mohli konzumovat takto získanou potravu, často jediný zdroj vitamínů.²⁹ Ženy neměly takový hlad jako muži, anebo hlad zvládaly lépe. Muži trpěli pocitem hladu subjektivně více; často proto dostávali od svých matek, manželek, dívek či dcer jídlo navíc.³⁰ Ženy se ale dělily o své

22 Viz ELIAS, Ruth: *Die Hoffnung erhielt mich am Leben: Mein Weg von Theresienstadt und Auschwitz nach Israel*. München, Piper 1988, s. 88. Ruth Eliasová byla do Terezína deportována v dubnu 1942, v prosinci 1943 odtud putovala do Osvětimi.

23 Viz GLASS, M.: „*Jeder Tag in Theresin ist ein Geschenk*“, záznamy ze 14.4., 26.4., 25.8.1943 a dále (viz pozn. 11).

24 *ŽMP*, sbírka vzpomínek, kazeta č. 245ab. Hana přišla do Terezína v červenci 1942 a v říjnu 1944 byla deportována do Osvětimi.

25 *Tamtéž*, kazeta č. 35a-i. Helena byla v Terezíně mezi červencem 1942 a prosincem 1943, kdy byla deportována do Osvětimi; GUTHMANN, Lotte: *Stationen*. Wiesbaden, Fourier 1993, s. 98 (jedná se o vzpomínky Charlotte Guthmannové Opfermannové); GLASS, M.: „*Jeder Tag in Theresin ist ein Geschenk*“, záznamy z 3.8. a 25.8.1943.

26 *ŽMP*, sbírka vzpomínek, kazeta č. 35a-i.

27 Viz ADLER, H. G.: *Theresienstadt 1941–1945*, s. 349 n. (*Terezín 1941–1945*, sv. 2, s. 159 – viz pozn. 16).

28 *ŽMP*, sbírka vzpomínek, kazeta č. 167ab (Ludmila R.). Ludmila přišla do Terezína v dubnu 1942 a byla odtud v květnu 1944 deportována do Osvětimi.

29 *Tamtéž*, kazeta č. 165 (Hana B.-L.-G.). Hana byla v Terezíně mezi listopadem 1942 a říjnem 1944, kdy byla deportována do Osvětimi.

30 Viz MILTON, Sybil: *Women and the Holocaust: The Case of German and German-Jewish Women*. In: BRIDENTHAL, Renate – GROSSMANN, Atina – KAPLAN, Marion

příděly hlavně s dětmi. Děly práci navíc nebo celé týdny šetřily potraviny, aby mohly připravit pokrm na takové sváteční události, jako byly svatby či narozeniny.³¹ Některé ženy si před svátkem pesach střídaly chléb na výměnu za brambory, aby nemusely ve svátek jíst chleba z kvašeného těsta.³²

Vzhledem k tomu, že jídlo bylo v táboře považováno za hlavní obchodní artikl, dostávaly ženy, zejména pokud byly vnímány jako mladé a atraktivní, jídlo od svých milých a obdivovatelů.³³ Jiné iniciovaly z pragmatických důvodů vztah s někým, kdo měl k potravinám přístup, anebo s někým, kdo je mohl ochraňovat. Pro tento fenomén bych navrhla termín „racionální vztahy“. Kromě toho se objevila další forma protislužeb, totiž výměna sexu za jídlo; narozdíl od „racionálních vztahů“ se zde negeneroval vztah, tato výměna byla časově omezená a často jednorázová.³⁴ Z mnoha důvodů se domnívám, že v tomto kontextu by bylo nepřesné mluvit o „prostitutici.“ Namísto toho

Tuto kresbu ženských ubikací v terezínském ghettu pořídila v roce 1943 Zdenka Eismanová. Narodila se v roce 1897, roku 1943 byla deportována do Osvětimi, kde zahynula (United States Holocaust Memorial Museum, Washington)

-
- (ed.): *When Biology Became Destiny: Women in Weimar and Nazi German*. New York, Monthly Review Press 1984, s. 297–333, zde s. 311; *Archiv Institutu Terezínské iniciativy*, Praha (dále *AITT*), deník Evy Mändlové-Roubíčkové, záznam z 3.2.1943 (viz pozn. 11); SCHWERTFEGER, R.: *Women of Theresienstadt*, s. 41 (viz pozn. 3).
- 31 *ŽMP*, sbírka vzpomínek, kazeta č. 119ab (Ema F.-S.). Ema přišla do Terezína v červenci 1942, v květnu 1944 byla deportována do Osvětimi.
- 32 Viz rozhovor autorky s Margot Seeligmann-Darmstädterovou z 3.4.2001, archiv autorky. Margot přišla do Terezína v září 1944 a dožila se tu osvobození.
- 33 Viz FRIISOVÁ, Jana Renée: *Pevnost mého mládí*. Praha, Trizonia 1997, s. 173. Renée přišla do Terezína v prosinci 1942 a dožila se tu osvobození. Srv. též *ŽMP*, sbírka vzpomínek, kazeta č. 119ab.
- 34 Čerpám zde z osobního sdělení Navy Shan (Vlasty Schönové) z 2.10.1999. Vlasta přišla do Terezína v září 1942 a dožila se tu osvobození. Srv. také HÁJKOVÁ, Anna: *Sexual Barter in the Time of a Genocide: Sexual Economy of the Theresienstadt Ghetto*. (Graduate Department of History Working Papers Series.) Toronto, University of Toronto 2011. (Text je přístupný na webové stránce <http://www.history.utoronto.ca/graduate/workingpapers.html>.)

považuji za vhodnější termín „instrumentální sex“, jak ho zavedla ve své studii o poválečné německé společnosti a židovských *displaced persons* Atina Grossmann.³⁵ Možnost získat jídlo anebo jiné prostředky za sexuální služby či projevy náklonnosti měly pouze ženy. U mužů taková možnost neexistovala, role mužského chování byly v ghettu nastaveny odlišně. I proto měly ženy v Terezíně více motivací pro sexuální život než muži, jak o tom ještě později bude řeč.

Práce měla pro vnímání vlastní důležitosti žen zvláštní význam. Pracovat museli všichni obyvatelé Terezína ve věku od čtrnácti do šedesáti pěti let (toto věkové rozmezí se během doby v ghettu posouvalo). Jak se o tom později zmíním, vykonávaly ženy obvykle pomocné či podřadnější práce. Práce pro ně ovšem ztělesňovala naději na přežití: Vědomá touha po vlastní užitečnosti bez ohledu na podmínky, touha pracovat pro druhé, pomohla například mnoha starším židovkám z Německa přežít nejobtížnější období po příjezdu do ghetta.³⁶ Ženy obvykle zaujímaly dva odlišné přístupy k vlastní práci: Buď dělaly práci, kterou považovaly za nepřiliš zajímavou, či dokonce nudnou; v takovém případě se věnovaly svým spolupracovníkům nebo si při práci povídaly.³⁷ Anebo pokládaly plnění svých pracovních úkolů za smysluplnou aktivitu, která umožňuje seberealizaci. To platilo mimo jiné pro práci vychovatelek v domovech mládeže či zdravotních sester. Našly se ale i ženy, které rády uklízely. Když jednu starší ženu poslali na komandaturu SS vydrhnout podlahu, pracovala s takovou vervou, že strhla i ostatní.³⁸

V této druhé kategorii práce ženy plně pohlcovala. Ve svých pozdějších vzpomínkách zaplnily celé stránky popisem své práce, spolupracovníků i toho, jak svým malým dílem přispívaly k blahu celku. Pocitovaly odpovědnost za své pacienty i za děti svěřené do pěstounské péče. Muži považovali svou práci také za hodnotnou, ale narozdíl od žen často přesně popisovali svou pracovní činnost a zásluhy, co zařídili, rozhodli, dokázali a zorganizovali, a o co byli lepší než jejich kolegové.³⁹ Ženy narozdíl od mužů nezdůrazňovaly, jak nezbytně nutná jejich práce byla, a napoak dávaly průchod svým vlastním pochybnostem a nedostatkům: líčily, jak na práci nestačily, jak obdivovaly své starší a zkušenější kolegyně, jak bojovaly se svými komplexy méněcennosti; smysl života v Terezíně nacházely v práci pro kolektiv.

Něco podobného platí i pro ženy aktivně zapojené do práce ilegálního levicového sionistického či komunistického hnutí v Terezíně anebo pro ženy, jež se účastnily kulturních aktivit v táboře: Občas ženy ve svých vzpomínkách ironizovaly své

35 GROSSMANN, Atina: *Jews, Germans, and Allies: Close Encounters in Occupied Germany*. Princeton, Princeton University Press 2009, s. 53.

36 Viz TARSI, A.: *Staré ženy z Německa v ghettu Terezín*, s. 171 ad. (viz pozn. 5).

37 *Beit Teresienstadt Archive* (Izrael), č. 481, Kurt Kapper: *Zwei Damen von Theresienstadt*.

38 *ŽMP*, sbírka vzpomínek, kazeta č. 35a-i.

39 Viz *Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes* (Vídeň), sbírka rozhovorů, č. 510, interview s Franzem Hahnem. Franz přišel do Terezína v říjnu 1942, o dva roky později byl deportován do Osvětimi.

mužské kolegy, ony „superideology“, kteří ve své oddanosti ilegální práci ztráceli kontakt s realitou.⁴⁰

Oblasti odpovědnosti

Převzít odpovědnost za druhé znamená *a priori* vzdát se svého vlastního individualismu. Břemeno odpovědnosti v Terezíně vzrůstalo již jen v samotném důsledku zvýšeného nebezpečí, jež hrozilo těm, za něž člověk cítil odpovědnost. Při čtení vzpomínek či deníků je ohromující zjištění, do jaké míry se ženy cítily téměř v každém okamžiku svého pobytu v táboře odpovědné za své okolí, za své rodiny, kamarádky a partnery.⁴¹ Byly to většinou ženy, které dobrovolně odjížděly z Terezína transporty za svými muži.⁴² Když na začátku podzimních transportů do Osvětimi v roce 1944 (které téměř vylidnily ghetto) odjelo celkem 3999 mužů ve věku osmnácti až padesáti let, ženy ve snaze připojit se ke svým mužům zápolily o místo v dalším transportu, o němž nevěděly, kam míří, jen aby své muže následovaly. Cituji ze vzpomínky čtyřiaadvacetileté Edity původem z Náchodska, která vypráví o své motivaci:

„Na podzim 44 můj muž Jirka S. vlítl do transportu, a teď přijde ten úchvatně smutný příběh, jak jsme se ženy rvaly, abychom se dostaly do Osvětimi, aniž jsme věděli (*sic*), že je to do Osvětimi. To je obecně známo, takže to nebudu moc vykládat. Odešlo asi tak tři až pět nebo sedm tisíc mužů (já si ale často pletu čísla) a potom o něco větší počet, řekněme, že kdyby odešly tři tisíce, tak pět tisíc jejich žen dostalo rozmnožený cyklostylovaný proužek papíru. Na něm bylo německy napsáno: Jestliže si přejete žít se svým mužem v jednom baráku a pracovat společně, přihlaste se tehdy a tehdy na dvoře tom a tom v těch a těch kasárnách. My jsme tam přišly a ukázalo se, že nás vezmou méně, než kolik nás to dostalo. A začala rvačka, protože když ženské se bijí o své muže a o to štěstí zažít manželský život na palandě, tak se bijí o svůj sen. Samozřejmě, například kuchaři měli různé výhody, ti se se svými ženami přece jen na různých půdách setkali, ale my jsme se s Jirkou v ghettu nevyspali snad ani jednou. Někde jsme se sice šmajchlovali, ale všude bylo plno lidí, tak nic víc nešlo. Takže my ženy jsme se rvaly a já jsem byla silná, takže jsem vyhrála.“⁴³

40 *ŽMP*, sbírka vzpomínek, kazeta č. 125a-c (Erna F.) a č. 407a-d (Irena S.). Erna přišla do Terezína v březnu 1943, v květnu 1944 byla deportována do Osvětimi. Irena přišla ve stejný měsíc, v Terezíně se dožila osvobození.

41 Viz např. *tamtéž*, kazeta č. 101a-d (Věra K.). Věra byla do Terezína deportována v listopadu 1942 a v květnu 1944 odjela s transportem do Osvětimi. Dále viz *A ITI*, deník Evy Mändlové-Roubíčkové, záznamy z 18.10., 22.10. a 18.11.1942.

42 *ŽMP*, sbírka vzpomínek, č. 119ab a 317ab.

43 *Tamtéž*, kazeta č. 320a-c (Edita P.). Edita byla do Terezína deportována v květnu 1942 a dožila se tu osvobození. Podobná svědectví jsou zachycena *tamtéž*, kazeta č. 108 (Markéta D.) a č. 49a-c (Hana R.). Markéta byla do Terezína deportována v březnu 1942, v říjnu 1944

Hlavní okruhy odpovědnosti vytvářel pocit loajality vůči nejbližším členům rodiny a na druhém místě ke kolegům a těm, kteří byli na jejich práci závislí. Ženy nejenže trávily větší část svého dne péčí o lidi kolem sebe, ale – máme-li zobecňovat – lze říci, že pokud myslely samy na sebe, bylo to většinou v souvislosti s jejich rodinami, přáteli a kolegy. Právě společenské kontakty figurují v popředí vzpomínek žen na Terezín. Často zdůrazňují, jak důležité pro ně bylo přijet do Terezína s vlastní sestrou (matkou, švagrovou, nejlepší kamarádkou) nebo se tam s nimi setkat, případně si tam nejlepší přítelkyni najít. Pro ilustraci uvádím příklad tehdy jednatřicetileté Marty, původem z Prahy:

„Já jsem tam hned zapadla do krásného kolektivu vesměs mladých žen, svobodných nebo krátce vdaných. Ta nejkrásnější shoda okolností byla, že má nejlepší kamarádka, Lotynka, dostala hned vedle mě číslo transportu a její manžel vedle mého manžela v AK⁴⁴ také číslo hned vedle něj. Takže naši manželé byli spolu v Sudetských kasárnách ubytovaní a my šly spolu, s tou Lotynkou, do Terezína.“⁴⁵ Tito nejlepší přátelé pak často přebírali ve styku s dětmi jiných vězňů úlohu rodičů, pokud se skuteční rodiče nemohli z jakýchkoli důvodů o své děti starat.⁴⁶

Ženy často vzpomínají na svůj pobyt v Terezíně a v pozdějších táborech jako na čas plný svornosti se ženami kolem: uměly se s nimi podělit o problémy i radosti. S výjimkou milostných vztahů plných spalující vášně se ženy ve svých vzpomínkách většinou zmiňovaly o svých partnerech jen sporadicky nebo vůbec ne, a dlouhé pasáže věnovaly svým přátelům a kolegům z práce. To ovšem neznamená, že by ženy byly méně nakloněny příležitosti zažít vlastní sexualitu. Motivace sexuálních aktivit byla podobná u mužů i u žen – potřeba navázat nějakou sociální vazbu, sexualita jako něco hluboce soukromého a potvrzení sama sebe uprostřed odcizených, hrůzu nahánějících podmínek ghetta.⁴⁷ V Terezíně navíc většina obvyklých volnočasových aktivit, které lidé za normálních okolností považují za samozřejmé – kino, výlety, tancování, restaurace – přestala existovat. Neměli bychom zapomínat na to, že sex rovněž reprezentoval zábavnou aktivitu pro volný čas. Kontakty s mužskými partnery jako zdroj společenské a citové (narozdíl od ekonomické) podpory ztrácely na významu;⁴⁸ na druhé straně vzájemné kontakty mezi ženami v tomto prostředí nabývaly na důležitosti, neboť poskytovaly společenské zařazení a zázemí.

---

pak dále do Osvětimi. Hana R. přišla do Terezína v červenci 1943, do Osvětimi byla deportována v říjnu 1944.

44 *Aufbaukommando* (AK) bylo utvořeno z prvních dvou transportů mladých mužů do Terezína (označených AK a J, tzv. AK 2) a bylo pověřeno výstavbou a přípravou táborových zařízení pro přijetí následných transportů.

45 *Tamtéž*, kazeta č. 387ab (Marta P.). Marta byla do Terezína deportována v prosinci 1941 a dožila se tu osvobození.

46 *Tamtéž*.

47 Viz FANTLOVÁ, Zdenka: *Klid je síla, řek' tatínek*. Praha, Primus 1996; BLOCH, Gottfried: *Unfree associations: A psychoanalyst recalls the Holocaust*. Los Angeles, Red Hen Press 2004, s. 69 a 146.

48 *ŽMP*, sbírka vzpomínek, kazety č. 317ab (Ella B.) a č. 249ab (Věra G.). Ella přišla do Terezína v září 1942 a v květnu 1944 byla deportována do Osvětimi. Věra přišla do Terezína v dubnu 1942 a do Osvětimi byla deportována v květnu 1944.

Zapojení žen do práce lze interpretovat také jako splynutí s kolektivním organismem nemocnice či domova mládeže. Díky práci v takovém kolektivu se stávaly členkami nové rodiny. A skutečně, při popisu svých spolupracovníků ženy nadšeně zdůrazňovaly, jak rády s takovými lidmi pracovaly. Takto vzpomíná například jedna mladá zdravotní sestra, tehdy třiatřicetiletá Věra z Pacova, na své vídeňské spolupracovnice: „Ale jinak jsem byla s těmi vídeňskými sestrami potom velice zadobře a těžko jsem se nimi rozcházela. Moc těžko. Byly velice hodné, dobrosrdečné kamarádky a kolegyně a mám na ně jen ty nejhezčí vzpomínky.“⁴⁹ Když dostala vinou čištění záchodové mísy úplavici, nevinila své pracovní podmínky. Zůstala pracovat v nemocnici, jen změnila oddělení.⁵⁰

Dalším příkladem může být Vlasta Schönová, herečka, která vedla nejen oddělení kulturních aktivit dětí, ale v několika kusech hrála a jako jedna ze dvou žen v Terezíně režírovala divadelní hry. Kvůli všem svým aktivitám nakonec neměla Schönová skoro čas na jiné kulturní akce.⁵¹ Když jsem se jí v roce 1999 ptala na Terezín, odpověděla: „Měla jsem tolik vlastních povinností, že jsem se nemohla starat o to, co se děje jinde v ghettu, byla jsem ráda, když jsem šla spát.“⁵² Schönová nemohla věnovat svým divadelním hrám veškerou energii; jako většína spolupracovníků oddělení volného času byla zaměstnaná někde jinde (v jejím

*Doris Schimmerlingová (provdaná Grozdano-
vičová) se narodila roku 1926 a před deportací
žila v Jihlavě. V terezínském ghettu pracovala
v zemědělství, pásala ovce a dočkala se tu osvo-
bození (Židovské muzeum v Praze)*

49 *Tamtéž*, č. 101a-d.

50 *Tamtéž*.

51 K bohatému kulturnímu životu v Terezíně viz mj. KARAS, Joža: *Music in Terezín 1941–1945*. New York, Beaufort Books 1985; KUNA, Milan: *Hudba vzdoru a naděje: Terezín 1941–1945. O činnosti a tvorbě hudebníků v koncentračním táboře Terezín*. Praha, Bärenreiter 2000; MAKAROVA, Elena – MAKAROV, Sergei – KUPERMAN, Victor: *University over the abyss: The story behind 520 lecturers and 2,430 lectures in KZ Theresienstadt 1942–1944*. Jerusalem, Verba 2004.

52 Osobní sdělení Navy Shan autorce z 2.10.1999.

případě u kulturních aktivit dětí); jen minimum vězňů bylo zaměstnáno „na plný úvazek“ v kultuře. Schönová se ale považovala za herečku a chtěla se v této oblasti v Terezíně angažovat stejně, jako to dělávala doma. Sama inscenovala divadelní hry, s řádnou jevištní výpravou a režii, a cítila odpovědnost za to, co diváci uvidí. Mimo jiné nastudovala českou i německou verzi dramatu *Lidský hlas* Jeana Cocteaua a také v nich hrála.⁵³ Rozhodla se, že se naučí dvouhodinový monolog v němčině, řeči, kterou dokonale neovládala. I když se pak stala v ghettu „slavnou“, Schönová se nevzdala ani svých aktivit v divadle pro děti. Chtěla totiž malým divákům ukázat tvář „normálního světa“. Zároveň nikdy nesnižovala nároky sama na sebe jako na profesionální herečku.

Když do Terezína dorazily na začátku prosince 1941 první ženské transporty z Prahy a Brna, byly vězeňkyně odděleny od mužů a ponechány samotné na promrzlých ubikacích. Některé ženy začaly panikařit,⁵⁴ zdaleka však ne všechny: dvě mladé Moravanky se vydaly ven na obhlídku a brzy našly v jednom ze sklepů uhlí a dřevo. Jedna z nich, tehdy jednadvacetiletá Edita z Brna, popisuje tehdejší události: „My jsme tak couraly po těch kasárnách, to se mohlo, a přišly jsme i do sklepa. Zjistily jsme, že je tam dost uhlí i dříví. Tak jsme si řekly: ‘To budeme rozdávat.’ Byly tam kamínka, ale o tomhle nikdo nevěděl, to jsme našly náhodou, jak jsme couraly. Zalarmovaly jsme partu a řekly jsme: ‘Chodte po pokojích, řekněte, že jsme našly uhlí a dříví, a my to dole budeme rozdávat do kyblíčků nebo co kdo najde. A potřebujeme lidi na štípání dříví.’ Byly tam takové velké špalky. Přišli nějací kluci, štípali dříví a my jsme prostě rozdávaly uhlí. To bylo ohromné.“⁵⁵

Tyto mladé ženy, které neměly žádné povinnosti k dětem a manželům, si uvědomily, co je „třeba“ udělat a zařídit. Byly součástí právě dorazivšího zmrzlého a zděšeného osazenstva transportu, cítily se částí celku, a proto se s kamarády podělily o své poznatky. Uvědomovaly si, že pro maximální účinnost je potřeba organizovat roznášku, a samy se o ni postaraly.

Edita se tentýž měsíc zapojila i do organizace místní zdravotní péče: „Při té příležitosti jsem se seznámila s její sestřenicí Erikou ... z Prostějova. To byla velice šikovná, hezká holka, blondýnka, a řekla: ‘Holky, musíme tu něco podnikat, takhle to nejde, přece tady nebudeme jen tak sedět, já se musím seznámit s nějakými lidmi nahoře.’ A skutečně se seznámila s různými lidmi. Nevím, kdo byl tehdy první ve zdravotnictví, myslím že Eppstein,⁵⁶ ale znala spoustu doktorů a řekla: ‘Dáme to nějak dohromady, abychom se staraly o staré lidi a o nemocné.’ Byla velice aktivní.“⁵⁷

53 Viz SHAN, Nava: *Chtěla jsem být herečkou*. Praha, Ivo Železný 1992.

54 Jak uvádí Edith Ornsteinová (srv. BONDY, R.: *Women in Theresienstadt and the Family Camp in Birkenau*, s. 312 n. – viz pozn. 4).

55 *ŽMP*, sbírka vzpomínek, kazeta č. 382ab (Edita S.). Edita přišla do Terezína v prosinci 1941 a byla zde osvobozena.

56 Zdravotnické oddělení vedl Erich Munk.

57 *Tamtéž*.

Symptomatické je, že si Erika sice uvědomovala, že je třeba práci udělat, ale sama péči o ostatní ještě organizovat nezačala, i když ghetto existovalo už skoro měsíc. Očekávala nějaké „vedení“, které bylo třeba požádat o svolení a spolupráci.

Ve vyprávění vězeňkyň se ve srovnání s obdobím před deportací úloha žen coby pečovatelek a zabezpečovatelek rodiny zvyšovala. Z hlediska individuálních reakcí žen docházelo k učitě homogenizaci chování. Z celkového pohledu byla náplň každodenního života v Terezíně stále stejná – energie a čas patřily v první řadě těm nejbližším. energii věnovaly ženy těmto činnostem nejen proto, že si péče v Terezíně vyžadovala tolik námahy. Vězeňkyně vnímaly okolní nebezpečí jako jistý impulz k tomu, aby ještě intenzivněji prožívaly svou sociální úlohu vůči svým blízkým.

Americký historik Terrence Des Pres dovozuje, že šance na přežití u vězňů koncentračních táborů vzrůstaly, pokud byli součástí malé skupiny.⁵⁸ Sybil Milton, která rozpracovala jeho závěry, ve své zásadní studii představila tezi, že ženy zvládaly problémy života v táboře lépe než muži, protože si – mimo jiné – vytvářely malé skupiny, takřkajíc náhradní rodiny, jejichž členky se vzájemně chránily a pomáhaly jedna druhé přežít.⁵⁹ V tomto konkrétním bodě ovšem se Sybil Milton nesouhlasím: podle mého výzkumu bylo sociální chování v Terezíně genderově neutrální – ženy i muži se snažili navazovat styky a kontakty ve stejné míře (samozřejmě obvykle podvědomě).⁶⁰ Kromě toho Terezín nebyl místem, kde by byli zdraví a pracující jedinci (kteří dostávali větší porce jídla) v přímém ohrožení života. To nastávalo až v Osvětimi-Birkenau a dalších pracovních táborech, kde se člověk – pokud přežil selekci po příjezdu do tábora – musel každý den znovu a znovu rvát o život. V Terezíně bylo ústředním problémem to, co bych nazvala „sekundárním přežitím“ – tedy snaha, aby člověk nebyl odeslán transportem na východ. Velká část vězňů sice onu vyhlazovací mašinerii neznala, přesto byl ale „východ“ obecně pokládán za něco mnohem strašnějšího než život v Terezíně. Aby se člověk vyhnul transportu na východ, musel být dobře obeznámen s terezínskou mocensko-organizační strukturou.

V tomto bodě chci dále rozvést tezi obou badatelů: zvládání rozmanitých povinností a objevování zdrojů potravin, rychlé seznamování s infrastrukturou a integrace do ní, tedy „sociální výcvik“ – to mohly být právě faktory, jež terezínské vězně zvláště dobře připravily na „primární přežití“ v dalších táborech po deportaci z Terezína. Téměř všechny ženy z mého vzorku, které byly deportovány z Terezína „na východ“, se zmiňují o „nebiologických rodinách“, jejichž členkami byly a které jim významně pomohly přežít. Přežití bylo, vyjádřeno pojmy teorie Pierra Bourdieu, také otázkou

58 DES PRES, Terrence: *The Survivor: Anatomy of Life in Death Camps*. New York – Oxford, Oxford University Press 1976.

59 MILTON, S.: *Women and the Holocaust*, s. 313 n. (viz pozn. 30). Tento důležitý článek bohužel ještě nebyl přeložen do češtiny.

60 O mladých mužích v Terezíně viz můj poslední článek: HÁJKOVÁ, Anna: Die fabelhaften Jungs aus Theresienstadt: Junge tschechische Männer als dominante soziale Elite im Theresienstädter Ghetto. In: DIECKMANN, Christoph – QUINKERT, Babette (ed.): *Im Ghetto 1939–1945: Neue Forschungen zu Alltag und Umfeld*. (Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus, sv. 25.) Göttingen, Wallstein 2009, s. 116–135.

sociálního kapitálu a habitu.⁶¹ Do jaké míry byl sociální kapitál ovlivněn životními podmínkami a výzvami v Terezíně, je předmětem dalšího bádání, kterému se věnuji ve své dizertaci.⁶² Podle mého názoru měl vzestup odpovědnosti, k němuž v Terezíně docházelo, zásadní význam pro rozvoj sociálního kapitálu žen. Byla to právě terezínská zkušenost, jež naučila ženy přizpůsobivosti, opatrnosti, připravenosti na různá nebezpečí i odolnosti vůči nim.

Mocenské struktury podle genderových rozdílů

Přestože ženy vnímaly tíhu odpovědnosti daleko silněji než muži, v práci většinou zastávaly méně důležité pozice. Většina žen vykonávala pomocné práce nebo pracovala v továrně na slídu, v zemědělství nebo v oblasti sociální péče (jako zdravotní sestry či vychovatelky v domovech mládeže). Za stejnou práci dostávaly o třetinu nižší odměnu než muži.⁶³ V táboře se sice vyskytovaly ženy, které vykonávaly práci lékařek, a byly tam i vedoucí ubikací,⁶⁴ jejich počet byl ale výrazně nižší ve srovnání s ženami zastávajícími podobně významná místa před příjezdem do ghetta. Vedoucími oddělení byli muži, s několika málo výjimkami: Edith Ornsteinová řídila oddělení ženské práce⁶⁵ a nejvýše postavenou ženou v historii Terezína byla od listopadu 1944 Emma Goldscheiderová z Plzně, která vedla ubikační oddělení.⁶⁶ Goldscheiderová však vedla toto oddělení až od podzimu 1944, tedy po zastavení velkých transportů, kdy v ghettu zůstala jen třetina obyvatel a tři čtvrtiny jich v produktivním věku tvořily ženy. Po říjnu 1944 se už žádné další transporty na východ nekonaly.

61 Obecně k modelu habitu srv. BOURDIEU, Pierre: *Distinctions: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 1984; TÝŽ: *The Logic of Practice*. Stanford, Stanford University Press 1990. V češtině tyto knihy ještě nevyšly, srv. zatím Bourdieuovu *Teorii jednání* (Praha, Karolinum 1999). Bourdieuův žák Michael Pollak prováděl výzkum o přežití v koncentračních táborech (POLLAK, Michael: *L'Expérience concentrationnaire*. Paris, Métailié 1987).

62 HÁJKOVÁ, Anna: *The Inmate Society of Theresienstadt: A Laboratory of the Middle Class. The Social History of the Theresienstadt Transit Ghetto, 1941–1945*. Dizertační práce obhájená na Torontské univerzitě pod vedením Doris Bergen.

63 K tomu viz přednáška Edith Ornsteinové z roku 1944 „Die arbeitende Frau in Theresienstadt“, která je uložena v Nizozemském ústavu pro dokumentaci války (*Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie*) v Amsterdamu, sbírka Adler, 11c, s. 250 n.

64 Například hematoložka Gertrud Klepetářová-Adlerová nebo Ina Kisch-Houthakkerová, vedoucí ubikace v Hamburských kasárnách.

65 Edith Ornsteinová, narozená roku 1913, vystudovala práva a byla blízkou spolupracovnicí prvního terezínského staršího Jakova Edelsteina. Jejím partnerem byl Erich Österreicher, vedoucí terezínského ústřední práce. Ornsteinová přežila internaci v Terezíně, po válce emigrovala do Izraele, dvakrát se vdala, později emigrovala do Velké Británie, kde zemřela v roce 2003. Zasloužila se o zachování velké části terezínského archivního materiálu, většinu své pozůstalosti předala izraelskému památníku Beit Theresienstadt.

66 YVA, O64, 24, administrativní přehled podle Rolfa Grabowera ze 7.2.1945.

Tato genderová diskrepance v rozdělení moci měla v mnoha ohledech zásadní důsledky pro postavení žen v ghettu. Byli to mimo jiné právě vedoucí jednotlivých oddělení, kteří rozhodovali o tom, kdo je pro činnost jejich oddělení postradatelný, a koho lze tudíž zařadit do transportu. Vedoucí oddělení tak měli k dispozici nástroj, který mohli zneužít: V jednom případě hlavní kuchař naléhal na svou podřízenou Věru, aby se s ním vyspala. Když odmítla, obvinil ji z krádeže v kuchyni a ona byla v lednu 1943 deportována s celou svou rodinou do Osvětimi, kde všichni až na jednoho mladšího bratra zahynuli.⁶⁷

Další obětí takového jednání byla tehdy jednadvacetiletá Arnoštka z Kolína, která byla kvůli tomu, že se odmítla podvolit sexuálnímu vydírání, deportována do Estonska, kde přišla o celou rodinu: „A no a jednoho krásného dne ... jsem takhle šla domů a doprovázel mě jeden pracovník, tedy z toho ... arbeitseinsatzu. No prostě a dobře, mně tenkrát bylo kolik – devatenáct, dvacet ani snad – no a on mně prostě jako řek’, že jako se se mnou chce vyspat a přesně co si představuje. No a já jsem mu prostě řekla, že on tam má manželku, kterou já jsem znala nebo viděla, a já tam mám snoubence, že nemám tedy žádné zájem. Říkal: ‘No, a víte, že za čtrnáct dní jde další transport na východ?’ A my jsme byli v tom transportu. To bylo dost hrozný teda, když jsme to dostali, když každý nejdřív přijel za mnou, tatínek bledej, jak to, pak maminka a tohle, tak jsem šla za ním a říkala jsem: ‘To je Vaše dílo.’ A on říkal: ‘Ano. Ale když chcete teda splnit moje podmínky,

Kresba dívky personifikující jaro nese název „Klid a rozvahu.“ Její autorka Lotka Burešová měla umělecké vzdělání a vdala se za nežidovského právníka, s nímž se za války rozvedla, aby mu smíšené manželství nebránilo v povolání. Po deportaci do Terezína pracovala jako kreslířka v dílně SS a dožila se zde osvobození (Leo Baeck Institute, New York)

⁶⁷ ŽMP, sbírka vzpomínek, kazeta č. 645 (Rudolf R.). Rudolf přišel do Terezína v červenci 1942 a v lednu 1943 byl se svou rodinou poslán do Osvětimi. Vzhledem k tomu, že jméno Věry R. není uvedeno mezi případy porušení kázně v denních rozkazech v rámci soudní instance terezínského ghetta, obvinění pravděpodobně sloužilo pouze k tomu, aby ospravedlnilo její zařazení do transportu.

tak já Vás můžu vyreklamovat, ale ne Vaše rodiče.' No, tak já jsem mu teda řekla, že tedy děkuji, a byli jsme tedy v tom transportu."⁶⁸

Vydírání se sexuálním podtextem bylo častější, nicméně nikdy se nestalo předmětem zkoumání podle terezínského právního kodexu, stejně jako znásilnění.⁶⁹ Sexuální obtěžování bylo v Terezíně známým fenoménem, neboť se objevovaly i případy falešných obvinění.⁷⁰ Joan Ringelheim cituje ženu (tehdy dvaadvacetiletou Zuzanu z Vídně, která do Československa uprchla po anšlusu Rakouska), jež vzpomínala na svůj pobyt v Terezíně takto: „Tak takhle jste jako žena přežila – prostřednictvím mužů... Abych to řekla bez obalu, myslím, že jsem nespala s muži postavenými dost vysoko. Protože v té společnosti to byla jediná možnost přežití."⁷¹ Toto tvrzení má dalekosáhlý význam, třebaže je jediné svého druhu, s nímž jsem se v takové explicitnosti setkala. Nicméně právě takto Zuzana svůj pobyt v ghettu prožívala; jistě existovaly důvody, proč k takovému závěru dospěla, a proto musíme brát její svědectví vážně.

Právní kodex byl výtvozem Rady starších stejně jako samotná organizace ghetta. Při pečlivém pročítání kodexu najdeme několik míst, kdy je přístup k zástupcům obou pohlaví rozdílný. Například jeden z paragrafů právního kodexu povoloval židovské náboženské svatby. Pro nevěřící pak existovala zvláštní nenáboženská svaatební prohlášení. Ta stanovila, že „pokud je volba místa pobytu nejasná, musí žena následovat svého manžela na místo jeho volby“.⁷² Toto ustanovení v zásadě platilo (i když nebylo explicitně definováno v právním kodexu) také pro terezínské židovské sňatky, a vůbec páry: rodiny byly deportovány podle zásady (ne)postradatelnosti mužského partnera, a nikoli ženy. Pokud si zdravotní sestra, která byla do té doby chráněná, vzala někoho, kdo měl nižší ochranu, tak její ochrana přestala platit.

Postavení žen v ghettu dále omezoval rozkaz komandatury SS, podle nějž musely jít všechny ženy, které v ghettu otěhotněly po červenci 1943, na potrat. Řada žen přestala sice v ghettu menstruuovat, z hladu a šoku; pro ostatní ale bylo zajištění antikoncepce jen a pouze na nich. Kromě toho i bez menstruace ženy v některých případech otěhotněly. Starší pokojů a budov odpovídali za své spolubydlící a muse-

68 Cituji podle záznamu rozhovoru Lukáše Příbyla s Arnoškou M. pořázeného v Londýně roku 2001. Přepis zachovává fonetické zvláštnosti mluveného slova. Srdečně děkuji Lukáši za velkorysé poskytnutí kopie záznamu. Také viz záznam rozhovoru s Arnoškou M. z 29.8.1989 uložený v Britské knihovně v Londýně (*British Library*), Sound Archive, C 410, č. 55. Arnoška byla deportována do Terezína v červnu 1942, v září odejla s transportem do Raasiku v Estonsku.

69 Recht des Jüdischen Siedlungsgebietes Theresienstadt (viz pozn. 13).

70 Viz REDLICH, Egon: „Zítřa jedeme, synu, pojedeme transportem“: *Deník Egona Redlicha z Terezína 1.1.1942–22.1.1944*. Ed. Miroslav Kryl. Brno, Doplněk 1995, záznam z 10.9.1944. Egon Redlich přišel do Terezína v listopadu 1941, v říjnu 1944 byl deportován do Osvětimi.

71 RINGELHEIM, Joan: *Women and the Holocaust: A Reconsideration of Research*. In: RITTNER, C. – ROTH, J. (ed.): *Different Voices*, s. 376 (viz pozn. 2). Srv. také pozdější autobiografii citované pamětnice: CERNYAK SPATZ, Susan: *Protective Custody: Prisoner 34042*. New York, N & S Publishers 2006. Zuzana Ecksteinová-Cernyaková-Spatzová byla do Terezína deportována v květnu 1942, v únoru 1943 odjela s transportem do Osvětimi.

72 Recht des Jüdischen Siedlungsgebietes Theresienstadt, paragraf 5/2.

li monitorovat také menstruaci.⁷³ Proti vůli budoucí matky se v ghettu odehrála mnohá interrupce, někdy i v pokročilém stadiu těhotenství.⁷⁴ Katharina von Kellenbach vyjádřila tuto situaci slovy, že ženy v Terezíně ztratily kontrolu nad svým sexuálním tělem.⁷⁵

Velitelství SS nařídilo, že pokud pár počal dítě, oba měli být zařazeni do nejbližšího transportu.⁷⁶ Pokud žena byla ale svobodná, šla do transportu obvykle sama. Nařízení zakazující další těhotenství, které by se zdálo z genderového hlediska neutrální, ve skutečnosti dopadalo na ženy, protože pouze ony otěhotněly a musely se právem obávat – vzhledem k interrupci, která se musela provést s vědomím vedoucího zdravotního oddělení, a tudíž nezůstala v tajnosti – ztráty dobré pověsti a dalších důsledků, především zdravotních.⁷⁷ Kromě toho se v praxi muži často nepřihlásili ke svému otcovství, respektive nebyli stíháni, narozdíl od gravidních vězeňkyň: konsekvence vlastní sexuality v absurdně brutálním režimu nastoleném SS tím spočívala většinou na bedrech žen, a nikoli jejich partnerů.

Přestože se na první pohled mohlo zdát, že ženy měly v Terezíně stejné postavení jako muži, bližší pohled odhaluje náznaky toho, že pozice žen byla mnohem více vratká. Ženy v Terezíně byly zranitelné dvojnásob: jako židovky a jako podřízené mužů, kteří mohli své pozice zneužívat; izraelská historička Judith Baumel popsala tuto situaci jako „dvojitý ohrožení“ (*double jeopardy*).⁷⁸ Jak už jsem se zmínila, terezínský právní kodex nedefinoval žádný trest za znásilnění či sexuální obtěžování. Tento kodex přitom byl produktem vězeňského společenství, židovské samosprávy.

V době před deportací do Terezína zastávalo několik žen vedoucí a činnorodost vyžadující funkce v sionistickém hnutí a židovské obci. Patřila k nim již vzpomenutá Edith Ornsteinová z Palestinského úřadu a Hanna Steinerová,⁷⁹ vedoucí emigračního

73 Srv. také seznam podpisů v deníku Arnošta Kleina, staršího budovy, že ženy v jeho budově v případě podezření z těhotenství navštíví gynekologa (ŽMP, fond Terezín, signatura 324, deník Arnošta Kleina, záznam z 20.3.1944).

74 Podle zprávy Anny Barkerové uložené ve Wienerově knihovně pro studium holokaustu a genocidy v Londýně (*The Wiener Library for the Study of the Holocaust & Genocide – WL*), P.III.h, 943.

75 KELLENBACH, Katharina von: *Reproduction and Resistance During the Holocaust*. In: FUCHS, Esther (ed.): *Women and the Holocaust: Narrative and Representation*. Lanham (Maryland), University Press of America 1999, s. 28 n.

76 Viz ADLER, H. G.: *Theresienstadt 1941–1945*, s. 525 (*Terezín 1941–1945*, sv. 2, s. 371, oběžník vedoucího zdravotního oddělení Ericha Munka z 21.8.1943 – viz pozn. 16).

77 Srv. *A ITI*, deník Evy Mändlové-Roubíčkové, záznam z 25.5.1944. Její přítelkyně Eva musela jít na potrat a později ji opustil její přítel: „Chudák Eva. Je tak nešťastná. Jírka už o ni nestojí, dokonce se s ní ani nerozloučil.“

78 BAUMEL, Judith Tydor: *Double Jeopardy: Gender and the Holocaust*. London, Vallentine Mitchell 1998.

79 Hanna Dubová-Steinerová, narozená roku 1894, byla vedoucí české pobočky Ženské mezinárodní sionistické organizace (*Women's International Zionist Organization – WIZO*), vyvíjela aktivitu ve prospěch Židovské strany v meziválečném Československu, ve 30. letech působila jako vedoucí pracovnice pomocné emigrační organizace HICEM (název je odvozen ze zkratk dalších tří organizací), později jako vedoucí vystěhovaleckého oddělení Židovské náboženské obce v Praze. Obě své děti poslala do bezpečí za hranice, syn přežil

oddělení Židovské náboženské obce v Praze. Ornsteinová byla jednou z třiadvaceti vězňů v transportu označeném jako štáb (*Stab*), kteří měli klíčovou úlohu při zřízení terezínského ghetta. V Terezíně vedla méně důležité oddělení ženské práce, pomáhala vést pracovní ústředí a byla jedním z důvěrníků Jakova Edelsteina.⁸⁰ Hanna Steinerová zůstala v Praze, pomáhala lidem s balením zavazadel do transportů a zajišťovala kontakty ve „svobodném světě“ v Ženevě. Do Terezína přijela v červenci 1943. Sdílela názory svých sionistických kolegů v tom směru, že nejvíce péče je třeba věnovat mládeži, i když ona sama se rozhodla angažovat především v péči o starší lidi.⁸¹ Také spolu se svými bývalými německými kolegy pomáhala v ghettu vybudovat skupinu Ženské mezinárodní sionistické organizace (WIZO).⁸² Narozdíl od svých mužských kolegů však ani jedna z těchto žen nebyla přizvána k členství v Radě starších ani jim nebylo nabídnuto, aby vedly některé centrální oddělení. Ženy jako Ornsteinová měly v Radě starších poradní hlas a někdy dokázaly zajistit – prostřednictvím sionistických přátel – prosazení svých návrhů. Neměly však žádný exekutivní vliv na samotné rozhodování. Pozdější příjezd Hanny Steinerové nevysvětluje, proč se na ni při rozdělování pozic v samosprávě „zapomnělo“: mnozí její kolegové, kteří také přijeli do Terezína v roce 1943, získali v samosprávě ghetta zaměstnání odpovídající jejich funkcím před deportací.⁸³

Podobná situace nastala v Říšském sdružení Židů v Německu. Lze usuzovat, že pro aktivity jeho členek transportovaných do Terezína platil stejný scénář: tyto ženy, jež se před deportací aktivně podílely na chodu židovské obce, ztratily v terezínském samosprávě své mocenské postavení, protože zkrátka nebyly jmenovány.⁸⁴ V Tere-

---

v Dánsku a dcera v Palestině. Steinerová byla spolu s manželem Ludvíkem deportována v říjnu 1944 do Osvětimi, kde oba zahynuli v plynových komorách.

80 Viz TARSÍ, Anita: *Práce v pasti: Ústředna práce v prvním roce existence ghetta Terezín*. In: KÁRNÝ, Miroslav – LORENCOVÁ, Eva (ed.): *Terezínské studie a dokumenty*. Praha, Academia 2000, s. 127–140.

81 BONDY, R.: *“Elder of the Jews”*, s. 366 n. (viz pozn. 16).

82 Srv. deníkový záznam Ralpa Oppenhejma o tom, jak Hanna Steinerová navštívila jeho matku, Melanii Oppenhejmovou, organizátorku dětské sionistické organizované emigrace do Dánska, a probírala s ní terezínskou WIZO (*Dansk Jødisk Museum* (Kodaň), 207, A 35, 7, deník Ralpa Oppenhejma, záznam ze 17.3.1944). Děkuji Silvii Goldbaum-Tarabini-Fracapane za pomoc s překladem. Oppenhejmův deník není identický s jeho „deníkem“ (*de facto* románem), který je často mylně označován za autentický a byl publikován v mnoha jazycích, mj. v němčině pod titulem *An der Grenze des Lebens* (Hamburg, Rütten und Leoning 1961).

83 Podle záznamu rozhovoru autorky s Mariannou Müllerovou z 22.3.2006 v Praze (v osobním archivu autorky). Marianna Müllerová byla do Terezína deportována v březnu 1943 a dožila se tam osvobození.

84 Byl to případ Hildegard Henschel, bývalé zaměstnankyně zdravotnického oddělení, a Marthy Mosse, vedoucí ubytovacího oddělení. (Srv. MEYER, Beate: *Gratwanderung zwischen Verantwortung und Verstrickung: Die Reichsvereinigung der Juden in Deutschland und die Jüdische Gemeinde zu Berlin 1938–1945*. In: TÁŽ – SIMON, Hermann (ed.): *Juden in Berlin 1938–1945*. Berlin, Philo 2000, s. 299 n.; TÁŽ: *Vyjednávací prostor reprezentantů Říšského sdružení Židů v Německu po zahájení deportací na podzim 1941*. In: MILOTOVÁ, J. – LORENCOVÁ, E. (ed.): *Terezínské studie a dokumenty 2004*, s. 271–294 – viz pozn. 8.)

zíně ale neztratily nic ze svého nasazení a brzy si našly jinou práci, kde se mohly aktivně podílet na zlepšování sociálních podmínek. Jejich pozice v ghettu s sebou nicméně nenesla výkonnou moc, neměly již žádné přímé rozhodovací pravomoci. Martha Mosse, jedna z vůdčích osobností Říšského sdružení Židů v Německu, se v Berlíně stala vedoucí ubytovacího oddělení a patřila k funkcionářům, kteří sestavovali seznamy osob zařazených do deportací.⁸⁵ V ghettu pracovala více než rok na pozici řadového detektiva, po říjnu 1944 pak řídila detektivní oddělení, dohromady asi deset podřízených; oddělení to bylo tak nedůležité, že není uvedeno v organizačním přehledu ghetta z února 1945.⁸⁶ Je ironií, že její povýšení na vedoucí detektivního oddělení přišlo až za posledního židovského staršího v Terezíně, vídeňského Benajmina Marmelsteina; dokud byl v této funkci její berlínský kolega Paul Eppstein, zůstávala Mosse v subalterní pozici.

Proč ženy v Terezíně ztrácely dřívější vliv? Kde tyto změny pramenily a jak začaly? Jak jsem výše popsala, v podmínkách „totálních institucí“ (Erving Goffman)⁸⁷ je role žen podstatně více určena jejich pohlavím, tedy genderově odvozována. Důraz není kladen na jejich individuální dovednosti a uplatnění, ale na jejich společenskou funkci a pozici jakožto žen. Tato změna je částečně dána tlakem okolí a posílena kontextem totální instituce. Uvedené zjištění bych ráda krátce analyzovala na třech příkladech:

Mladá talentovaná pianistka Eliška se v ghettu vzdala hraní na klavír a věnovala veškerou svou energii shánění jídla pro svou matku a mladšího bratra, též pianistu. On se v Terezíně proslavil, zatímco ona se klavíru po tři roky nedotkla.⁸⁸ Potřeby rodiny pro ni znamenaly více než vlastní hraní, přestože byla o šest let starší než její bratr, narodil od něj dokončila Akademii muzických umění a před rokem 1939 byla neméně úspěšná. Její bratr však nakonec válku nepřežil a dnes platí jako ikona kulturního života v Terezíně. Eliška po osvobození žila dál v Praze, vyučovala hru na klavír na konzervatoři a pečovala o památku svého bratra.

Jako kontrastní folie může sloužit příklad Vlasty Schönové, o které už jsem se zmiňovala. Schönová měla v Terezíně spíš špatnou pověst, byla kritizována kvůli svému vztahu s posledním zdejším židovským starším Benjaminem Marmelsteinem (který byl nejen neoblíbený, ale také ženatý).⁸⁹ Vlasta porušila zavedené normy chování, jednala nezávisle, řídila divadelní představení, nechala své rodiče odjet

85 Viz MEYER, B.: *Gratwanderung zwischen Verantwortung und Verstrickung*; KRAUS, Elisabeth: *Die Familie Mosse: Deutsch-jüdisches Bürgertum im 19. und 20. Jahrhundert*. München, C. H. Beck 1999, s. 570–602.

86 WL, P.III.c, 1108, interview Marthy Mosse od Wolfganga Schefflera z roku 1958; *tamtéž*, P.III.h, 1088, Martha Mosse: *Einige persönliche Aufzeichnungen aus Theresienstadt*; YVA, O64, 24, administrativní přehled podle Rolfa Grabowera ze 7.2.1945.

87 GOFFMAN, Erving: *On the characteristics of total institutions*. In: TÝŽ: *Asylums: Essays on the social situation of mental patients and other inmates*. London, Penguin 1987, s. 13–116.

88 ŽMP, sbírka vzpomínek, kazeta č. 40ab (Eliška K.). Eliška byla do Terezína deportována v červenci 1942 a v říjnu 1944 odjela s transportem do Osvětimi. Srv. také HÁJKOVÁ, A.: *The piano virtuoso who didn't played in Terezín* (viz pozn. 18).

89 ŽMP, sbírka vzpomínek, kazeta č. 407a-d.

samotné v transportu a měla poměr s notoricky neoblíbeným mužem. Bylo to její odlišné chování, které působilo provokativně. Samozřejmě nebyla jediná, kdo měl poměr s ženatým mužem či nepopulární vlivnou osobností. Symptomatické přitom je, že kritika mířila na její sexuální, a nikoli pracovní život.

Zde můžeme sledovat základní sociální vzorec: společenství sankcionuje odlišné chování, které nějakým způsobem ohrožuje uznané hodnoty vlastní skupiny. Obzvláště závažné prohřešky jsou „trestány“ tím, že dotyčná osoba je označena za sexuálně deviantní: například žena je promiskuitní nebo frigidní, muž má choutky na mladé dívky. Takovéto hodnocení nemusí vyjadřovat skutečné sexuálně deviantní chování, spíše může být výrazem narušení základních skupinových pravidel. Sexualizace odlišného chování je jedním z nejsilnějších ostrakizujících momentů, které má společnost k dispozici: sexualita je považována za něco *a priori* soukromého, a pokud se o ní diskutuje na veřejnosti, vzniká újma na osobní integritě. Vlastě Schönové byla připisována odlišná, škodlivá sexualita. Beate Meyer zkoumala, jak se židovské poválečné společenství nedokázalo vyrovnat se „silnými“ ženami a jejich blízkým (skutečným či domnělým) vztahem k „pachatelům“ a jak za této situace sahalo k osočení jejich sexuální integrity.⁹⁰ „Genderově podmíněné“ chování žen, které sílilo s délkou pobytu v Terezíně, bylo spojeno s ústředními hodnotami vězeňského společenství. Odchytky od normy chování skupiny byly mnohem pozorněji sledovány a postihovány, když se jich dopouštěly ženy.

Poté co jsem zvýraznila rozdíly v chování příslušníků obou pohlaví v terezínském ghettu, je vhodné v krátkosti zmínit i aspekty oběma skupinám společné. U obou pohlaví se projevovala společná snaha vytvářet sociální skupiny a oddělovat je od skupin jiných (například čeští židé se takto separovali od židů německých). V rámci každé skupiny byl proces socializace příslušníků obou pohlaví společný. Například nizozemští židé se vyznačovali regresivním způsobem sekundární socializace do chodu společenství ghetta.⁹¹ Těch několik nizozemských vězeňkyň, které se účastnily společenského života v Terezíně, bylo pokládáno za outsidersy, a to v mnohem větší míře než nizozemští muži, kteří udržovali společenský kontakt se svým okolím. Někteří pamětníci, s nimiž jsem vedla rozhovory, tyto ženy popisovali jako promiskuitní. Zde můžeme pozorovat uplatnění stejného mechanismu jako ve shora popsaném případě Vlasty Schönové.

Zatímco mladé ženy za první republiky měly svobodu volit z rozmanitých vzorů chování, sexuality, práce a trávení volného času,⁹² poměry se koncem třicátých let začaly měnit. Od žen se v době „ohrožení republiky“ očekávalo uniformnější a sub-

90 Viz MEYER, Beate: On the Wrong Side? Blaming Jewish Women for Collaboration (rukopis z roku 2008 v rámci řady „Lessons and Legacies: Conference on the Holocaust“ na Severozápadní univerzitě v Evanstonu (Illinois)).

91 Viz HÁJKOVÁ, Anna: Spezifika im Verhalten der niederländischen Juden in Theresienstadt. In: MOLLER, Sabine – RÜRUP, Miriam – TROUVÉ, Christel (ed.): *Abgeschlossene Kapitel? Zur Geschichte der Konzentrationslager und der NS-Prozesse*. (Studien zum Nationalsozialismus, sv. 5.) Tübingen, Diskord 2002, s. 88–103.

92 Viz HUEBNER, Karla: Girl, Trampka, nebo Žába? The Czechoslovak New Woman. In: OTTO, Elizabeth – ROCCO, Vanessa (ed.): *The New Woman International: Representations in*

Sestry Marie, Anna a Vlasta Schönovy (zleva) na fotografii z roku 1939. Všechny tři byly spolu s rodiči roku 1942 deportovány do Terezína. Zatímco Anna i oba rodiče zahynuli v Osvětimi, nejmladší Marii se podařilo v prosinci 1944 z Osvětimi uprchnout. Vlasta (narozena 1919) před válkou spolu s Pavlem Tigridem založila divadélko poezie D 99 v pražském Topičově salonu. Po komunistickém převratu v květnu 1948 emigrovala do Izraele, kde se stala uznávanou herečkou (osobní archiv Marie Třešňákové-Schön)

misivnější chování.⁹³ V Terezíně se tlak dále zvýšil v souladu s pravidlem, že sociální skupiny vystavené ohrožení bedlivěji sledují projevy „náležitých“ a „vadných“ chování (a na konání mladých žen, stejně jako na komunikaci s „nepřítelem“, bylo zvláště zaostřeno). Mladé ženy v mém vzorku tedy prodělaly v ghettu sekundární socializaci, adaptovaly se do nového terezínského světa. Narozdíl od mužů to ale byla dvojitá a užší socializace: jako vězeňkyň a jako žen. Proto Eliška přestala hrát, a proto byla Vlasta Schönová pomlouvána jako poběhlice.

V této studii jsem analyzovala několik problémů každodenního života v Terezíně z pohledu žen. Předkládám stručnou analýzu tohoto tématu, které by mohlo být

Photography and Film from the 1870s Through the 1960s. Ann Arbor, University of Michigan Press 2011, s. 231–251.

93 Viz FEINBERG, Melissa: *Elusive equality: Gender, citizenship, and the limits of democracy in Czechoslovakia, 1918–1950.* Pittsburgh, University of Pittsburgh Press 2006.

v budoucnu zkoumáno v širším záběru s cílem získat více analytických poznatků o genderové dimenzi tereziánského nuceného společenství. Mnohé jeho aspekty by si zasloužily být podrobeny vědeckému zkoumání samy o sobě, zatímco další potenciální oblasti výzkumu zde zůstávají neřešeny. V neposlední řadě se mi zdá potřebné vypracovat k tomuto textu paralelní komparativní studii o rozdílech v pohlaví, která by náležitě využívala odlišného metodologického přístupu.

„Nechceme svaz mládeže, když má rudé otěže!“¹

*Politický život pražských a plzeňských středoškoláků
v letech 1945–1948*

Jakub Šlouf

Poválečná léta se v Československu vyznačovala vysokým stupněm zpolitizování veřejného života. Svědčí o tom už fakt, že nebývale velká část obyvatelstva byla organizována v politických stranách.² Tyto strany, sdružené v Národní frontě, přitom působily nejen jako politické subjekty, ale též jako hnutí prosazující svůj vliv v širších oblastech lidské činnosti. Navzdory neustálému zdůrazňování ideálu jednoty národa proto jednotlivé politické subjekty soupeřily i v tradičně nepolitických sférách společnosti. Výjimku netvořilo ani školství.

Školní mládež, která prožila své dětství v období okupace, přitom neměla příomou zkušenost s fungováním demokracie prvorepublikového typu, a proto ji poválečné politické spory snadno radikalizovaly. Tohoto procesu si všímá literatura memoárového charakteru³ i historici dějin mentalit. Zajímají se v této souvislosti

---

1 Jako název článku jsem zvolil jedno z hesel skandovaných na sjezdu mladých národních socialistů 12.5.1946 v Praze. Viz *Národní archiv* (dále NA), Praha, KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, fond (f.) 1558 (ÚV KSČ – oddělení masových organizací 1945–1956; původní označení fondu 19/3), archivní jednotka (arch. j.) 215, hesla skandovaná 12.5.1946 na sjezdu mladých národních socialistů.

2 Viz MAŇÁK, Jiří: *Komunisté na pochodu k moci: Vývoj početnosti a struktury KSČ v období 1945–1948*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1995, s. 73.

3 Příčinu radikality mládeže vidí její autoři např. v dozvucích válkou vyhoceného vnímání německého „nepřítel“, které bylo po osvobození přeneseno na jiné, „domácí“ protivníky.

zejména o dodnes široce diskutovanou otázku mladé generace komunistických intelektuálů, kteří v letech 1945 až 1948 vstupovali do veřejného života (takzvaná generace totálního nasazení či Kohoutova generace).⁴ Mládež však tvořila svébytná „radikální“ křídla ve všech tehdejších politických stranách, tedy nikoli pouze ve straně komunistické. Také po únoru 1948 lze stopy „radikality“ identifikovat nejen v účasti komunisticky smýšlejících studentů na „očistě“ škol, ale též ve vzniku řady studentských „ilegálních“ organizací, které byly produktem stejných abnormálních společenských poměrů.

Dosavadní literatura pojednávající o vlastní politické činnosti studentů v letech 1945 až 1948 se věnuje zejména vysokoškolskému prostředí. Zachycuje například snahy Svazu vysokoškolského studentstva (SVS) v Praze o nezávislost na Svazu české mládeže (SČM),⁵ projevy odporu nekomunistické části studentů v únoru 1948⁶ či poúnorové čistky na vysokých školách a růst vlivu prokomunisticky smýšlejících

---

Někteří pamětníci též zdůrazňují, že odmítání kompromisů bylo u mnoha mladých lidí motivováno mezigeneračním vymezením proti „ústupkům“ jejich rodičů v době okupace. (Viz např. MLYNÁŘ, Zdeněk: *Mráz přichází z Kremlu*. Praha, Mladá fronta 1990, s. 11–14; KOHOUT, Pavel: *To byl můj život??*, sv. 1. Praha, Paseka 2005, s. 66–87.)

- 4 Srv. např. HAVELKA, Miloš: Česká kultura a politika před různými horizonty generační zkušenosti. In: MACHÁT, Zdeněk – SLAČÁLEK, Ondřej – ZNOJ, Milan (ed.): *Nezapomenuté historie: Sborník k 70. narozeninám Františka Svátka*. Brno, Doplněk 2007, s. 98–117; ABRAMS, Bradley F.: *The Struggle for the Soul of the Nation: Czech Culture and the Rise of Communism*. Lanham (Maryland), Rowman & Littlefield 2004, s. 138–155.
- 5 Viz např. HAVRÁNEK, Jan – POUSTA, Zdeněk (ed.): *Dějiny Univerzity Karlovy*, sv. 4: 1918–1990. Praha, Karolinum 1998, s. 239–279; KOCIAN, Jiří: *Československá strana národně socialistická: Organizace, program, politika*. Brno, Doplněk 2002, s. 51–54; ZILYNSKÁ, Blanka: Cesta k ovládnutí českých univerzit komunistickou stranou (1945–1948). In: *Acta Universitatis Carolinae: Historia Universitatis Carolinae Pragensis*, sv. 34–38. Praha, Univerzita Karlova 2004, fascikl 1–2, s. 73–86; TÁŽ: Universitas, unitas, uniformitas: Uplatnění dobové vize „jednoty“ v univerzitním prostředí let 1945–1948. In: ZILYNSKÁ, Blanka – SVOBODNÝ, Petr (ed.): *Věda v Československu v letech 1945–1953: Sborník z konference*. Praha, Karolinum 1999, s. 39–56.
- 6 Viz např. VEBER, Václav: *Osudové únorové dny 1948*. Praha, Lidové noviny 2008, s. 296–303 a 338–341; KAPLAN, Karel: *Pět kapitol o Únoru*. Brno, Doplněk 1997, s. 214 a 452–455; TÝŽ: *Poslední rok prezidenta: Edvard Beneš v roce 1948*. Brno, Doplněk 1993, s. 17; ROKOSOVÁ, Šárka: Zásah jednotek SNB proti studentům 25. 2. 1948. In: *Securitas imperii*, č. 12: *Sborník k problematice 50. let*. Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu Parlamentu ČR 2005, s. 41–52; POUSTA, Zdeněk: Smuteční pochod za demokracii. In: JECH, Karel (ed.): *Stránkami soudobých dějin: Sborník prací k pětadesátinám historika Karla Kaplana*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1993, s. 198–207; NAVRÁTIL, Antonín: Průvod vysokoškoláků na Hrad 25. února 1948. In: ONYSKOWOVÁ, Zdeňka (ed.): *Vysokoškoláci za svobodu: Almanach*. Praha, Ústav pro informace ve vzdělávání 1998, s. 26 n.; KREJZA, Ladislav: Průběh pochodu. In: *Tamtéž*, s. 27–29; LESÁK, Josef: *Studentský průvod na Hrad v únoru 1948*. Praha, Společnost E. Beneše 1995, s. 5–12.

studentů na úkor pedagogů (takzvaná studentokracie).⁷ Tehdejší politický život středoškoláků zůstává však do značné míry stranou pozornosti.⁸

Mezi studenty středních škol⁹ se politická diferenciací projevovala méně nápadně než u vysokoškoláků. Politicky aktivní byli zpravidla jen žáci vyšších ročníků, a to jen menší část z nich. Oplývali však nemalou důvěrou ke svým dospělým vzorům a bojovností, kterou přenášeli do školního prostředí. Tento jev byl též usnadněn velkými věkovými rozdíly ve třídách, do nichž byli v roce 1945 integrováni žáci, kteří dříve za okupace nemohli studovat. Většina středoškoláků se organizovala spíše zájmově než politicky. Stranicky polarizovaná společnost však začala jejich veřejnou aktivitu během let 1945 až 1948 ve stále větší míře posuzovat politickými hledisky. Snížení věkové hranice volebního práva na osmnáct let zvyšovalo atraktivitu středoškoláků v očích politických stran, které usilovaly včas podchytit své budoucí voliče a funkcionáře.¹⁰ Studenti středních škol v tomto směru představovali

7 Viz např. CONNELLY, John: *Zotročená univerzita: Sovětizace vysokého školství ve východním Německu, v českých zemích a v Polsku v letech 1945–1948*. Praha, Karolinum 2008, s. 496; POUŠTA, Zdeněk: *Studijní prověrky na českých vysokých školách*. In: *Acta Universitatis Carolinae: Historia Universitatis Carolinae Pragensis*, sv. 34–38, s. 87–93; HRADECKÁ, Vladimíra: *KSČ a tzv. studijní prověrky na pražských vysokých školách*. In: ZILYNSKÁ, B. – SVOBODNÝ, P. (ed.): *Věda v Československu v letech 1945–1953*, s. 275–286; SVATOŠ, Michal: *Studentokracie – mýtus nebo realita?* In: *Tamtéž*, s. 287–296; ČERNÝ, Václav: *Paměti*, sv. 3: *1945–1972*. Brno, Atlantis 1992, s. 672.

8 Tomuto tématu se soudobá historiografie věnuje pouze okrajově. Politickým smýšlením středoškoláků se zabývaly některé starší práce pojednávající o dějinách ČSM a částečně se tématu dotýká též literatura k dějinám školství a pedagogiky. (Viz např. KOCIAN, J.: *Československá strana národně socialistická*, s. 51–54; MICHŇÁK, Josef – NIKLÍČEK, Ladislav: *Příspěvek k historii mládežnického hnutí v ČSSR: Boj za jednotu mládeže v letech 1945–1949*. Praha, Mladá fronta 1962, s. 17; BARTOŠ, Josef (ed.): *Dějiny pokrokového hnutí mládeže v Československu: Období 1939–1960*. Praha, ÚV ČSM 1967, s. 37–81; TÝŽ: *Pod vedením strany: Stručný nástin mládežnického pokrokového hnutí v Československu*. Praha, Mladá fronta 1961, s. 77–87; STEINIGER, Bohumil – ČMOLÍK, Otto: *Kapitoly z dějin dětského a mládežnického hnutí*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1976, s. 171; ČMOLÍK, Otto – VARHOLÍK, Juraj: *Mládež – generace – společnost: Příspěvek ke studiu problematiky návaznosti generací a formování komunistického vědomí mládeže v socialistické společnosti*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1977, s. 239–259; ČMOLÍK, Otto (ed.): *Kapitoly z historie Pionýrské organizace v Československu*. Praha, Mladá fronta 1979, s. 30–68; HOFBAUER, Břetislav: *Boj o jednotu dětského hnutí v Československu: Období národní a demokratické revoluce (1944–1948)*. Praha, Mladá fronta 1985, s. 217; SOMR, Miroslav (ed.): *Dějiny školství a pedagogiky*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1987, s. 359; ŠTVERÁK, Vladimír: *Stručné dějiny pedagogiky*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1983, s. 380; BOHÁČ, Antonín (ed.): *Dějiny školství v Československu 1945–1975*, sv. 1. Praha, Univerzita Karlova 1982, s. 129; OPATA, Rudolf: *Nástin vývoje marxisticko-leninské pedagogiky v ČSSR*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1981, s. 62–79.)

9 Jako střední škola jsou v této práci označovány všechny typy škol třetího stupně, jejichž studium bylo zakončeno maturitou. Do této kategorie spadaly vedle gymnázií a reálných gymnázií zejména hojně frekventované obchodní akademie a vyšší průmyslové školy či postupně rušené učitelské ústavy.

10 Viz BROKLOVÁ, Eva: *Volební zákony pro parlamentní volby 1946 v Československu*. In: JECH, K. (ed.): *Stránkami soudobých dějin*, s. 76–92 (viz pozn. 6).

snadno formovatelnou a početně silnou skupinu.¹¹ Aktivnější část středoškoláků se tak v letech 1945 až 1948 podílela na řadě „politických“ činů, které zasahovaly do veřejného dění v podobné míře jako projevy jejich kolegů z vysokých škol. S vysokoškolským prostředím byli ostatně mnozí středoškoláci v blízkém kontaktu prostřednictvím absolventů z vyšších ročníků.

Sympatie studentů středních škol k jednotlivým politickým subjektům byly pravděpodobně výrazně ovlivněny rodinnými poměry i vyhlídkou na budoucí profesní uplatnění. Středoškoláci pocházeli ve velké míře z rodin středních vrstev (zejména úřednických a živnostnických)¹² a představovali nastupující generaci těchto profesních, sociálních a ekonomických skupin národa. Úspěšné složení maturitní zkoušky bylo vnímáno jako poměrně prestižní stupeň vzdělání, dosažitelný pouze pro malou část školní mládeže. Středoškoláci si tuto svou „výjimečnost“ dobře uvědomovali a v atmosféře všeobecného vzestupu veřejné aktivity obyvatelstva po roce 1945 měli dostatek sebevědomí, aby podnikli řadu kroků k obhajobě svých „stavovských“ zájmů (například pokusy o ustavení nezávislých středoškolských organizací či vydávání vlastních časopisů). Svůj vliv na politické postoje žáků měl bezesporu také pedagogický sbor středních škol, který se většinou vyznačoval solidním vzděláním a konzervativnějším smýšlením.

Československá média vesměs propagovala v letech 1945 až 1948 nový hodnotový kodex studenta. Podle tohoto vzoru se identita středoškoláků neměla napříště zakládat na intelektuální či sociální nadřazenosti. Studenti měli naopak mentálně splynout s dělnickou a zemědělskou mládeží, k čemuž údajně položilo základy již v době okupace společné totální nasazení (požadavek „jednoty národa“).¹³ Středoškoláci měli své síly plně odevzdat do služeb „budování“ republiky, podílet se manuální prací na obnově válkou poškozeného hospodářství (brigády) a svůj myšlenkový potenciál zasvětit prosazování zásad takzvané lidové demokracie (socialismus, respektive u lidovců křesťanský solidarismus¹⁴). Studenti se měli aktivně zapojit do reformy života školy i společnosti a převzít svůj díl odpovědnosti za jejich fungování (žakovské samosprávy).¹⁵ Někdejší údajná „bezstarostnost“ středoškol-

11 Na konci školního roku 1945/1946 bylo v Čechách, na Moravě a ve Slezsku evidováno 70 041 žáků gymnázií a reálných gymnázií, 11 630 žáků obchodních akademií, 13 141 žáků vyšších průmyslových škol a 2553 žáků učitelských ústavů. (Viz Střední školy, ústavy pro vzdělání učitelstva, bohoslovecká učiliště a vyšší speciální školy ve školním roce 1945/1946 v zemi České a Moravskoslezské. In: *Zprávy Státního úřadu statistického Republiky československé*, řada A, roč. 28, č. 1–2 (1947), s. 19–30; Obchodní učiliště ve školním roce 1945/1946 v zemi České a Moravskoslezské. In: *Tamtéž*, č. 3, s. 45–48; Školy průmyslové a odborné pro jednotlivá odvětví průmyslu a odborné školy pro ženskou povolání ve školním roce 1945/1946 v zemi České a Moravskoslezské. In: *Tamtéž*, č. 5–6, s. 127–140.)

12 Tento předpoklad nebyl ověřen nalezením vhodného celostátního statistického přehledu, při podrobnějším rozboru složení žáků na konkrétních zkoumaných školách však platí.

13 Viz např. Náš „Středoškolák“. In: *Středoškolák*, roč. 1, č. 1 (září 1945), s. 2; Neotřesitelná jednota české mládeže. In: *Mladá fronta* (8.7.1945), s. 1.

14 Viz HÁLA, František: Křesťanský solidarismus. In: *Lidová demokracie* (28.9.1947), s. 9.

15 Z dopisů. In: *Středoškolák*, roč. 1, č. 1 (září 1945), s. 15 n.

Hesla a nápisy ze standart, která byla skandována neb nesena dne 12. 5. 1946 na sjezdu mladých národních socialistů.

Nechceme svaz mládeže, když má rudé otěže.
Kdo je ve svazu mládeže, ať mu táta nareže !
Budujeme svojí práci, bez ministra informací.
V SČM je dneska smutek, kdo má rozum, ten mu utek.
Svaz mládeže neládká rozumého studáka.
Českým školám třikrát běda,
když jim vládne rudý děda !
Studáci jsou chudý, ale nejsou rudý:
Kdyby byli rudý, nebyli by chudý !
Rudé zprávy rozhlasu nemají již ohlasu.
Jsmo nár. soc. - je nás moc !
Komunistům více práce, ať nechají agitace !
Ve Stromovce ani pes - SČM má majáles !
Praha rudá nebyla, to byla jen idyla.
Rudé právo se nám smálo, že nás tady bude málo;
dneska celá Praha vidí, koho volí mladí lidi.

*Hesla ze sjezdu mladých národních socialistů 12. května 1946
(Národní archiv, Praha)*

ského života měla být nahrazena „odpovědnějšími“ zájmy.¹⁶ Studentům za to byla nabídnuta utopická perspektiva budoucnosti, ve které se měli stát součástí první generace, jež prožije své mládí bez válek a hospodářských krizí.

Přestože tento kolektivistický ideál propagovala především komunistická strana, šlo o hodnoty, které byly samy o sobě kladně přijímány většinou populace. Alternativní hlasy se zaměřovaly spíše na kritiku politického „zneužívání“ těchto výzev, nikoli na jejich odmítnutí (zmíněné brigády).¹⁷ Ani studenti toto své místo v „lidovědemokratické“ společnosti v základních rysech veřejně nezpochybovali, existovala však latentní pluralita jeho interpretací. Podstatná část středoškoláků si například zachovávala tradiční „individualistickou“ a „výběrovou“ identitu. To se projevilo v poměrně široce rozšířeném nezájmu o centrálně řízenou celonárodní organizaci mládeže a v pokusech vytvářet naopak vlastní středoškolské projekty. Velké části studentů se jevil Svaz české mládeže jako příliš „uniformní“ nebo (pod

16 Viz KOVANDA, Arnošt: Svoboda užívaná a zneužívaná. In: *Tamtéž*, roč. 1, č. 4 (leden 1946), s. 6 n.

17 Viz NEUMANN, Zdeněk: Je zapotřebí pracovních sil? In: *Lidová demokracie* (7.11.1947), s. 5.

vlivem politického tisku) dokonce jako „totalitní“ instituce.¹⁸ Studenti z řad „svazáků“ naopak považovali většinu svých spolužáků za nekonstruktivně „opoziční“ k poválečnému vývoji nebo nepřiměřeně „otrávené“ (tedy pasivní vůči svazu mládeže).¹⁹ Doložena je místy i otevřená neochota středoškolských studentů spolupracovat s žáky učňovských škol (viz níže).

Také každodenní život středoškoláka byl značně odlišný od oficiálně prezentovaného ideálu. Přestože se žáci účastnili brigádního nasazení, neztráceli zájem ani o „budovatelsky“ neangažovanou zábavu (kina, kavárny, tanec, módu). V některých případech pro ni navíc nacházeli více inspirace v „západní“ kultuře než v nejčastěji zdůrazňovaném sovětském příkladu.²⁰ Tato tendence byla nejvíce patrná na územích osvobozených v květnu 1945 americkou armádou, v menší míře se však projevovala i celostátně.²¹

Určitá část středoškoláků proto sice podporovala Komunistickou stranu Československa, ale narozdíl od řady jiných segmentů společnosti tento postoj mezi nimi nepřevažoval. Z výše nastíněných důvodů naopak na středních školách zazníval vedle „levicových“ studentů minimálně stejně silně a vyhraněně též hlas sympatizantů Československé strany národněsocialistické a Československé strany lidové.

Sledovaná problematika je příliš široká, než aby mohla být na tomto místě vyčerpávajícím způsobem popsána. Tato práce se proto zaměřuje pouze na tři dílčí tematické okruhy. První část studie pojednává o snahách českých středoškoláků vytvořit v letech 1946 až 1948 vlastní studentskou organizaci nezávislou na Svazu české mládeže. Další kapitola do tohoto rámce začleňuje konkrétní příklady politizující činnosti středoškoláků v plzeňském regionu, kde mezi studenty převládala prozápadní kulturní orientace. Plzeňské střední školy tvořily vedle Prahy a Brna jednu z hlavních bašt studentského emancipačního hnutí. Závěrečná část práce pak ve formě mikrohistorické sondy nahlédne do třídy III. B Obchodní akademie v Plzni, kde obecný vývoj poznamenal ve školním roce 1947/1948 zcela konkrétně osudy jednotlivých žáků.

Pokusy o ustavení samostatného svazu středoškolských studentů

V květnu 1945 se začala vytvářet organizační struktura Svazu české mládeže, který sám sebe považoval za instituci sdružující veškerou mládež v českých zemích.²²

18 Mladí lidovci a SČM. In: *Tamtéž* (12.5.1946), s. 1.

19 RAMBOUSEK, Jiří: Debatujeme o sobě. In: *Středoškolák*, roč. 1, č. 5 (únor 1946), s. 14.

20 ONDRÁČEK, Vladimír: Z dopisů. In: *Tamtéž*, roč. 1, č. 3 (prosinec 1945), s. 15; MACHÁČEK, Vlastimil: Debatujeme o sobě. In: *Tamtéž*, roč. 1, č. 5 (únor 1946), s. 14.

21 Mezi středoškoláky se např. projevil velký zájem o korespondenci se západními studenty (NA, f. Svaz přátel USA v Praze (neuspořádaný fond), karton (k.) 18, seznamy žáků žádajících o zprostředkování korespondence se západními zahraničními studenty z roku 1947).

22 Viz KAHUDA, Jan: Písemnosti ústředních orgánů Československého svazu mládeže. In: *Zpravodaj grantového projektu Komunistická strana Československa a bolševismus*, č. 2. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2009, v.v.i., s. 45–47; HÁJEK,

Prozatímní stanovy svazu hovořily výslovně o tom, že SČM je „jednotnou a výlučnou organizací české mládeže“.²³ Vstupovali proto do něj také středoškoláci. Svaz zpočátku z ideologických důvodů nevytvářel samostatnou organizační síť na školách (žáci se mohli stát členy místních skupin SČM), a tak byly zájmy středoškoláků zastupovány *de facto* shora.

Nezávisle na Svazu české mládeže, ale za jeho podpory a se souhlasem komunistického ministra školství Zdeňka Nejedlého, začaly od května 1945 vznikat na školách orgány žákovské samosprávy, označované později jako třídní a ústavní studentské rady (ÚSR). Tyto kroky souvisely se všeobecným zaváděním „lidovědemokratických“ principů do veřejného života. V prvních měsících vykonávaly tyto žákovské samosprávy převážně agendu „očistnou“, když zasílaly ministerstvu školství a osvěty podněty o kolaboraci žáků a učitelů na jejich ústavech. Žákovské samosprávy nebyly organizační složkou Svazu české mládeže a zastupovaly všechny studenty bez ohledu na členství ve svazu. Jejich fungování bylo zpočátku plně závislé na benevolenci ředitelů škol,²⁴ kteří byli ministerstvem školství a osvěty v srpnu 1945 vyzváni k podpoře žákovských samospráv.²⁵ S provozem samospráv počítaly také osnovy politické a občanské výchovy, které jim poskytovaly značnou část hodinových dotací.²⁶ Přesnější normativní podklad pro činnost ústavních studentských rad však dlouhou dobu scházel. V následujících letech se proto rozhořely debaty o budoucí funkci a kompetenci těchto samospráv.²⁷ V úvahu přicházelo pořádání kulturních a sportovních akcí, podíl na známkování, sociální činnost, prospěchové soutěže, organizace brigád a podobně. Definitivní legalizace samospráv narážela především na odpor části pedagogů.²⁸

V rámci centrálního vedení Svazu české mládeže zastupoval zájmy středoškoláků od května 1945 Ústřední středoškolský odbor (ÚSO) SČM. Na středoškolském sjezdu svazu 21. června 1945 v Praze byla přijata zásada, že středoškoláci nebudou tvořit jeho zvláštní složku, ale stanou se členy místních skupin SČM v sídle své školy. Od počátku školního roku 1945/1946 vydával Ústřední středoškolský odbor SČM ve spolupráci s deníkem *Mladá fronta* pro žáky měsíčník *Středoškolák*. Pocitovaná absence bližšího kontaktu Ústředního středoškolského odboru s jednotlivými školními ústavy vedla v listopadu 1945 Ústřední výbor SČM k rozhodnutí zapojit

Václav: O jednotu mladé generace. In: *Dějiny a současnost*, roč. 2, č. 8 (1960), s. 5 n.; MICHŇÁK, J. – NIKLÍČEK, L.: *Příspěvek k historii mládežnického hnutí v ČSSR*, s. 17 (viz pozn. 8).

23 Svaz české mládeže legalizován. In: *Mladá fronta* (28.8.1945), s. 2.

24 Co dělá vaše samospráva? In: *Středoškolák*, roč. 1, č. 2 (říjen 1945), s. 8.

25 Stalo se tak výnosem ministerstva školství a osvěty (MŠO) z 31.8.1945, č. A-49074-III (Žákovská samospráva na národních a středních školách, učitelských ústavech a odborných školách všech směrů. In: *Věstník ministerstva školství a osvěty*, roč. 2, č. 3 (15.2.1946), s. 37).

26 Přechodné učební osnovy občanské výchovy pro školy obecné, měšťanské a střední, učitelské ústavy a ústavy jim přiřčené a pro odborné školy všech směrů: Výnos MŠO z 20.9.1946, č. A-190636-III. In: *Tamtéž*, roč. 2, č. 17a (26.9.1946), s. 359–382.

27 Z dopisů. In: *Středoškolák*, roč. 1, č. 1 (září 1945), s. 15 n.

28 DIENSTBIER, Zdeněk: Proč středoškolské samosprávy? In: *Tamtéž*, s. 13.

do svazu žákovské samosprávy škol třetího stupně prostřednictvím organizační sítě středoškolských odborů SČM v krajích a okresech. Po ustavení části krajských středoškolských odborů SČM se pak ve dnech 8. až 10. února 1946 konala v Brně konference delegátů z krajů, která schválila organizační řád středoškolských odborů.²⁹

Organizační řád respektoval zvláštní postavení středoškoláků a při standardní teritoriální síti výborů Svazu české mládeže vytvářel teoreticky autonomní strukturu středoškolských odborů, představujících organizační překlenutí mezi dvěma zcela odlišnými institucemi (SČM a žákovskými samosprávami). Žákovské samosprávy (ÚSR) měly delegovat své zástupce na okresní středoškolské konference, na nichž měli být voleni funkcionáři okresních středoškolských odborů (OSO) SČM. Ti měli být nabídnuti ke kooptování do okresních výborů SČM jako okresní středoškolští referenti. Obdobná procedura se pak měla opakovat na vyšším stupni. Na krajských konferencích měli předsedové jednotlivých ústavních studentských rad spolu s předsedy okresních středoškolských odborů SČM volit funkcionáře krajských středoškolských odborů (KSO) SČM, kteří měli být nabídnuti ke kooptaci do krajských výborů SČM. Posléze měli být na konferenci předsedů krajských středoškolských odborů SČM zvoleni funkcionáři Ústředního středoškolského odboru SČM. Předseda tohoto ústředního odboru měl být vybrán na společné poradě předsedů krajských středoškolských odborů SČM a zástupců Ústředního výboru SČM a nakonec měl být kooptován do Ústředního výboru SČM. Volitelnost funkcionářů středoškolských odborů nebyla teoreticky závislá na členství ve svazu mládeže, jejich kooptace do výborů SČM však až na opodstatněné výjimky ano.³⁰ V návaznosti na přijetí tohoto organizačního řádu se měly první volby do Ústředního středoškolského odboru SČM konat 20. března 1946.³¹

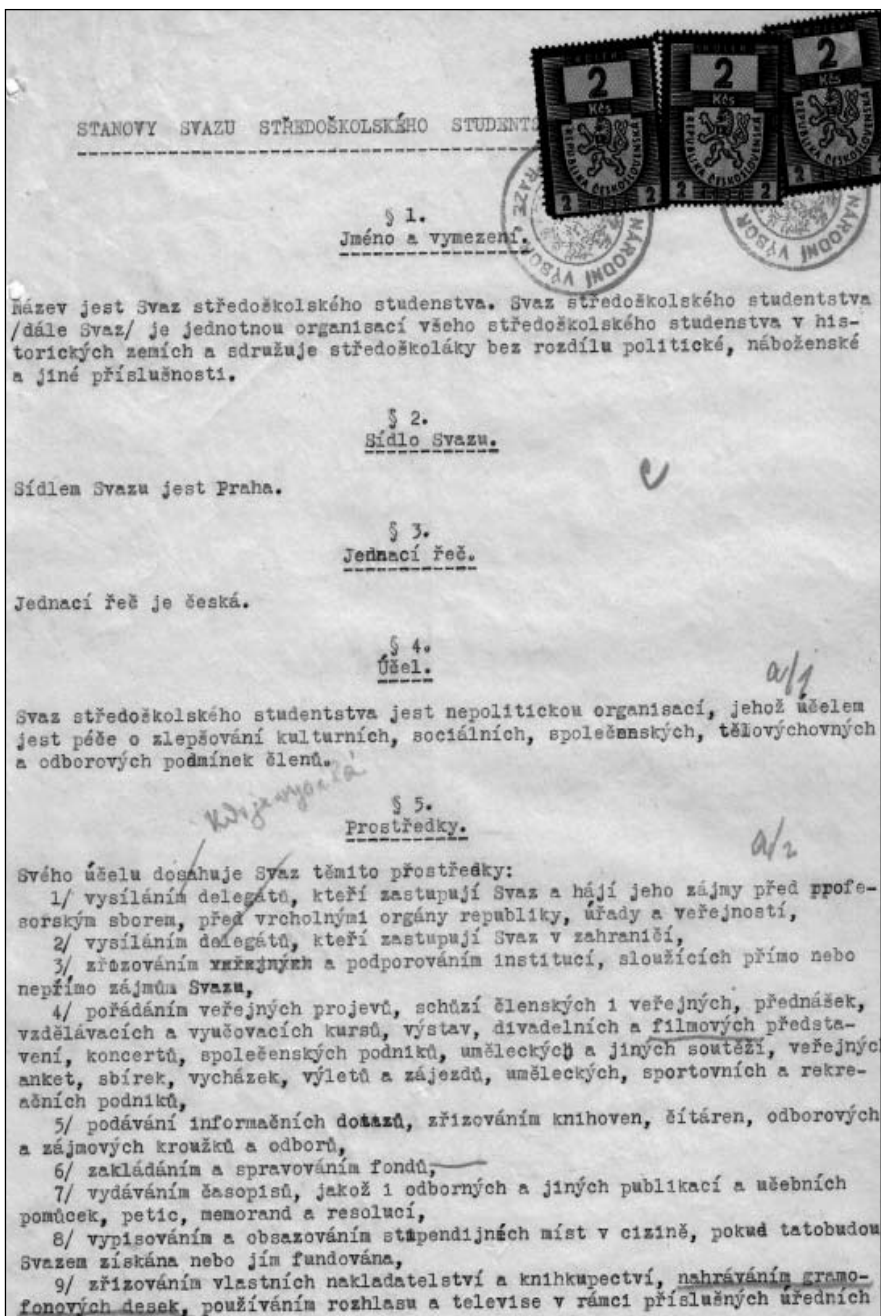
System středoškolských odborů Svazu české mládeže se záhy ukázal jako dysfunkční. Vznikl totiž v době, kdy vedoucí činitelé svazu očekávali, že veškerá středoškolská mládež do něj postupně vstoupí. A tento předpoklad se během roku 1946 stával iluzí. Velká část středoškoláků naopak v letech 1946 až 1948 začala usilovat o vytvoření organizace zcela nezávislé na Svazu české mládeže.³² Středoškolské odbory v této situaci nebyly schopny přenášet politiku svazu mládeže do jednotlivých škol. Podstata problému spočívala v tom, že zástupci škol mnohdy volili do středoškolských odborů nesvazáky, nebo dokonce osoby usilující o vystoupení celého ústředního středoškolského odboru ze svazu mládeže. Někteří studentští

29 NA, f. Československý svaz mládeže – Ústřední výbor (ÚV ČSM) (neuspořádaný fond), školské oddělení ÚV ČSM 1946–1948, karton (k.) 1315, Zpráva o činnosti ÚSO SČM od 9.5.1945 do 15.3.1946.

30 *Tamtéž*, zpráva o jednání komise pro otázky samospráv a otázky organizační na celostátní poradě středoškolských odborů SČM v Brně z 9.2.1946.

31 *Tamtéž*, Jak budeme nyní budovat okresní a krajské středoškolské odbory a spolupracovat se SČM (nedatováno).

32 S prvními takovýmito snahami přišli mladí národní socialisté již v září 1945 (*tamtéž*, f. Archiv České strany národně sociální (A ČSNS), k. 447, zápis ze schůze předsednictva Ústředního výboru Odboru mladých národních socialistů (ÚV OMNS) z 3.9.1945).

Titulní strana stanov Svazu středoškolského studentstva z 6. ledna 1947 (Národní archiv, Praha)

předáci se tak snažili využít strukturu středoškolských odborů k vytvoření samostatné organizace středoškoláků, protože jim scházela jiná legální organizační platforma přesahující rámec jedné školy. Svaz české mládeže takovému průběhu voleb bránil tím, že zvolené funkcionáře středoškolských odborů odmítal kooptovat do výborů SČM nebo jejich volbu (jakožto osob údajně nepřátelských ke svazu mládeže) vůbec neuznal. Na jejich místa naopak často prosazoval osoby bez podpory ve školních samosprávách. Ze středoškolských odborů svazu mládeže se tak v některých případech stávaly samozvané orgány, zastupující pouze menšinu studentů a nemající téměř žádný kontakt s jednotlivými školami. Vznikaly spory, při nichž některé školy (nebo i celé kraje) odmítaly se svazem mládeže vůbec spolupracovat a pokoušely se vytvářet vlastní organizace žákovských samospráv. Až do února 1948 tak mezi Svazem české mládeže a studentskými samosprávami trvala oboustranně neuspokojivá koexistence.

Na gradaci tohoto konfliktu měla vliv vedle výše nastíněné specifické „stavovské“ mentality středoškoláků také politická situace. Deklarovanou všeobecnost Svazu české mládeže totiž od počátku v plné míře neakceptovaly všechny politické strany. Národní socialisté a lidovci si udržovali vedle SČM své vlastní mládežnické organizace. Národní socialisté vstoupili do vedení mládežnického svazu až po dlouhém vyjednávání a pouze neoficiálně.³³ Preferovali spíše vytvoření federativně uspořádaného ústředí mládeže, které by volně sdružovalo zástupce jednotlivých politických stran a dalších organizací pracujících s mládeží.³⁴ Obávali se totiž předat výchovu svého dorostu do rukou převážně komunisty řízeného Svazu české mládeže. Pojem „národní jednoty“ v myšlení národních socialistů nevylučoval zájmovou a politickou diferenciaci. Jednotné ústředí mládeže mělo proto podle jejich představ vyvíjet pouze činnost výchovnou, nikoli politickou.³⁵

Odbor mladých národních socialistů vyslal 18. března 1946 do Svazu české mládeže své neoficiální zástupce a vyžadoval pro ně dostatečně silné pozice v řídicích orgánech. Tento krok přitom zdaleka neznamenal definitivní rozhodnutí podporovat svaz mládeže, spíše byl motivován snahou zamezit tímto kompromisem případným útokům ze strany SČM před nadcházejícími parlamentními volbami.³⁶ Při obsazování funkcí ve Svazu české mládeže strana mimo jiné počítala s tím, že na místo středoškolského referenta Ústředního výboru SČM středoškoláci pravděpodobně

33 Za ČSNS se druhým místopředsedou ÚV SČM stal Čestmír Adam a zástupcem ústředního tajemníka Ludvík Reimann (*tamtéž*, f. ÚV ČSM, k. 99, zápis z první slavnostní schůze ÚV SČM 24.3.1946).

34 *Tamtéž*, f. A ČSNS, k. 78, zápis ze schůze předsednictva ÚV ČSNS 4.6.1945.

35 *Tamtéž*, zápis ze schůze předsednictva ÚV ČSNS 23.1.1946.

36 „Naši zástupci v ústředí SČM nejsou oficiálně vysláni za stranu, nýbrž jako kvalitní jedinci, které na výzvu SČM můžeme doporučit. (...) Ulehčíme si hlavně při sjezdu, že proti nám SČM nebude útočit. Své stanovisko podle dalších poměrů můžeme zkorigovat.“ (*Tamtéž*, k. 447, zápis ze schůze předsednictva ÚV OMNS 18.3.1946, výrok předsedy ústředního výboru Oty Hory.)

nominují jejího exponenta, předsedu Krajského středoškolského odboru SČM v Praze Čestmíra Rotta.³⁷

Dvacátého března 1946 bylo poprvé řádně voleno nové vedení Ústředního středoškolského odboru SČM (na konferenci předsedů krajských středoškolských odborů SČM při valném sjezdu svazu mládeže v Praze). O znovuzvolení do funkce předsedy ústředního odboru se ucházel komunista Antonín Mrázek,³⁸ proti němu kandidoval národní socialista Čestmír Rott. Za Mrázka se postavili zástupci Ústředního výboru SČM, Rotta naopak podporovali národněsocialističtí studentští delegáti z Plzně (Boris Mareš) a Moravské Ostravy (Vojtíšek). Mrázek nakonec zvítězil poměrem hlasů osm ku pěti, dva delegáti se zdrželi hlasování. Přesto složení pětičlenné skupiny osob, které středoškolská konference navrhla kooptovat do Ústředního výboru SČM, zrcadlilo spíše sympatie k Rottově skupině, protože byli navrženi Rott, Mareš i Vojtíšek.³⁹ Ústřední výbor SČM se však 24. března 1946 odmítl řídit nominací středoškoláků. Proti Marešovi a Vojtíškovi se vyslovili delegáti z jejich krajů a prosadili místo nich do výboru osoby bez pověření ze strany studentů.⁴⁰

Podmíněná ochota zástupců národních socialistů i podstatné části středoškoláků setrvat ve svazu mládeže záhy ještě více zeslábla. V předvolební kampani na jaře 1946 se množily stížnosti národních socialistů na zneužívání formálně nadstranického Svazu české mládeže ve prospěch komunistické strany.⁴¹ Spory vyvrcholily v dubnu 1946, kdy svaz mládeže přesunul termín plánovaného květnového majálesu na stejné dny (10.–12. května 1946), na které byl již v březnu sezván sjezd mladých národních socialistů.⁴² Vedení národních socialistů pochopilo tento krok jako záměrný útok proti svým mládežnickým organizacím. Nejprve proto důrazně požádalo svaz mládeže o odložení akce, po bezvýsledném vyjednávání se pak 4. května 1946 usneslo doporučit všem svým členům, aby svaz opustili. Národní socialisté zároveň veřejně deklarovali, že již nepokládají Svaz české mládeže za nadstranickou organizaci, protože jeho vedení se kromě menšiny sociálních demokratů ocitlo plně v rukou KSČ.⁴³ Svaz mládeže naopak národní socialisty obviňoval

37 Čestmír Rott se narodil roku 1924 v Plzni a v roce 1938 se přestěhoval s rodiči z Dobřan u Plzně do Prahy, kde absolvoval obchodní akademii.

38 Antonín Mrázek se narodil roku 1925 v Praze a po únoru 1948 pracoval jako tajemník ministra vnitřního obchodu.

39 NA, f. ÚV ČSM, Školské oddělení ÚV ČSM 1946–1948, k. 1315, zápis z konference předsedů KSO v Praze 20.3.1946; *tamtéž*, pokyn ÚSO SČM všem krajům k provedení voleb OSO SČM a KSO SČM ze 14.2.1946.

40 *Tamtéž*, k. 99, zápis z první slavnostní schůze ÚV SČM 24.3.1946.

41 Podstatnou událostí v tomto směru byly zejména brněnské demonstrace v únoru 1946 (srv. Studentské a dělnické demonstrace v Brně. In: *Mladá fronta* (8.2.1946), s. 2; MÁČEK, Jaroslav: Středoškoláci budou volit, nikoli demonstrovat. In: *Středoškolák*, roč. 1, č. 6 (březen 1946), s. 7; PERNES, Jiří: Aféra majora Šoffra: Střetnutí vysokoškolských studentů a dělníků Zbrojovky v Brně v únoru 1946. In: PECKA, Jindřich (ed.): *Acta contemporanea: K pětadesátinám Viléma Prečana*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1998, s. 295–318).

42 Viz KOCIAN, J.: *Československá strana národně socialistická*, s. 51–54 (viz pozn. 5).

43 NA, f. A ČSNS, k. 78, zápis ze schůze předsednictva ÚV ČSNS 26.4.1946; *tamtéž*, zápis ze schůze předsednictva ÚV ČSNS 4.5.1946; *tamtéž*, f. ÚV ČSM, k. 114, zápis ze schůze

z rozbíjení „jednoty národa“. Ze středoškolských národněsocialistických činovníků opustil v květnu 1946 jeho vedení zejména někdejší neúspěšný kandidát na funkci předsedy Ústředního středoškolského odboru SČM Čestmír Rott.⁴⁴

Ve vypjaté předvolební atmosféře obě strany podnikly řadu kroků k tomu, aby se jejich konkurenčních akcí ve dnech 10. až 12. května 1946 zúčastnil co největší počet mladých lidí.⁴⁵ Ústřední vedení Svazu české mládeže se bez vědomí krajského středoškolského odboru v Praze pokusilo do svého průvodu pozvat pražské studenty středních škol. Mylně přitom informovalo, že jediné pro účel podniku pořádaného svazem mládeže budou žáci omluveni z vyučování.⁴⁶ Národněsocialistické vedení Krajského středoškolského odboru SČM v Praze (Čestmír Rott a Zdeněk Herčík⁴⁷) proto vydalo prohlášení ke studentům, ve kterém se zcela otevřeně postavilo autoritě svazu mládeže, dementovalo zkreslující informace a vyzvalo všechny, aby se v době oslav zúčastnili „těch podniků, které jim jejich vlastní demokratické rozhodnutí určí“.⁴⁸ Žákovské samosprávy některých pražských škol uspořádaly po této výzvě hlasování o tom, které z nabízených akcí se zúčastní studenti jejich ústavů. Většina žáků se rozhodla pro sjezd mladých národních socialistů. Některé ústavní studentské rady začaly také hromadně odhlašovat své žáky ze svazu mládeže⁴⁹ a zároveň probíhal intenzivní nábor nových členů do odborů mladých národních socialistů.

Vystoupení národních socialistů ze Svazu české mládeže bylo manifestačně potvrzeno na osmdesátitisícovém shromáždění mladých příslušníků této strany

---

předsednictva ÚV SČM 17.4.1946; *tamtéž*, k. 115, zápis ze schůze předsednictva ÚV SČM 3.5.1946; Jednotu mládeže udržíme. In: *Mladá fronta* (9.5.1946), s. 2.

44 Odchod ze Svazu mládeže. In: *Svobodné slovo* (11.5.1946), s. 3.

45 NA, f. A ČSNS, k. 448, výzva předsednictva ÚV ČSNS odeslaná organizacím sdružujícím mládež ze 7.5.1946.

46 Naše mládež se nedá oklamat. In: *Svobodné slovo* 108 (9.5.1946), s. 3.

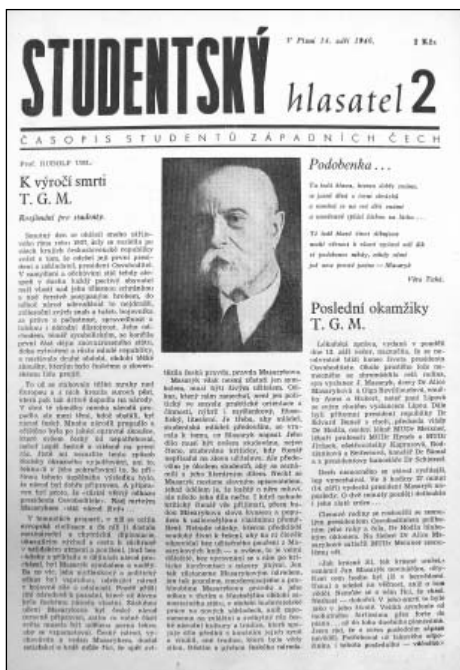
47 Zdeněk Herčík se narodil 1929 v Sadské (okres Nymburk) a studoval průmyslovou školu v Praze. V květnu 1945 se zapojil do osvobozovacích bojů v Praze. V letech 1947 a 1948 byl členem ČSNS. Roku 1950 byl odsouzen Státním soudem v Praze k sedmi letům odnětí svobody za napomáhání k ilegálnímu přechodu státních hranic. V roce 1953 byl při výkonu trestu v Jáchymově kvůli svým někdejším kontaktům s čelnými funkcionáři ČSNS získán ke spolupráci s StB a podmíněčně propuštěn na svobodu. Od roku 1960 pracoval jako technik v Laterně magie a podnikal řadu zahraničních cest. Podával hlášení např. o chování Alfréda Radoka či Miloše Formana. V roce 1971 emigroval z pověření federálního ministerstva vnitra do USA, o čtyři roky později se však po neúspěšné misi vrátil zpět do vlasti. (*Archiv bezpečnostních složek*, Praha (dále ABS), Svazková agenda uložená na Centrále MV (Statisticko-evidenční odbor MV), f. MV-V (Vyšetřovací spisy – Centrála), svazek (sv.) V-6470 MV a sv. V-23893 MV; *tamtéž*, Svazková agenda Hlavní správy rozvědky, f. I.S-4 (Agenturní svazky), registrační číslo 45030.)

48 Všem pražským středoškolákům! In: *Svobodné slovo* (11.5.1946), s. 3.

49 NA, f. A ČSNS, k. 448, pokyn ÚV OMNS všem národním socialistům – členům SČM z 16.5.1946; Naše mládež se nedá oklamat. In: *Svobodné slovo* (9.5.1946), s. 3; Totalita na středních školách? In: *Tamtéž* (11.5.1946), s. 4; S kým jde opravdu mládež. In: *Tamtéž* (21.5.1946), s. 5.

na Staroměstském náměstí 12. května 1946.⁵⁰ Bojovnou atmosféru vyjadřovala řada provolávaných hesel, jako například „Nechceme svaz mládeže, když má rudé otěže!“ či „Svaz mládeže neláká rozumného študáka!“⁵¹ Vedení Svazu české mládeže přesto až do srpna 1946 doufalo v urovnání sporu s Československou stranou národněsocialistickou a ponechávalo ve svém předsednictvu volná místa pro její zástupce.⁵² Národní socialisté však na výzvy k návratu nereflakovali a rozvíjeli naopak svůj koncept federativního uspořádání mládeže. Jednali se sociálními demokraty a lidovci o vytvoření ústřední instituce, ve které by byla zastoupena mládež ze všech politických, kulturních, náboženských a tělovýchovných organizací. Svazu české mládeže by v tomto ústředí náleželo pouze místo jednoho z řadových členů.

Lidová strana požadavky národních socialistů plně podpořila. Její zástupci se již dříve bránili spolupráci se svazem mládeže, protože jej považovali za pobočku takzvaného socialistického bloku, a nikoli za celonárodní organizaci, která by umožňovala vedení mládeže v křesťanském duchu.⁵³ Komunistická strana i svaz mládeže takové řešení naopak zásadně odmítaly, jelikož se obávaly, že by nová organizace nezaručovala socialistickou výchovu mládeže.⁵⁴ Také sociální demokraté byli o celém projektu ochotni uvažovat pouze při výrazně silnějším zastoupení svazu mládeže v řídicích orgánech nového sdružení. Aby národní socialisté mohli provést svůj plán, potřebovali proto nejprve oslabit monopolní postavení svazu mládeže. To bylo možné pouze cestou osamostatnění takzvaných kolektivních členů SČM (Junák, Svaz vysokoškolského

Titulní strana druhého čísla nezávislého středoškolského časopisu Studentský hlasatel ze 14. září 1946

50 NA, f. A ČSNS, k. 448, pokyn ÚV OMNS všem národním socialistům – členům SČM z 16.5.1946.

51 Viz pozn. 1.

52 NA, f. ÚV ČSM, k. 115, zápis ze schůze předsednictva ÚV SČM ze 7.6.1946; *tamtéž*, k. 99, zápis ze schůze ÚV SČM z 11.8.1946.

53 Konec „jednotného“ Svazu české mládeže. In: *Lidová demokracie* (8.5.1946), s. 1; Mladí lidovci a SČM. In: *Tamtéž* (12.5.1946), s. 1.

54 NA, f. 1558, arch. j. 26, usnesení komise mládeže ÚV KSČ z 16.9.1946; *tamtéž*, arch. j. 27, zápis ze schůze komise mládeže ÚV KSČ z 26.6.1947.

studentstva, komise mládeže Revolučního odborového hnutí). Tito „kolektivní členové“ fungovali sice značně autonomně na svazu mládeže, přesto byli formálně jeho součástí. Představovali přitom tak velkou početní sílu, že bez nich nemělo smysl o alternativním způsobu organizace mládeže vůbec uvažovat. Podobnou vazbu ke svazu mládeže měly také středoškolské odbory SČM a žákovské samosprávy středních škol. Národní socialisté a lidovci proto po květnu 1946 plně podporovali emancipační snahy středoškoláků a pro budoucí federativní ústředí mládeže počítali se zástupcem středních škol.⁵⁵ Národněsocialistická strana také reagovala na projevené sympatie ze strany středoškoláků a začala postupně budovat v krajích a okresech síť svých středoškolských referentů, kteří dostali za úkol najít na jednotlivých školách vhodné stranické důvěrníky.⁵⁶

Obecný politický spor o podobu organizování mládeže se promítl také do postupu pražských středoškoláků. Již 8. května 1946 prosadil Čestmír Rott na schůzi Krajského středoškolského odboru SČM v Praze zastavení finančních příspěvků pro Svaz české mládeže. Zároveň s finanční odlukou byla provedena též odluka institucionální. Na návrh Čestmíra Rotta se celý Krajský středoškolský odbor SČM v Praze jednomyslně rozhodl rezignovat na své funkce ve svazu mládeže a iniciativně se naopak ujmout přípravy nezávislého Svazu československých středoškoláků.⁵⁷ Odstoupivší pražské vedení vzápětí zahájilo jednání se všemi čtyřmi českými politickými stranami o vyslání jejich zástupců do přípravného výboru nového svazu.⁵⁸ Podařilo se mu zajistit předběžný souhlas odborů mládeže národních socialistů a lidovců.⁵⁹

V polovině května 1946 byl na krajské středoškolské konferenci zvolen nový Krajský středoškolský odbor SČM v Praze, odpovídající svým složením zájmům ústředního výboru svazu mládeže. Předsedou krajského odboru se stal Lubor Kára,⁶⁰ kterého Ústřední výbor SČM přijal do svých řad místo Čestmíra Rotta.⁶¹ (V červnu 1946 pak Kára nahradil ve funkci předsedu Ústředního středoškolského odboru SČM Antonína Mrázka.)⁶² I na této květnové krajské konferenci však příznivci

55 NA, f. A ČSNS, k. 447, zápisy ze schůzí předsednictva ÚV OMNS 31.5.1946, 19.7.1946, 26.7.1946 a 4.10.1946.

56 Zřízení organizací ČSNS přímo na školách doporučovalo oddělení pro vědeckou politiku při Zemské kulturní radě ČSNS v Brně již těsně po brněnských demonstracích v únoru 1946. Vytvoření ústřední středoškolské komise ČSNS bylo schváleno 12.4.1946, krajské a okresní středoškolské komise ČSNS začaly vznikat v září 1946. (*Tamtéž*, zápis ze schůze předsednictva ÚV OMNS 12.4.1946; *tamtéž*, Nový život – pracovní korespondence OMNS, 30.9.1946.)

57 Název nově zakládaného svazu zpočátku kolísal, od roku 1947 se již obecně ustálilo označení Svaz středoškolského studentstva (NA, f. 1558, arch. j. 53, zápis ze schůze KSO SČM v Praze 8.5.1946; S čím Mladá fronta přijde. In: *Svobodné slovo* (12.5.1946), s. 4).

58 NA, f. 1558, arch. j. 53, prezenční listina Přípravného výboru Svazu československých středoškoláků v Praze z 13.5.1946.

59 Všem středoškolákům! In: *Lidová demokracie* (12.5.1946), s. 2.

60 Lubor Kára se narodil roku 1927 v Praze a později zde studoval filozofickou fakultu.

61 NA, f. ÚV ČSM, k. 99, zápis z mimořádné schůze ÚV SČM 17.5.1946.

62 *Tamtéž*, k. 172, zápis ze schůze ÚV SČM 26.5.1946.

odstupujícího vedení početně převládali, a proto jeho reprezentanti Čestmír Rott a Zdeněk Herčík, ačkoli již nebyli členy svazu mládeže, dostali od pléna konference mandát k utvoření přípravného výboru, který se měl „zabývat zkoumáním nových organizačních forem středoškolských samospráv“.⁶³ Pražské ústavní studentské rady tedy zůstaly sice prozatím součástí struktury středoškolských odborů Svazu české mládeže, zároveň však oficiálně zaštitily Rottovu iniciativu k ustavení vlastní nezávislé organizace.⁶⁴

Prvního června 1946 takto pověřený Přípravný výbor Svazu středoškolského studentstva (SSS) v Praze, vedený bývalými funkcionáři Krajského středoškolského odboru SČM v Praze (Čestmírem Rottem a Zdeňkem Herčíkem), vyzval komunistickou stranu, aby vyslala své zástupce do nově konstituovaného svazu.⁶⁵ Komise mládeže Ústředního výboru KSČ se však 4. června 1946 usnesla nespolupracovat s ním a postavit se důrazně proti jeho vzniku.⁶⁶

Ústřední výbor Svazu české mládeže reagoval (z podnětu komise mládeže ÚV KSČ) na separatistické snahy studentů tím způsobem, že radikálně omezil přístup delegátů na červnový středoškolský sjezd v Praze a program sjezdu redukoval na sportovní hry a recitační soutěže. V pozadí tohoto kroku stála obava, že by se delegace z krajů mohly „postavit proti jednotě mládeže a zneužít tak svého sjezdu“.⁶⁷ V srpnu 1946 dokonce Ústřední výbor SČM vážně uvažoval o úplném zrušení středoškolských odborů.⁶⁸ Nakonec však přece jen byly svolány řádné volby do středoškolských odborů na podzim 1946 (konaly se vždy na počátku školního roku), ovšem s řadou „bezpečnostních“ opatření. Na konferenci předsedů krajských středoškolských odborů SČM 10. listopadu 1946 byli svoláni pouze delegáti, kteří byli již potvrzeni krajskými výbory SČM. Pozvánky zároveň obsahovaly upozornění, že nově volený předseda Ústředního středoškolského odboru SČM musí být nejprve schválen Ústředním výborem SČM.⁶⁹ Ve funkci předsedy ústředního odboru tak byl na konferenci potvrzen dosavadní úřadující místopředseda Lubor Kára.⁷⁰

Emancipační studentské hnutí nedisponovalo svou vlastní zastřešující celostátní organizací a bylo dosti izolované v jednotlivých regionech. Aktivita přípravného výboru v Praze se proto zpočátku omezovala do značné míry na samotný pražský region. Vedle toho však například v západních Čechách od března 1946 fungovala na Svazu české mládeže i Svazu středoškolského studentstva zcela nezávislá Krajská středoškolská rada v Plzni. Brněnští protisvazácky smýšlející studenti naopak na

63 Svorný postup všech středoškoláků. In: *Mladá fronta* (21.5.1946), s. 2.

64 NA, f. ÚV ČSM, k. 115, zápis ze schůze předsednictva ÚV SČM 4.6.1946.

65 *Tamtéž*, f. 1558, arch. j. 52, dopis Přípravného výboru Svazu středoškolského studentstva v Praze středoškolské subkomisi ÚV KSČ z 1.6.1946.

66 *Tamtéž*, arch. j. 26, usnesení komise mládeže ÚV KSČ ze 4.6.1946.

67 *Tamtéž*, f. ÚV ČSM, k. 115, zápis ze schůze předsednictva ÚV SČM 11.6.1946; *tamtéž*, f. 1558, arch. j. 26, usnesení komise mládeže ÚV KSČ z 1.6.1946 a 6.6.1946.

68 *Tamtéž*, f. ÚV ČSM, k. 115, zápis ze schůze předsednictva ÚV SČM 20.8.1946.

69 *Tamtéž*, zápis ze schůze předsednictva ÚV SČM 30.10.1946.

70 *Tamtéž*, zápis ze schůze předsednictva ÚV SČM 12.11.1946.

podzim 1946 prosazovali své zájmy ovládnutím tamního Krajského středoškolského odboru SČM.⁷¹

Pro vznik celostátní středoškolské organizace bylo třeba nejprve najít vhodnou organizační a právní platformu. Pátého listopadu 1946 Přípravný výbor Svazu středoškolského studentstva rozeslal ústavním radám středních škol informativní oběžník s dotazníkem, jakou podobu by měl mít budoucí nezávislý svaz.⁷² Předseda přípravného výboru Čestmír Rott pak 6. ledna 1947 spolu s Dušanem Hajšlem⁷³ podal žádost o schválení stanov svazu Zemskému národnímu výboru (ZNV) v Praze.⁷⁴ Svaz středoškolského studentstva měl být podle těchto stanov nepolitickou organizací sdružující středoškoláky bez rozdílu politické či náboženské příslušnosti. Vedle školních orgánů hodlal zřizovat také krajské a ústřední orgány. Členství ve svazu mělo být studentům umožněno ještě čtyři roky po složení maturitní zkoušky. (Sám Čestmír Rott tehdy již studoval Vysokou školu politickou a sociální v Praze a učil na měšťanské škole.) Stanovy předpokládaly, že svaz bude vyvíjet poměrně rozsáhlou veřejnou činnost – kromě pořádání kulturních a sportovních akcí měl mít právo vydávat vlastní časopisy, zřizovat si nakladatelství a knihkupectví, nahrávat své gramofonové desky a podobně. Těmto ambicím však neodpovídala kvalita zpracování stanov, a proto Zemský národní výbor v Praze v březnu 1947 ustavení spolku zakázal.⁷⁵ Úspěšný ovšem nebyl ani opakovaný pokus o schválení stanov z léta téhož roku.⁷⁶

Definitivní právní rámec dlouho neměly ani žákovské samosprávy jako základna studentského hnutí. Situace se změnila až začátkem školního roku 1947/1948, kdy národněsocialistický ministr školství a osvěty Jaroslav Stránský vydal vyhlášku legalizující studentské samosprávy. Tím bylo výrazně posíleno postavení funkcionářů ústavních studentských rad vůči Svazu české mládeže. Nový status žákovských samospráv totiž obsahoval ustanovení (paragraf 49), které opravňovalo samosprávy k účasti na podnicích pořádaných „nadstranickou organizací mládeže“. Umožňoval též samosprávám „pořádat společně s jinými školními samosprávnými jednotka-

71 *Státní oblastní archiv v Plzni (SOA v Plzni)*, f. Československý svaz mládeže – Krajský výbor (KV ČSM) Plzeň, k. 2, inventární číslo (inv. č.) 9, dopis předsedy KSO SČM v Brně Zdeňka Součka předsedovi KSR v Plzni Borisi Marešovi z 16.11.1946.

72 Členy Přípravného výboru Svazu československých středoškoláků v Praze tehdy byli Dušan Hajšl, Zdeněk Herčík, Vlastimil Chaloupek (údajně za KSČ), Jura Mach, Václav Plešinger, Jana Ropková, Čestmír Rott, Josef Vytiska a Oldřich Železný (NA, f. 1558, arch. j. 52, oběžník Přípravného výboru Svazu československých středoškoláků v Praze z 5.11.1946).

73 Dušan Hajšl se narodil roku 1927 v Mostě a později studoval práva. Od roku 1949 užíval příjmení Hendrych.

74 NA, f. Zemský úřad (ZÚ) Praha, spolkové záležitosti, signatura (sign.) 70/1947, k. 1821, žádost Přípravného výboru SSS v Praze o schválení stanov z 6.1.1947.

75 Stanovy například neodpovídaly platné legislativě ošetřující pořádání filmových představení a vydávání gramofonových desek. Obsahovaly také příliš vágní formulace upravující proces volby delegátů na školách. (*Tamtéž*, rozhodnutí rady ZNV v Praze z 21.3.1947.)

76 *Tamtéž*, žádost Přípravného výboru SSS v Praze o schválení stanov z 6.6.1947; *tamtéž*, rozhodnutí rady ZNV v Praze z 1.8.1947.

Pozdrav od amerických studentek.

Fotografie amerických studentek v prvním čísle západočeského středoškolského časopisu Studentský hlasatel, vytištěném 2. září 1946

mi v místě společný podnik nebo příležitostně se radit o závažných společných věcech“.⁷⁷

Tato ustanovení otvírala možnost nechat na jednotlivých školách hlasovat, zda studenti chtějí nadále setrvat ve středoškolských odborech Svazu české mládeže nebo vstoupit do Svazu středoškolského studentstva. Jeho přípravný výbor na nové podmínky reagoval tím, že na podzim 1947 (v době voleb nových žákovských samospráv) obeslal všechny školy třetího stupně výzvou k provedení takového hlasování. Svazácký a komunistický tisk se snažil podobným iniciativám zabránit a označoval Svaz středoškolského studentstva za pouhý politický nástroj národních socialistů, fungující bez řádného právního podkladu.⁷⁸ Na obranu svazu naopak vystupoval národněsocialistický tisk, který zdůrazňoval jeho naprostou nezávislost na politických stranách.⁷⁹ V *Mladých proudech*, časopise národněsocialistické mládeže, vznikla v této souvislosti dokonce zvláštní středoškolská rubrika zaměřená na propagaci

77 Žákovská samospráva na školách obecných, měšťanských a středních a na odborných školách všech směrů: Výnos MŠO z 18.8.1947, č. A-192000-III. In: *Věstník ministerstva školství a osvěty*, roč. 3, č. 16 (31.8.1947), s. 407–420.

78 V tomto duchu též ÚV SČM v listopadu 1947 informoval všechny KV SČM (SOA v Plzni, f. KV ČSM Plzeň, k. 2, zpráva ÚV SČM všem krajům z 25.11.1947).

79 Viz HAJŠL, Dušan: Žákovská samospráva uzákoněna. In: *Mladé proudy*, roč. 36, č. 13 (27.9.1947), s. 10; O středoškolskou samosprávu. In: *Svobodné slovo* (19.10.1947), s. 2; K samosprávě středoškolského studentstva. In: *Tamtéž* (21.10.1947), s. 3.

nezávislého svazu a vysvětlování kompetencí žákovských samospráv.⁸⁰ Národní socialisté též obeslali všechny své organizace žádostí, aby se jejich členové v hlasování na školách postavili za tento svaz.⁸¹ Podobně postupovali také lidovci, kteří v říjnu 1947 ve svém deníku *Lidová demokracie* vyhradili pravidelný sloupek studentské problematice a vyzvali všechny členy svého Klubu lidových středoškoláků k účasti v novém svazu.⁸²

Emancipační snahy středoškoláků podporovali také národněsocialističtí a lidovětí vysokoškoláci, kteří na přelomu let 1947 a 1948 podstupovali podobný zápas za nezávislost na Českém svazu mládeže.⁸³ Přípravný výbor Svazu středoškolského studentstva usiloval o navázání spolupráce s vysokoškolským svazem již od jara 1947.⁸⁴ V lednu 1948 mu pak přes protesty komunistického zástupce předsednictvo Svazu vysokoškolského studentstva v Praze poskytlo své prostory i morální podporu.⁸⁵

Spor mezi Svazem české mládeže a národními socialisty, zda byl vznik Svazu středoškolského studentstva motivován politicky či nikoli, nelze ani z dnešního pohledu jednoznačně rozhodnout. Ústřední výbor SČM svá podezření dokládal ukořistěnou korespondencí středoškolského referenta ústředního výboru odboru mládeže národních socialistů Felixe Pešiny. Tyto dokumenty však pocházely až z poloviny roku 1947 a vypovídaly ve skutečnosti spíše o snaze národních socialistů využít existující studentské hnutí a koordinovat jeho regionálně roztržštěné organizace prostřednictvím svých funkcionářů k jednotnější akci.⁸⁶ V materiálech z provenience národněsocialistické strany se nepodařilo objevit žádné výslovné pokyny ke vzniku Svazu středoškolského studentstva. Politické souznění obou těchto organizací bylo však nesporné a odráželo se i v personálním složení přípravného výboru svazu. Jeho vedoucí představitelé bychom sice nenašli mezi vrcholnými funkcionáři odborů mladých národních socialistů, většinou ale patřili k sympatizantům této strany. Vedle předsedy Čestmíra Rotta působil v nejužším vedení

80 Úvodem. In: *Mladé proudy*, roč. 36, č. 14 (13.10.1947), s. 10; Středoškoláci středem pozornosti. In: *Tamtéž*, roč. 36, č. 15 (27.10.1947), s. 2; ČSM kontra Svaz středoškolského studentstva. In: *Tamtéž*, roč. 36, č. 16 (15.11.1947), s. 10; Svaz středoškolského studentstva. In: *Tamtéž*, roč. 37, č. 3 (14.2.1948), s. 8.

81 NA, f. A ČSNS, k. 447, Odbor mladých národních socialistů 1947, pokyn ÚV OM ČSNS všem krajským a okresním jednotám mládeže z 3.10.1947.

82 Zkratkou ze života středoškoláků. In: *Lidová demokracie* (10.10.1947), s. 5; Zkratkou ze života středoškoláků. In: *Tamtéž* (17.10.1947), s. 5; MINDL, Vladimír: O věcech středoškolských. In: *Tamtéž* (24.10.1947), s. 3.

83 Viz HAVRÁNEK, J. – POUSTA, Z. (ed.): *Dějiny Univerzity Karlovy*, sv. 4, s. 272–279 (viz pozn. 5).

84 NA, f. 1558, arch. j. 27, zápis ze schůze komise mládeže ÚV KSČ 14.3.1946.

85 Na zasedání předsednictva SVS v Praze hájil zájmy SSS zejména národněsocialistický předseda vysokoškolského svazu Emil Ransdorf (*Ústav dějin Univerzity Karlovy – Archiv Univerzity Karlovy*, f. Všestudentský archiv, Svaz vysokoškolského studentstva, k. 27, zápis z 25. prezidiální schůze SVS Praha 19.1.1948; *tamtéž*, zápis z 27. prezidiální schůze SVS Praha 23.1.1948).

86 SOA v Plzni, f. KV ČSM Plzeň, k. 2, zpráva ÚV SČM všem krajům z 25.11.1947.

Svazu středoškolského studentstva též Zdeněk Herčík, který se podílel na vzniku národněsocialistické sítě středoškolských referentů.⁸⁷ (Malé množství dochovaných pramenů bohužel neumožňuje posoudit podobným způsobem vliv Československé strany lidové na řízení svazu.) O nestrannosti se však nedalo hovořit ani na druhé straně. Řada dokumentů naopak svědčí o tom, že Ústřední výbor SČM byl ve svém rozhodování ovlivňován středoškolskou subkomisí, respektive komisí mládeže Ústředního výboru KSČ (která byla navíc s vedením svazu mládeže přímo personálně propojena).⁸⁸

Za podpory národních socialistů a lidovců začaly na podzim 1947 do Svazu středoškolského studentstva vstupovat školy v řadě českých a moravských měst. Volby funkcionářů do krajských středoškolských odborů SČM se naopak v některých regionech stávaly závažným problémem.⁸⁹ V prosinci 1947 tak například sympatizanti nově vznikajícího svazu zcela ovládli krajskou středoškolskou konferenci v Brně a s pomocí kolegů z brněnského Svazu vysokoškolského studentstva zde přesvědčovali delegáty ke vstupu do přípravného zemského výboru SSS v Brně.⁹⁰

Přípravný výbor Svazu středoškolského studentstva v Praze 17. ledna 1948 podnikl již třetí pokus o schválení svých stanov u Zemského národního výboru v Praze.⁹¹ Novinkou byl záměr opřít stanovy o nedávno vydaný status žákovských samospráv. Případné kladné vyřízení žádosti mělo klíčový význam pro zdar celé akce na školách, protože ministerstvo vnitra již evidovalo stížnosti na nelegální působení nové organizace středoškoláků v řadě regionů a čekalo na rozhodnutí Zemského národního výboru, aby mohlo vznik jejích poboček povolit či zakázat.⁹² Za legalizaci svazu se postavilo ministerstvo školství a osvěty, které ve svém posudku stanov konstatovalo, že „nemá zásadních námitek proti utvoření ‘Svazu středoškolského studentstva’ jako organizace sdružující studentstvo škol III. stupně bez rozdílu politické a náboženské příslušnosti“.⁹³ Proti schválení stanov naopak protestovalo „komunistické“ ministerstvo informací, které argumentovalo mimo jiné tím, že „spolek sám je zbytečný, ježto účel, k jehož dosažení má být založen, plní již na jednotlivých školách zmíněné žákovské samosprávy a v rámci celostátním pečuje o zájmy středoškolského studentstva středoškolský odbor SČM“.⁹⁴ Ustavení Svazu středoškolského studentstva bylo proto ve dnech únorové vládní krize opět zakázáno. Vedle politických důvodů však při zamítnutí stanov hrálo svou roli též po

87 NA, f. A ČSNS, k. 447, Nový život – pracovní korespondence OM NS z 30.9.1946.

88 *Tamtéž*, f. 1558, arch. j. 52, zápisy ze schůzí středoškolské subkomise ÚV KSČ z roku 1947; *tamtéž*, arch. j. 27, zápisy ze schůzí komise mládeže ÚV KSČ z roku 1947.

89 *Tamtéž*, arch. j. 52, zápis ze schůze středoškolské subkomise ÚV KSČ 7.10.1947.

90 Výsledky hlasování na brněnských školách byly údajně 95:5 ve prospěch SSS (*tamtéž*, arch. j. 53, hlášení KV SČM v Brně z 18.12.1947 o schůzi středoškoláků konané 12.12.1947).

91 *Tamtéž*, f. ZÚ Praha, spolkové záležitosti, k. 1821, sign. 70/1947, žádost Přípravného výboru SSS v Praze o schválení stanov ze 17.1.1948.

92 *Tamtéž*, dotaz ministerstva vnitra adresovaný ZNV v Praze z 29.1.1948.

93 Ministerstvo školství navrhovalo pouze některé dílčí formální úpravy stanov (*tamtéž*, posudek ministerstva školství zaslaný ZNV v Praze 23.1.1948).

94 *Tamtéž*, posudek ministerstva informací zaslaný ZNV v Praze 16.2.1948.

právní stránce sporné zapojení žákovských samospráv (instituce nespolkové povahy) do organizace, která měla fungovat na základě spolkových předpisů.⁹⁵

Soupeření mezi Svazem české mládeže a Svazem středoškolského studentstva bylo ukončeno až známými událostmi v únoru 1948. Předsednictvo Ústředního výboru SČM se 26. února usneslo ustavit na všech školách takzvané pracovní výbory SČM, které měly dohlédnout na „očistu“ mezi studenty i profesory a připravit postupně podmínky pro vznik školních skupin (ŠS) SČM.⁹⁶ Svaz mládeže tak teprve po komunistickém převzetí moci dokázal systematictěji proniknout do všech středních škol. Pracovní výbory SČM také získaly pravomoc odvolávat nepohodlné představitele žákovských samospráv.⁹⁷ Tím byly jakékoli další pokusy o nezávislou studentskou iniciativu paralyzovány a ze samospráv se stal fakticky nástroj svazu mládeže. Po vytvoření základního organizačního stupně svazu mládeže přímo na školách (ŠS SČM) pak zcela ztratila opodstatnění někdejší kompromisní podoba středoškolských odborů SČM a byla na počátku školního roku 1948/1949 nahrazena školskými komisemi při výběrech SČM všech stupňů.⁹⁸

Plánovaná „očista“ středních škol probíhala velmi pomalu a omezovala se v praxi pouze na nejnápadnější jednotlivce. Velká část středoškoláků i po únoru 1948 patřila nadále k osobám nespokojeným s novými poměry v republice. Někteří pražští středoškoláci se v únoru 1948 účastnili studentských demonstračních průvodů na Pražský hrad.⁹⁹ Mezi středoškoláky všech regionů vznikalo také velké množství různých „protistátních“ buněk šířících ilegální letáky (zejména před parlamentními volbami v květnu 1948). Komunistická strana z toho důvodu považovala středoškolské prostředí za chronicky „reakční“.¹⁰⁰ Ústřední výbor SČM organizoval na středních školách před květnovými volbami rozsáhlou kampaň o „výhodách“ jednotné kandidátky Národní fronty,¹⁰¹ v jejímž rámci byly na besedách „objasňovány“ rovněž otázky spojené se zákazem někdejšího Svazu středoškolského studentstva.¹⁰² Kvůli nedokončené „očistě“ středních škol se Svaz české mládeže snažil zabránit

95 *Tamtéž*, rozhodnutí ZNV v Praze z 24.2.1948.

96 *Tamtéž*, f. ÚV ČSM, k. 115, zápis ze schůze předsednictva ÚV SČM 26.2.1947; *tamtéž*, školské oddělení ÚV ČSM 1946–1948, k. 1315, zápis ze schůze ÚSO SČM v Praze 1.3.1948.

97 *Tamtéž*, zápis ze schůze ÚSO SČM v Praze 23.2.1948; *tamtéž*, k. 99, projev generálního tajemníka SČM Václava Hájka na zasedání ÚV SČM 29.8.1948.

98 *Tamtéž*, k. 116, zápis ze schůze předsednictva ÚV SČM 28.8.1948; *tamtéž*, školské oddělení ÚV ČSM 1946–1948, k. 1315, zhodnocení práce na školách třetího stupně za rok 1948/1949, nedatováno.

99 Viz např. VEBER, V.: *Osudové únorové dny 1948*, s. 341 (viz. pozn. 6); POUSTA, Z.: *Smuteční pochod za demokracií*, s. 205 (viz. pozn. 6).

100 Ilegální skupiny středoškoláků se v hojně míře objevovaly zejména na Zlínsku, Brněnsku, Olomoucku a Ostravsku (NA, f. 1558, arch. j. 28, zápis ze schůze komise mládeže ÚV KSČ 15.6.1948; *tamtéž*, KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, f. 1538 (Organizační oddělení – Marie Švermová 1945–1951; původní označení fondu 100/4), sv. 12, arch. j. 66, zpráva středoškolské subkomise ÚV KSČ o ilegálních organizacích mezi středoškoláky, 1948).

101 NA, f. ÚV ČSM, k. 173, zápis ze schůze ÚV SČM 18.5.1948; SOA v Plzni, f. KV ČSM Plzeň, k. 2, inv. č. 9, pokyn ÚSO SČM všem KSO SČM ze 4.5.1948.

102 *Tamtéž*, Příručka pro volební agitaci 50 x jak a proč, květen 1948.

nespolehlivým žákům v pokračování studia na vysoké škole. Školní skupiny SČM dostaly proto za úkol na všech školních ústavech vypracovat pro akční výbor Svazu vysokoškolského studentstva posudky maturantů ročníku 1947/1948 hlásících se na vysoké školy.

Plzeňské střední školy – specifika regionu osvobozeného americkou armádou

Poměry v západních Čechách byly poněkud odlišné od jiných oblastí poválečného Československa. Mentalitu zdejších obyvatel včetně mládeže totiž výrazně ovlivňovaly nedávné zážitky spjaté s osvobozením regionu americkou armádou v květnu 1945. Podstatná část místních studentů proto obdivovala „západní“ kulturu a životní styl.¹⁰³

Již v listopadu 1945 se plzeňští středoškoláci postavili proti vyvěšení Stalinových podobizen ve třídách. V březnu 1946 pak tento spor přerostl v tiskovou přestřelku mezi zástupci žakovských samospráv a regionálním komunistickým deníkem *Pravda*, který studenty obviňoval z nerespektování vládní politiky.¹⁰⁴ Středoškoláci se bránili na stránkách národněsocialistického deníku *Svobodný směr*. Argumentovali tím, že jim nebylo povoleno umístit do tříd požadované obrazy amerického prezidenta Harryho Trumana, a proto odmítli též Stalinovy podobizny.¹⁰⁵ Tento spor jasně předznamenal prohlubující se názorové tříbení v řadách plzeňských středoškoláků.

Obdiv k americké armádě přitom necitověla jen úzká vrstva činovníků žakovských samospráv, ale též mnohem početnější skupina v zásadě apolitických a veřejně spíše pasivních studentů. Tito žáci byli znechuceni neustálým jednostranným zdůrazňováním významu Sovětského svazu a snahami Svazu české mládeže vychovávat mladé lidi v komunistickém duchu. Z nikoli jen politických, ale i kulturních důvodů

103 Téma vlivu americké armády na západočeskou mládež reflektovala v mezích svých ideologických axiomů již československá historiografie v 50. letech (viz BARTOŠEK, Karel – PICH-LÍK, Karel: *Američané v západních Čechách v roce 1945*. Praha, Mladá fronta 1953, s. 142–146 a 177–183; TÍŽ: *Hanebná role amerických okupantů v západních Čechách v roce 1945*. Praha, Svoboda 1951, s. 30–34). K tématu dále viz NA, f. 1558, arch. j. 75, zpráva o činnosti komise mládeže KV KSČ v Plzni ze 4.3.1946; *tamtéž*, arch. j. 25, zápis z porady zástupců krajských komisí mládeže KSČ 15.12.1945, hlášení Karla Bauera z Plzně.

104 Povinná výzdoba školních a úředních místností se v letech 1945–1947 měnila v závislosti na konkrétních předpisech. V zásadě však platilo, že musely ve třídách a úředních kancelářích viset obrazy prezidenta Edvarda Beneše a Josifa V. Stalina, popřípadě mohl být vyvěšen též portrét Tomáše G. Masaryka. (Viz Výzdoba školních a úředních místností: Výnos MŠO z 19.10.1945, č. 8840 pres. In: *Věstník ministerstva školství a osvěty*, roč. 1, č. 10 (8.11.1945), s. 101 n.; Výzdoba úředních místností: Výnos MŠO z 3.4.1946, č. 4387 pres. In: *Tamtéž*, roč. 2, č. 7 (15.4.1946), s. 133; Výzdoba školních a úředních místností: Výnos MŠO z 25.5.1946, č. 7601 pres. In: *Tamtéž*, roč. 2, č. 11 (15.6.1946), s. 219.)

105 Kdo je iniciátorem studentských demonstrací. In: *Pravda* (22.3.1946), s. 3; Jaký duch straší mezi plzeňským studentstvem. In: *Tamtéž* (23.3.1946), s. 3; Ideová výchova pana profesora. In: *Svobodný směr* (26.3.1946), s. 2.

proto neměli zájem vstupovat do SČM a podílet se na jeho činnosti. Jako příklad názorového zraní této části západočeských studentů zde uvedme úryvek z deníku studenta obchodní akademie Ladislava Mayera.¹⁰⁶ Mayer zažil osvobození Rokycan americkou armádou 7. května 1945, jeho rodina hostila ve svém domě americké důstojníky. V letech 1945 až 1948 pak často navštěvoval v kinech americké filmy, dopisoval si s americkou dívkou, nosil do školy oblečení inspirované uniformami amerických vojáků a raději by se býval učil anglicky než rusky. Intenzivně se zapojil do hnutí Junáka, ve kterém spatřoval organizaci blízkou americkému vojenskému duchu. Mayerův životní styl však postupně narážel na všeobecné zdůrazňování priorit „Východu“, a od této konfrontace se odvozoval jeho nesouhlas s KSČ.

První zápis v jeho deníku obsahující politické komentáře pochází právě z března 1946: „Již tomu nevěřím, že u nás je demokracie. Tak jako již u nás převládá komunismus, není snad v jiném druhém státě. Na každém rohu rudá hvězda, portrét Stalina, ale americký neb anglický znak neb vlajka se objeví jen u UNRRY. To jsou nám západní spojenci dobří. Ale když se někde jedná o politice, pak je stále v popředí jen ‘SSSR’ [a] komunismus. Víím, že takhle nemám psát, ale donucují mě k tomu druzí. V bio, v učebně atd. je vedle našich p. prezidentů nezbytně Stalin, ale aby se tam objevil Truman neb Churchill, to tedy ne. A jelikož jsem demokrat, pak tedy nemohu již to vidět. Je to hnusné. V novinách o Rusku čteme jen samou chválu, jací jsou a co vše mají, o Západu jen vytykání samých chyb, a kladně? Jen tehdy, mluví-li se o UNRŘE.“¹⁰⁷

Smýšlení většiny plzeňských studentů se jasně projevilo také v jejich vztahu ke středoškolským odborům Svazu české mládeže. Již na konci roku 1945 se v souvislosti se sporem o Stalinovy obrazy ve třídách počaly plzeňské žákovské samosprávy organizovat v Krajskou středoškolskou radu (KSR) v Plzni.¹⁰⁸ Na první řádnou konferenci předsedů krajských středoškolských odborů SČM, konanou 20. března 1946 v Praze, delegovaly západočeské žákovské samosprávy předsedu KSR, studenta Státní průmyslové školy stavební v Plzni Borise Mareše.¹⁰⁹ Ten při volbě předsedy Ústředního středoškolského odboru SČM aktivně (ale neúspěšně) podporoval pražského národněsocialistického kandidáta Čestmíra Rotta.¹¹⁰ Zástupci Krajského výboru SČM v Plzni pak zabránili tomu, aby byl Boris Mareš zvolen za středoškoláky do ústředního výboru svazu mládeže (viz výše).

Zároveň byl však zpochybněn také Marešův mandát zastupovat plzeňské žákovské samosprávy. Krajský výbor SČM v Plzni totiž požadoval, aby se volby tamního krajského středoškolského odboru svazu mládeže účastnily vedle středních škol též pokračovací učňovské školy. Většina plzeňských středoškoláků pod vedením Borise Mareše ale odmítla zapojení učňovských škol, protože fungování jejich samospráv považovala za převážně fiktivní. Spor se proto řešil za účasti předsedy Ústředního

106 Ladislav Mayer se narodil roku 1930 v Zářechí u Horažďovic.

107 Deník Ladislava Mayera, zápis z 8.3.1946 (v držení Ladislava Mayera).

108 Jaký duch straší mezi plzeňským studentstvem; Ideová výchova pana profesora (viz pozn. 105).

109 Bořivoj (Boris) Mareš se narodil roku 1928 v Praze, do Plzně se přestěhoval v roce 1943.

110 NA, f. ÚV ČSM, školské oddělení ÚV ČSM 1946–1948, k. 1315, zápis z konference předsedů KSO ČSM v Praze 20.3.1946.

Redaktoři časopisu Studentský hlasatel při setkání s ministrem školství a osvěty Jaroslavem Stránským v prosinci 1946 (Studentský hlasatel, roč. 1, č. 8, 21. 12. 1946, s. 1.)

středoškolského odboru SČM a zástupců Krajského výboru SČM v Plzni na krajské středoškolské konferenci 29. dubna 1946. (Většinu účastníků stále ještě tvořili delegáti plzeňských ústavů, řada okresních středoškolských odborů SČM v kraji ještě neexistovala.) Zde padlo rozhodnutí situaci na učňovských školách komisionálně prověřit a vyhlásit volbu krajského středoškolského odboru na krajské středoškolské konferenci 2. června 1946.¹¹¹

Menší část plzeňských studentů sdružená kolem předsedy Okresního středoškolského odboru SČM v Plzni Josefa Vokurky, studenta Státní průmyslové školy (strojní) v Plzni, však nadále odmítala uznat legitimitu Marešova vedení. Krajská středoškolská rada v Plzni proto na konci školního roku 1945/1946 začala vystupovat jako orgán zcela nezávislý na Svazu české mládeže a otevřeně požadovala vznik samostatné středoškolské organizace. Členy Krajské středoškolské rady byli zástupci žákovských samospráv všech plzeňských gymnázií, Státního reálného gymnázia v Rokycanech, Obchodní akademie v Plzni a Státní průmyslové školy stavební v Plzni.¹¹² Šlo celostátně o jeden z prvních rozsáhlejších pokusů o vytvoření vlastní samosprávné středoškolské struktury mimo rámec Svazu české mládeže.

111 *Tamtéž*, zpráva KV SČM v Plzni o krajské středoškolské konferenci v Plzni 29.4.1946.

112 Složení KSR v Plzni bylo následující: předseda Boris Mareš (Státní průmyslová škola stavební v Plzni), místopředsedové Borek Fiala (Státní reálné gymnázium v Rokycanech), Vratislava Křepinská (Městské dívčí reálné gymnázium v Plzni) a Miroslav Mařík (Masarykovo státní reálné gymnázium v Plzni), tajemník Karel Holden (Státní reálné gymnázium v Plzni), organizační referent Miroslav Balcar (Masarykovo státní reálné gymnázium v Plzni), kulturní referent Vratislav Hlinovský (neuveдено), ideový referent Zdeněk Vrběcký (Státní reálné gymnázium v Plzni), hospodářský referent Jaroslav Ebenstreit (Státní gymnázium v Plzni), tiskový referent František Bejček (Obchodní akademie v Plzni), propagační referent

Plzeňská Krajská středoškolská rada začala na počátku školního roku 1946/1947 vyvíjet rozsáhlou činnost. Zajistila pro pořádání studentských podniků dvakrát týdně zapůjčení sálu a zahrady městské plovárny na Doudlevecké třídě v Plzni, zprostředkovávala studentům levné stravování a pořádala zvláštní studentská divadelní představení.¹¹³ Nejvýznamnějším počinem rady však bylo založení čtrnáctideníku *Studentský hlasatel: Časopis studentů západních Čech*. Časopis vycházel od září 1946 na základě dohody Krajské středoškolské rady a Krajského výboru SČM v Plzni pro všechny studenty nehledě na členství ve svazu mládeže. Jeho legální existenci také potvrdilo ministerstvo informací, které povolilo Krajskému výboru SČM v Plzni vydávání vlastního periodika (původně se mělo jmenovat *Západočeský pionýr*).¹¹⁴ Krajský výbor SČM však nedisponoval dostatečným provozním kapitálem ani čtenářskou základnou pro realizaci tohoto projektu. Obojí dodala Krajská středoškolská rada, která též určovala v rozhodující míře obsah společného časopisu. Ostatně vedoucím redaktorem se stal tiskový referent rady František Bejček,¹¹⁵ student Obchodní akademie v Plzni.¹¹⁶

Studentského hlasatele si – narozdíl od celostátního časopisu Svazu české mládeže *Středoškolák* – psali výhradně sami studenti.¹¹⁷ Neusiloval proto jako *Středoškolák* o propagaci nového „budovatelského“ ducha studentstva a netrpěl záplavou jednostranně cenzurovaných politických debat.¹¹⁸ Stal se naopak kombinací klasického školního časopisu, plného původního studentského humoru různé kvality, a věstníku žákovských samospráv. V rozporu s oficiálním vkusem Svazu české mládeže například otiskoval seznamovací inzeráty, které byly přijímány značně kontroverzně. *Studentský hlasatel* se nechtěl nechat redukovat na pouhý nástroj výchovy, usiloval naopak „být časopisem skutečnosti, časopisem, v němž je vidět život“. A redakce považovala za autentický projev studentského života i seznamovací inzeráty.¹¹⁹ Kulturní orientace *Studentského hlasatele* byla zcela jednoznačně „prozápadní“. Časopis se přímo hemžil fotkami amerických studentek a hereček v plavkách na

---

Jan Martínek (Státní reálné gymnázium v Plzni), sportovní referenti Dana Dienstbierová (Státní gymnázium v Plzni) a Lubor Michalička (Státní průmyslová škola stavební v Plzni). (Složení Krajské středoškolské rady v Plzni. In: *Studentský hlasatel*, roč. 1, č. 1 (2.9.1946), s. 2; MARTÍNEK, Vladimír: Co nás čeká? In: *Tamtéž*, roč. 1, č. 12 (1.4.1946), s. 2.)

113 Studenti mají domov. In: *Tamtéž*, roč. 1, č. 1 (2.9.1946), s. 3.

114 NA, f. ÚV ČSM, k. 115, zápis ze schůze předsednictva ÚV SČM 27.9.1946; Potíže se Západočeským pionýrem. In: *Mladá fronta* (plzeňská mutace) (16.5.1946), s. 5.

115 František Bejček se narodil roku 1927 v Oseku, okres Rokycany.

116 MAREŠ, Boris: *Studentský hlasatel* : SČM : KSR. In: *Studentský hlasatel*, roč. 1, č. 2 (14.9.1946), s. 5; ŠLOUF, Jakub: Obraz myšlení západočeských středoškoláků na stránkách nezávislého časopisu *Studentský hlasatel* (1946–1947). In: WASKOVÁ, Marie (ed.): *Sborník k počtě Evy a Karla Waskových, západočeských archivářů*. Plzeň, Marie Wasková 2011, s. 290–295.

117 NA, f. ÚV ČSM, školské oddělení ÚV ČSM 1946–1948, k. 1315, zpráva vedoucího redaktora časopisu *Středoškolák* Milana Maralíka předsednictvu ÚV SČM z 19.9.1946.

118 *Tamtéž*, k. 99, zápis ze schůze ÚV SČM 14.12.1946.

119 Insety seznámení a *Studentský hlasatel*. In: *Studentský hlasatel*, roč. 1, č. 2 (14.9.1946), s. 5.

plážích,¹²⁰ vzdělávací statě pojednávaly například o jazzu či filmech Charlieho Chaplina.¹²¹ Navíc na svých stránkách nabízel služby zahraničního referátu Krajské studentské rady v Plzni, který zájemcům zprostředkoval adresy pro korespondenci se zahraničními středoškoly ze Spojených států, Velké Británie, Francie a Austrálie.¹²² *Studentský hlasatel* také spolu s krajskou středoškolskou radou organizoval výměnné pobyty studentů do zemí západní Evropy a kritizoval Svaz české mládeže za ignorování velkého zájmu studentů o tyto podniky.¹²³ (Předseda Okresního středoškolského odboru SČM v Plzni Josef Vokurka byl v té době obviněn ze zpronevěry finančních prostředků vybraných na zahraniční cesty studentů).¹²⁴ Časopis se financoval prostřednictvím uveřejňování reklam plzeňských živnostníků a obchodníků, a proto jeho grafická úprava a technická kvalita tisku dosahovaly profesionální úrovně.

Díky těmto přednostem si *Studentský hlasatel* získal čtenáře a odběratele nejen v západních Čechách, ale i na řadě dalších škol po celém území republiky. Stával se tak do jisté míry protiváhou celostátního svazáckého *Středoškoláka*, který neustále zápasil s nezájmem čtenářů a nedostatkem zasílaných příspěvků. Středoškolská subkomise Ústředního výboru KSČ dokonce navrhla v květnu 1947 časopis *Středoškolák* zrušit, protože nebyl „na školách populární“.¹²⁵ *Studentský hlasatel* podobnými problémy netrpěl. Množství studentů ze všech koutů republiky totiž žádalo redakci o zprostředkování korespondence se zahraničními středoškoly, takže ani nebylo v silách Krajské středoškolské rady v Plzni došlé dopisy vyřizovat. Zároveň s těmito žádostmi začaly redakci docházet též literární příspěvky od autorů mimo Plzeň (například z Nového Města na Moravě, Tábora, Písku, Brna či Uherského Hradiště). Ozývaly se také mimoplzeňské žákovské samosprávy obdivující nezávislost Krajské středoškolské rady v Plzni na Svazu české mládeže. *Studentský hlasatel* proto otiskoval došlá oznámení o složení ústavních studentských rad i ze značně vzdálených oblastí (například z Olomouce, Kutné Hory, Karlových Varů, Klatov či Mariánských Lázní). Časopis se tak postupně stával věstníkem samosprávných středoškolských orgánů přesahujícím úzký rámeček západních Čech. Vyskytl se dokonce případ, kdy se na redakci obrátil protisvazácky smýšlející předseda Krajského středoškolského odboru SČM v Brně s žádostí o poskytnutí kontaktů na

120 Pozdrav od amerických studentek. In: *Tamtéž*, roč. 1, č. 1 (2.9.1946), s. 3; O Jazz. In: *Tamtéž*, roč. 1, č. 4 (16.10.1946), s. 4.

121 O Jazz; Chaplin – básník smíchu. In: *Tamtéž*, roč. 1, č. 3 (4.10.1946), s. 5.

122 Chcete si dopisovat. In: *Tamtéž*, roč. 1, č. 1 (2.9.1946), s. 7; Chcete si dopisovat s anglickými studentkami. In: *Tamtéž*, roč. 1, č. 4 (16.10.1946), s. 6.

123 BEJČEK, František: Pohled do zákulisí výměn studentů v roce 1946. In: *Tamtéž*, roč. 1, č. 1 (2.9.1946), s. 2; Zahraniční studentská služba. In: *Tamtéž*, roč. 1, č. 2, (14.9.1946), s. 4.

124 Zatčení středoškolského funkcionáře. In: *Tamtéž*, roč. 1, č. 3 (4.10.1946), s. 6.

125 NA, f. 1558, arch. j. 52, zápis ze schůze středoškolské subkomise ÚV KSČ 19.5.1947; Mladá fronta o Středoškoláku. In: *Středoškolák*, roč. 2, č. 2 (20.10.1946), s. 11.

moravské školy, které by byly ochotné podílet se na založení nezávislé studentské organizace na Moravě.¹²⁶

Přes počáteční vlídné přijetí *Studentského hlasatele* ze strany veškerého politického tisku včetně svazácké *Mladé fronty* nemohlo takovéto směřování časopisu z dlouhodobého hlediska svazu mládeže vyhovovat.¹²⁷ V březnu 1947 byl proto vedoucí redaktor František Bejček vyloučen z redakce¹²⁸ a časopis začal vydávat přímo Krajský středoškolský odbor SČM v Plzni. Bejček si však s sebou odnesl i kartotéku spolupracovníků časopisu¹²⁹ a *Studentský hlasatel* se nedokázal vyrovnat se ztrátou dosavadních přispěvatelů.¹³⁰ Již po dubnovém čísle přestal vycházet a do konce roku 1947 bylo pak jeho vydávání úředně zastaveno.¹³¹

František Bejček založil v návaznosti na lokální tradici nezávislé Krajské středoškolské rady a v souvislosti s obdobnou celostátní iniciativou Krajský výbor Svazu středoškolského studentstva v Plzni, který se na podzim 1947 ucházel o přízeň plzeňských středních škol při volbách žákovských samospráv.¹³² Všechny plzeňské ústavy vyjma Státní průmyslové školy (strojní) a Masarykova státního reálného gymnázia tehdy podporovaly Svaz středoškolského studentstva proti Svazu české mládeže. Roztržka mezi svazem mládeže a zástupci žákovských samospráv sdružených v Krajském výboru SSS pak dosáhla vrcholu na krajské středoškolské konferenci v Plzni 29. října 1947, kde funkcionáři Krajského výboru SČM odmítli členům Krajského výboru SSS přiznat právo hlasovat za jejich školy o novém složení Krajského středoškolského odboru SČM v Plzni. Argumentovali tím, že působení ve středoškolských odborech Svazu české mládeže je neslučitelné s členstvím ve Svazu středoškolského studentstva. Spor vyústil v patovou situaci, a volba Krajského středoškolského odboru SČM v Plzni tak vůbec neproběhla.¹³³

Svaz mládeže však potřeboval svůj fungující krajský středoškolský odbor v Plzni, aby mohl konkurovat Krajskému výboru SSS při pořádání studentských podniků. V prosinci 1947 se proto Krajský výbor SČM v Plzni rozhodl ustavit krajský stře-

126 SOA v Plzni, f. KV ČSM Plzeň, k. 2, inv. č. 9, dopis předsedy KSO SČM v Brně Zdeňka Součka předsedovi KSR v Plzni Borisu Marešovi z 16.11.1946.

127 Pochvalně první číslo *Studentského hlasatele* komentoval regionální deník ČSNS *Svobodný směr a Svobodné slovo*, regionální komunistický deník *Pravda*, odborářská *Práce* i svazácká *Mladá fronta*. Pouze sociálnědemokratický regionální deník *Nový den* měl dílčí výhrady. (Co o nás píší noviny. In: *Studentský hlasatel*, roč. 1, č. 2 (14.9.1946), s. 7.)

128 Kolegyně, kolegové. In: *Tamtéž*, roč. 1, č. 12 (1.4.1947), s. 2.

129 NA, f. ÚV ČSM, školské oddělení ÚV ČSM 1946–1948, k. 1315, zpráva KV SČM v Plzni z 3.11.1947 o krajské středoškolské konferenci v Plzni konané 29.10.1947.

130 Například ve 12. čísle *Studentského hlasatele* z 1.4.1947 již zcela scházela sportovní rubrika a nová redakční rada se musela uchýlit k zoufalým výzvám čtenářům, aby dodávali své příspěvky.

131 NA, f. ÚV ČSM, k. 115, zápis ze schůze předsednictva ÚV SČM 4.11.1947.

132 Některé školy si žádaly, aby na jejich ústavní shromáždění byli vysláni řečníci SSS i SČM (SOA v Plzni, f. KV ČSM Plzeň, k. 1, inv. č. 3, zápis ze schůze KV SČM v Plzni 2.1.1948).

133 NA, f. ÚV ČSM, školské oddělení ÚV ČSM 1946–1948, k. 1315, Zpráva KV SČM v Plzni z 3.11.1947 o krajské středoškolské konferenci v Plzni konané 29.10.1947; *tamtéž*, f. 1558, arch. j. 75, zpráva ze schůze komise mládeže KV KSČ v Plzni 10.11.1947.

doškolský odbor ze středoškoláků-svazáků bez ohledu na to, zda jsou delegáty žákovských samospráv.¹³⁴ Přestože na straně Krajského výboru SSS stála většina škol, nebylo jeho veřejné působení nijak jednoduché. Jediným právním podkladem Svazu středoškolského studentstva byly totiž stanovy žákovských samospráv. Proto jeho plzeňský krajský výbor žádal úřady o povolení svých plesů a dalších akcí pod hlavičkou jednotlivých ústavních studentských rad. Název Svazu středoškolského studentstva se objevoval až na propagačních plakátech obracejících se k veřejnosti.¹³⁵ Krajský výbor SČM protestoval proti takovému postupu u úředních orgánů a samostatnou činnost konkurenční organizace se snažil znemožnit.¹³⁶

Soupeření krajských orgánů obou svazů v Plzni bylo ukončeno až „revolučními“ únorovými událostmi. Na všech středních školách začaly vznikat pracovní výbory Svazu české mládeže, určené k provedení „očisty“ a vytvoření školských skupin SČM.¹³⁷ Předseda Krajského výboru SSS v Plzni František Bejček byl 9. března 1948 vyloučen ze školy pro „politickou činnost mezi spolužáky“, následujícího dne odešel z domova a emigroval.¹³⁸ Činnost pracovních výborů SČM se však neobešla bez odporu některých studentů. Na Státním reálném gymnáziu v Plzni například došlo v březnu 1948 nejen k ostrým debatám, ale též k fyzickému napadení předsedy pracovního výboru SČM oktávána Lubomíra Linharta¹³⁹ ze strany jeho spolužáků, kteří mu rozbili brýle. Linhart incident ohlásil a spolu s ním i řadu „protistátních“ výroků svých spolužáků. Vůdčí představitel nekomunistických studentů gymnázia Stanislav Martínek,¹⁴⁰ někdejší blízký spolupracovník předsedy Krajského výboru SSS Františka Bejčka, byl poté z ústavu vyloučen,¹⁴¹ další tři studenti byli vyloučeni podmíněčně a šest jich obdrželo ředitelskou důtku.¹⁴² Na odstranění Martínka ze školy přitom Krajský výbor SČM trval i přes benevolentní postoj Okresního akčního výboru Národní fronty Plzeň-město.¹⁴³

134 KSO SČM v Plzni byl nakonec ustaven až 12.2.1948 (SOA v Plzni, f. KV ČSM Plzeň, k. 1, inv. č. 3, zápis ze schůze KV SČM v Plzni 5.12.1947).

135 *Tamtéž*, k. 2, inv. č. 9, dopis KV SČM funkcionáři ÚV SČM Václavu Hájkovi z 5.2.1948.

136 *Tamtéž*, k. 1, inv. č. 3, zápis ze schůze KV SČM v Plzni 13.2.1948.

137 V první fázi měli být odstraněni „nepřátelsky“ smýšlející učitelé, posléze měla čistka proběhnout též mezi studenty (*tamtéž*, k. 1, inv. č. 4, zápis ze schůze předsednictva KV SČM v Plzni 3.4.1948).

138 ABS, Svazková agenda vedená u Krajské správy MV Plzeň (dále jen KS MV Plzeň), f. PL-S (Různé spisy – Plzeň), sv. S-6257, opis protokolu sepsaného na velitelství stanice SNB Rokycany s Vlastou Bejčkovou 19.3.1948.

139 Lubomír Linhart se narodil roku 1929 v Plzni, v roce 1948 byl studentem VIII. C Státního reálného gymnázia v Plzni.

140 Stanislav Martínek se narodil roku 1929 v Horním Dvořišti, v roce 1948 byl studentem VII. B Státního reálného gymnázia v Plzni.

141 SOA v Plzni, f. Národní fronta – krajský výbor (KAV NF) Plzeň, k. 15, inv. č. 25, spis o případu Stanislava Martínka; *Archiv města Plzně (AMP)*, f. Státní reálné gymnázium v Plzni, Náměstí odborářů, inv. č. rukopisu 8942, sign. 12 c 30, třídní katalog 1947/1948.

142 SOA v Plzni, f. KAV NF Plzeň, k. 15, inv. č. 25, usnesení pracovního výboru Státního reálného gymnázia v Plzni, březen 1948.

143 SOA v Plzni, f. KV ČSM Plzeň, k. 1, inv. č. 3, zápis ze schůze KV SČM v Plzni 26.3.1948; *tamtéž*, k. 1, inv. č. 4, zápis ze schůze předsednictva KV SČM v Plzni 25.9.1948.

Potrestaných studentů se zastali někteří pedagogové, zejména člen župního vedení Sokola František Svoboda.¹⁴⁴ Ten se dlouhodobě stavěl k poúnorovým poměrům kriticky a před studenty označil jednání funkcionářů pracovního výboru SČM za udučavství, mravně nepřijatelné a nehodné Čechů. Členové pracovního výboru se však cítili dostatečně silní na to, aby prostřednictvím Okresního akčního výboru Národní fronty Plzeň-město usilovali o jeho odstranění ze školy i ze školství obecně. Své požadavky prosazovali i přes rezervovaný postoj Místní skupiny zaměstnanců školství a osvěty v Plzni a proti peticím většiny spolužáků.¹⁴⁵ Tuto iniciativu přitom nevyvíjel pracovní výbor jako celek, ale pouze někteří jeho aktivisté, jimž ostatní členové spíše pasivně podléhali.¹⁴⁶ Požadavek na odstranění Františka Svobody ze školy byl zdůvodněn tím, že jeho autorita mezi studenty znevažuje počínání funkcionářů pracovního výboru: „Situace, která nepřímým působením prof. Svobody byla na škole vytvořena, stavěla členy pracovního výboru mimo rámec studentstva, které jimi opovrhovalo a dávalo jim to otevřeně na vědomí. Členové tohoto pracovního výboru mají strach z pronásledování pro svou činnost na očistném díle.“¹⁴⁷

I na středních školách tak po únoru 1948 v extrémních případech politicky vnučené postavení prokomunisticky smýšlejících žáků ohrožovalo přirozenou autoritu učitelského sboru. Poúnorovou „očistu“ na středních školách přitom nelze chápat jako pouhé mechanické vykonávání příkazů shora, byla naopak zcela závislá na konkrétních podmínkách a iniciativních jedincích z řad studentů a pedagogů dané školy.

Nekomunisticky smýšlející studenti v Plzni, zbavení legálních prostředků k vyjádření svých postojů, se nevzdávali kulturního a politického přesvědčení ani po únoru 1948. V několika případech svůj nesouhlas s novými poměry projevíli zcela veřejně i mimo zdi školy. Plzeňští středoškoláci (zejména studenti obchodní akademie) například proměnili 5. května 1948 oficiální ceremoniál oslav osvobození Plzně v manifestaci úcty k americké armádě. Při slavnostních projevech na náměstí ke zřejmé nechuti organizátorů mávali nad hlavami americkými vlaječkami. Poté ozdobili těmito praporky základní kámen pomníku americké armády a iniciovali tak protestní shromáždění obyvatel okolo pomníku. Ve večerních hodinách se navíc spolu se studenty plzeňské lékařské fakulty postavili do čela několikatisícového demonstračního průvodu, který vyvolával „protistátní“ hesla a byl rozehnan příslušníky Sboru národní bezpečnosti. Studenti obchodní akademie tvořili nejpočetnější skupinu mezi zatčenými a zjištěnými osobami v rámci vlny plzeňských proamerických demonstrací 5. a 6. května 1948.¹⁴⁸

144 RNDr. František Svoboda se narodil roku 1914 v Plzni, posléze byl zařazen do tábora nucených prací.

145 SOA v Plzni, f. KAV NF Plzeň, k. 15, inv. č. 25, dopis studentů Státního reálného gymnázia v Plzni adresovaný OAV NF Plzeň-město z 5.4.1948.

146 *Tamtéž*, dopis Františka Svobody adresovaný OAV NF Plzeň-město z 21.4.1948.

147 *Tamtéž*, důvodová zpráva prověřovací komise OAV NF Plzeň-město ze 7.5.1948.

148 Viz ŠLOUF, Jakub: Proamerické demonstrace v Plzni 5.–6. května 1948: „Nesneseme v republice štvání proti Americe!“. In: VEBER, Václav – BUREŠ, Jan (ed.): *Třetí odboj: Kapitoly z dějin protikomunistické rezistence v Československu v padesátých letech 20. století*.

Podobný incident se pak opakoval také 8. září 1948, v den státní trýzny za zesnulého prezidenta Edvarda Beneše. Průvod studentů Státního gymnázia v Plzni se tehdy pokusil položit věnec k pomníku prezidenta Tomáše Garrigua Masaryka. Od pomníku byli však studenti vykázáni hlídkou SNB a na zpáteční cestě do školy byli dokonce zadrženi a zbiti komunisticky smýšlejícími dělníky u budovy krajského sekretariátu KSČ.¹⁴⁹

Komunistická strana i Svaz české mládeže proto považovaly i po únoru 1948 plzeňské středoškolské prostředí za problémové. Ještě v listopadu 1948 tak Krajský výbor SČM hodnotil situaci na školách jako vážnou: „Studenti mají většinou negativní poměr k práci ve ŠS SČM. Očista na školách byla provedena dosti slabě. Poměr profesorů k SČM je poměrně špatný, řada profesorů jsou byrokrati, nechtějí se zbavit dojmu, že politika do škol nepatří. Pokrokových profesorů je málo a ti mají tolik jiných funkcí, že nemají čas se tolik věnovat práci SČM na škole. Na některých školách ohlašují profesori oslavy různých výročí tím způsobem, že hlásí do rozhlasu ‘Z nařízení ministerstva školství se všichni žáci zúčastní oslav...’ apod., čímž podporují staré smýšlení studentů. Studenti nyní neprojevují svoje názory otevřeně.“¹⁵⁰

Případ udání Ladislava Fajfrlíka na Obchodní akademii v Plzni

Výše nastíněný vývoj na plzeňských středních školách se promítal též do osudů konkrétních žáků a jejich třídních kolektivů. Rozsáhlý soubor dokumentů se zachoval zejména k případu Ladislava Fajfrlíka na Obchodní akademii v Plzni, Masarykovo náměstí.¹⁵¹ Také na této škole nastala v letech 1945 až 1948 hluboká názorová diference žáků, kterou navíc posilovaly rozdíly sociální (například někteří studenti z venkova si na ubytování v Plzni museli vydělávat brigádami).¹⁵² Mezi studenty byly rovněž velké věkové rozdíly, které přispívaly k tomu, že starší žáci se stávali respektovanými vůdci širších názorových skupinek.¹⁵³ Zároveň se jednalo v lokálních podmínkách o školu poměrně prestižní, jejíž absolventi mohli pomýšlet na úspěšný rozvoj své budoucí kariéry.¹⁵⁴

Plzeň, Ústav pro studium totalitních režimů 2010, s. 83–103; MARTINOVSKÝ, Ivan (ed.): *Dějiny Plzně v datech: Od prvních stop osídlení až po současnost*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2004, s. 435.

149 MARTINOVSKÝ, I. (ed.): *Dějiny Plzně v datech*, s. 439.

150 SOA v Plzni, f. KV ČSM Plzeň, k. 1, inv. č. 3, zápis ze schůze KV SČM v Plzni 5.11.1948, projev středoškolského referenta Karla Bauera.

151 Za upozornění na dokumenty k případu Ladislava Fajfrlíka autor vděčí plzeňskému historikovi Jiřímu Jelenovi. Cenné rady při interpretaci těchto dokumentů poskytli též Vítězslav Sommer a Petr Cajthaml. Autorův dík náleží v neposlední řadě také pamětníkům Ladislavu Mayerovi, Václavu Kuralovi a Františku Roučkovi za ochotu podělit se o své vzpomínky.

152 Viz rozhovor autora s Františkem Roučkem z 2.7.2010.

153 Viz rozhovor autora s Ladislavem Mayerem z 18.7.2010.

154 Mezi prokomunisticky smýšlející žáky třídy III. B, na kterou je zde upřena detailnější pozornost, náležel vedle osob zmíněných níže např. též pozdější plzeňský historik a děkan Peda-

Do třídy III. B ve školním roce 1947/1948 chodili dva spolužáci odlišného politického přesvědčení, kteří se už tehdy projevovali jako výrazné osobnosti a do jisté míry spolu soupeřili. Mluvčím nekomunistické většiny studentů byl Ladislav Fajfrlík, mládežnický činovník národních socialistů a hospodář Krajského výboru Svazu středoškolského studentstva v Plzni.¹⁵⁵ Jako zástupce komunisticky smýšlející části třídy vystupoval student Václav Kural, místopředseda pracovního výboru Svazu české mládeže na škole a pozdější krajský funkcionář nástupnického Československého svazu mládeže.¹⁵⁶ Ladislav Fajfrlík před únorem 1948 pracoval jako vzdělavatel národněsocialistické mládeže a udržoval četné kontakty s národněsocialistickými studentskými funkcionáři v Karlových Varech a v Praze. Patřil k blízkým spolupracovníkům předsedy Krajského výboru SSS v Plzni Františka Bejčka, který navštěvoval vedlejší třídu obchodní akademie. Podle vzpomínek spolužáků Fajfrlík politikou doslova žil.¹⁵⁷ Svými názory se nijak netajil ani na školní půdě a před únorovým převratem i po něm v hodinách politické výchovy soustavně kritizoval komunisty. V březnu 1948 například veřejně nesouhlasil s tím, že bylo zastaveno vydávání většiny nekomunistického tisku, a později i s okleštěním volebního práva prostřednictvím jednotné kandidátky Národní fronty. V debatách se střetával nejčastěji právě s Václavem Kuralem a ojedinele také s ředitelem školy a předsedou jejího akčního výboru Jaroslavem Kroftou, pozdějším zakladatelem plzeňské pedagogické fakulty.¹⁵⁸

Vedle těchto veřejných debat začal však Ladislav Fajfrlík po únoru 1948 hledat také jiné možnosti, jak ovlivnit politické poměry. V polovině března proto založil na škole ilegální organizaci, do níž sháněl spolupracovníky mezi svými spolužáky a známými.

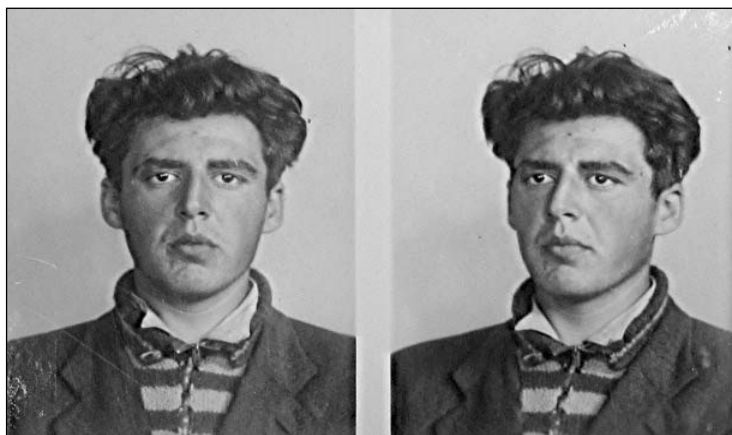
gogické fakulty v Plzni Vladimír Brichta (narozen roku 1929).

155 Ladislav Fajfrlík se narodil roku 1929 v Plzni.

156 Václav Kural (1928–2011) se narodil v Plzni v rodině železničáře. Vystudoval Obchodní akademii v Plzni, Pedagogickou fakultu v Plzni a Vojenskou politickou akademii v Praze. Od roku 1958 pracoval ve Vojenském historickém ústavu v Praze. Specializoval se zejména na dějiny protifašistického odboje. V letech 1963–1968 působil ve funkci výkonného místopředsedy Československého výboru pro dějiny protifašistického odboje, kde se vědecky i organizačně podílel na transformaci pohledu československé historiografie 60. let na události druhé světové války. Členem KSČ byl od března 1946, v roce 1968 patřil ke spolupracovníkům hlavních protagonistů pražského jara. V letech 1970–1989 byl nucen vykonávat manuální povolání mimo svou původní profesi (čerpač vody, topič). Publikoval nadále v samizdatu, významné byly jeho práce o česko-německých vztazích. V letech 1983 a 1984 přednášel na univerzitě v západoněmeckých Brémách. V letech 1990–1992 působil v Komisi vlády ČSFR pro analýzu událostí let 1967–1970, poté pracoval v Ústavu mezinárodních vztahů. Byl členem Česko-německé komise historiků a vykonával funkci předsedy Kruhu občanů ČR vyhnaných v roce 1938 z pohraničí.

157 Viz rozhovor autora s Ladislavem Mayerem z 18.7.2010.

158 JUDr. Jaroslav Krofta se narodil v roce 1910 ve Strašicích, v roce 1948 se stal prvním děkanem nově zřízené plzeňské pobočky Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy. V letech 1951–1960 působil jako poslanec Národního shromáždění. (ABS, KS MV Plzeň, f. PL-S, sv. S-5697, protokol sepsaný na Oblastní úřadovně StB v Plzni s Ladislavem Fajfrlíkem 7.5.1948; *tamtéž*, Studijní ústav ministerstva vnitra, f. 305 (Ústředna Státní bezpečnosti), k. 46, arch. j. 7 (značeno zkratkou 305-46-7); dopis Václava Kurala autorovi ze 14.6.2010, v osobním archivu autora.)

Fotografie zatčeného studenta Ladislava Fajfrlíka z roku 1948 (Archiv bezpečnostních složek, Praha)

Program skupiny vyjadřovalo provolání „Všem uvědomělým občanům!“: „Únorové události a dny další nás přesvědčily, pod jakou vládou máme tu čest být. Naše republika se proměnila v policejní stát. Náš boj za lepší budoucnost je na veřejnosti ztracen, ale v srdcích našich lidí doutná jiskra naděje. Naším úkolem je tedy nenechat plamének zhasnout. Za tímto účelem bylo založeno hnutí, které chce a bude bojovat o lepší zítřek. Náš boj není marný! Naše úkoly: 1. zorganizovat a vést v evidenci každého, kdo je ochoten podporovat hnutí, plnit jeho závazky a bojovat za ně. 2. šířit a podporovat předvolební kampaň proti vládnímu bloku. 3. sabotovat vládní nařízení. 4. organizování sabotáží všeho druhu. 5. dosáhnout styky s emigrací, se státy a organizacemi vyhovujícími a podporujícími hnutí. 6. napomáhat při přechodech hranic a pomáhat stíhaným z politických důvodů. 7. vést v evidenci zbraně schopné i neschopné provozu, opravovat je, zásobit střelivem a z rukou nepovoláných zajistit.“¹⁵⁹

Fajfrlíkovi se podařilo shromáždit celkem osm spolupracovníků, převážně středoškoláků z Plzně a Rokycan (sem rozšířil skupinu dojíždějící spolužák Ladislav Mayer). Členové organizace se přitom do značné míry lišili v pevnosti svého odhodlání (někteří do května 1948 ze skupiny vystoupili)¹⁶⁰ i v míře uvědomění rizika. Někteří studenti, zejména z rokycanské pobočky, prožívali svou ilegální činnost s nádechem chlapecké touhy po dobrodružství. To mělo podle svědectví pamětníka Ladislava Mayera zcela přirozené příčiny. Poválečná mládež byla totiž v předchozích

159 Státní okresní archiv Plzeň-jih se sídlem v Blovicích (SOkA Plzeň-jih v Blovicích), f. Okresní soud Plzeň-město, zn. T I 659/49, leták provolání „Všem uvědomělým občanům!“, duben 1948.

160 ABS, KS MV Plzeň, f. PL-S, sv. S-5697, protokol sepsaný na Oblastní úřadovně StB v Plzni s Bohumilou Boudovou 8.5.1948.

letech téměř denně vychovávána v úctě k aktérům protinacistického odboje, jejichž činy v mladých romantických duších volaly po následování. Ilegalita či špionáž se proto staly přirozenou součástí horizontu myšlení tehdejších studentů. Některé kamarádké party pak inklinovaly k utváření „odbojových“ skupin, aniž jim přesněji docházelo riziko takového počínání.¹⁶¹ Deník Ladislava Mayera z tohoto období například obsahuje více informací o různých hrách s nalezenou nevybuchlou municí v rokycanských lesích než politických komentářů. Mayerův negativní vztah k poúnorovým poměrům nevyplýval pouze z jeho antikomunistického postoje, ale především z obdivu k americké armádě a z konzumace americké kultury.¹⁶²

Spojení politických motivů s chlapeckou touhou po dobrodružství se promítalo též do porušování základních pravidel konspirace. Ladislav Fajfrlík označoval sice své spolupracovníky prostřednictvím důmyslného systému číselných kódů, ale na druhou stranu dosti naivním způsobem rozdával písemné (!) přihlášky do skupiny vytipovaným spolužákům přímo ve třídě. Obsahovaly přitom tak nebezpečné otázky, jako například jaké zbraně vstupující člen vlastní nebo s jakou jinou ilegální organizací je v kontaktu.¹⁶³ Studentům při „konspirační“ činnosti nezáleželo totiž jen na výsledcích, ale též na samotném navazování tajných styků, které bylo pro některé dobrodružstvím a jiným například poskytovalo příležitost zvýšit svou atraktivitu v očích dívek.¹⁶⁴ Nasvědčuje tomu též skutečnost, že činnost organizace byla oproti programovému svolání podstatně skromnější a omezovala se fakticky pouze na shromažďování členů. Vlastní aktivitu skupiny tak dokládá „pouze“ příležitostný spontánní čin rokycanských studentů, kteří při výročí osvobození Rokycan americkou armádou uspořádali průvod s věncem k pamětní desce americké armády umístěné na radnici. Při této příležitosti si žáci též rozmnožili text americké hymny.¹⁶⁵ Ladislav Fajfrlík se kromě toho nezávisle na své organizaci zapojil do distribuční sítě ilegálního časopisu plzeňských studentů práv *Svobodný zítřek* (převzal několik výtisků časopisu).¹⁶⁶

O náchylnosti žáků k zakládání „protistátních“ skupin vědělo též vedení obchodní akademie. Předseda pracovního výboru Svazu české mládeže na škole Josef Novák proto již počátkem dubna 1948 varoval na zasedání ústavní studentské rady před

161 Viz rozhovor autora s Ladislavem Mayerem z 18.7.2010.

162 Deník Ladislava Mayera, zápisy z let 1945–1948 (ve vlastnictví Ladislava Mayera).

163 Otázka týkající se zbraní nebyla v přihlášce do ilegální studentské organizace zdaleka bezpředmětná. V poválečném období řada studentů skutečně zbraně či munici vlastnila. Jednalo se například o předměty nalezené či darované chlapcům odcházející americkou armádou. Ministerstvo školství a osvěty již v listopadu 1945 vydalo výnos o zákazu nošení střelných zbraní do škol, protože se množily jimi způsobené úrazy žáků. (*SOKA Plzeň-jih v Blovicích*, f. Okresní soud Plzeň-město, zn. T I 659/49, nevyplněný formulář přihlášky, březen 1948; ABS, KS MV Plzeň, f. PL-S, sv. S-5697, protokol sepsaný na Oblastní úřadovně StB v Plzni s Miroslavem Hálou 7.5.1948.)

164 ABS, KS MV Plzeň, f. PL-S, sv. S-5697, závěrečná zpráva z 19.5.1948.

165 Viz rozhovor autora s Ladislavem Mayerem z 18.7.2010.

166 ABS, KS MV Plzeň, f. PL-S, sv. S-5697, protokol sepsaný na Oblastní úřadovně StB v Plzni s Ladislavem Fajfrlíkem 12.10.1948.

vstupem žáků do podobných organizací.¹⁶⁷ Varování před účastí v ilegálních skupinách tehdy vysílal i oficiální školní rozhlas.¹⁶⁸

Situace na škole přesto nenápadně špěla k neblahému vyústění. Aktivit Ladislava Fajfrlíka si nemohl nevšimnout některý z jeho prokomunisticky smýšlejících spolužáků. Fajfrlíkova „protistátní“ činnost se proto ve třídě brzy stala veřejným tajemstvím a budila pozornost jeho politických oponentů. Sled událostí lze rekonstruovat na základě pozdějšího protokolu ze schůze pracovního výboru Svazu české mládeže ve škole, z výsledků Státní bezpečnosti a z přípravného vyšetřování Krajského soudu v Plzni:

Při přijímání vyplněné přihlášky od spolužáka Ladislava Mayera byl Ladislav Fajfrlík již v březnu 1948 spatřen spolužákem Miroslavem Hálou,¹⁶⁹ který ho varoval před rizikem udání.¹⁷⁰ Sám Hála, ač Fajfrlíkovo jednání považoval za projev mladického romantismu, a nikoli za závažnou protistátní činnost, se o svůj zážitek podělil se svým spolubydlícím Františkem Roučkem,¹⁷¹ který se s případem na počátku dubna 1948 svěřil Václavu Kuralovi.¹⁷² Václav Kural pak ještě téhož dne¹⁷³ „vyzval spolužáka Kadlece, který seděl přímo za obviněným Fajfrlíkem, aby tohoto pozoroval“.¹⁷⁴ Jaroslav Kadlec¹⁷⁵ svůj úkol popsal tímto způsobem: „Mým spolužákem Kuralem, který jest kulturním referentem třídy, vůbec nejlepším žákem, jsem byl vyzván, abych pozoroval obviněného Fajfrlíka, zda má u sebe nějaké přihlášky. Kural mně řekl, že mu to mám sdělit a to další že zařídí on. Já jsem nic konkrétního nezjistil.“¹⁷⁶ O systematictější sledování Ladislava Fajfrlíka vypovídá též protokol ze schůze pracovního výboru SČM na plzeňské obchodní akademii. František Rouček v něm k Fajfrlíkovi uvedl: „Dávali jsme pak po nich pozor a bylo zjištěno, že se stýká s jedním děvčetem ze III. D.“¹⁷⁷ Na kontakty Ladislava Fajfrlíka s touto studentkou¹⁷⁸ upozornil poté Václav Kural jejího spolužáka ze třídy Jindřicha

167 *Tamtéž*, protokol sepsaný na Oblastní úřadovně StB v Plzni s Jiřím Šimicem 12.5.1948; *tamtéž*, protokol sepsaný na Oblastní úřadovně StB v Plzni s Miroslavem Polákem 12.5.1948.

168 *Tamtéž*, protokol sepsaný na Oblastní úřadovně StB v Plzni s Bohumilou Boudovou 8.5.1948.

169 Miroslav Hála se narodil roku 1929 v Bukové (okres Blatná), v roce 1948 byl studentem III. B Obchodní akademie v Plzni.

170 *Tamtéž*, protokol sepsaný na Oblastní úřadovně StB v Plzni s Miroslavem Hálou 7.5.1948.

171 František Rouček se narodil roku 1928, v roce 1948 byl studentem III. B Obchodní akademie v Plzni.

172 *Tamtéž*, protokol sepsaný na Oblastní úřadovně StB v Plzni s Františkem Roučkem 7.5.1948; *tamtéž*, protokol sepsaný na Oblastní úřadovně StB v Plzni s Václavem Kuralem 7.5.1948.

173 *Tamtéž*.

174 *SOKA Plzeň-jih v Blovicích*, f. Okresní soud Plzeň-město, zn. T I 659/49, protokol sepsaný u Krajského soudu v Plzni s Václavem Kuralem 3.6.1948.

175 Jaroslav Kadlec se narodil roku 1929 v Hlohovicích u Staňkova, v roce 1948 byl studentem III. B Obchodní akademie v Plzni, zemřel roku 2008.

176 *Tamtéž*, protokol sepsaný u Krajského soudu v Plzni s Jaroslavem Kadlecem 3.6.1948.

177 *ABS*, KS MV Plzeň, f. PL-S, sv. S-5697, protokol ze schůze pracovního výboru SČM Obchodní akademie v Plzni 7.5.1948, výpověď Františka Roučka.

178 Byla to Eva Rundová, která se narodila roku 1930 a v roce 1948 byla studentkou III. D Obchodní akademie v Plzni.

Hájka,¹⁷⁹ který události rovněž zachytil ve svých výpovědích na schůzi pracovního výboru SČM ve škole a při výslechu Státní bezpečnosti: „Byl jsem upozorněn žákem Kuralem, III. B, na žákyni Evu Rundovou, žákyni naší třídy, že má nějaké styky s žákem Fajfrlíkem. Po tomto upozornění jsem si všiml, že si spolu vyměňovali nějaké desky, co v nich bylo, nevím.“¹⁸⁰ Také další spolužák Miroslav Polák¹⁸¹ byl informován Václavem Kuralem o Fajfrlíkově činnosti: „Později mne upozornil, abych dal pozor na Fajfrlíka, zda snad nepřijímá nějaké listiny nebo se důvěrněji [ne]spřáteluje s větším množstvím žáků na ústavě. Kladné poznatky jsem žádné nezjistil.“¹⁸²

Toto iniciativní počínání prokomunistických spolužáků mělo směřovat ke zjištění konkrétních důkazů proti Fajfrlíkovi a poté k bližší nespecifikovanému řešení celé záležitosti.¹⁸³ Není ovšem jisté, zda si všichni zúčastnění studenti uvědomovali, že by jejich sledování mohlo vést k udání. Spolužákům se totiž žádné důkazy proti Fajfrlíkovi nepodařilo opatřit.¹⁸⁴ Případ byl sice nakonec oznámen vedení školy, ale až s více než měsíčním zpožděním, a to ještě za mimořádných (níže popsaných) okolností. Je proto pravděpodobné, že někteří spolužáci před pracovním výborem Svazu české mládeže ve škole, před orgány Státní bezpečnosti či vyšetřujícím soudcem pocitovali potřebu zdůvodnit, proč případ neohlásili neprodleně. Mohli mít proto tendenci před těmito orgány dodatečně zveličovat svou iniciativu při pozorování Fajfrlíka. Formulace z výše citovaných protokolů tak mohou být do jisté míry nadsazené a poznamenané jazykem vyšetřovatelů, kteří zápisy pořizovali.

Obecnější informace o mentalitě prokomunisticky smýšlejících žáků třídy III. B plzeňské obchodní akademie v písemných pramenech zachyceny nejsou. Důvody jejich postojů a jednání byly však pravděpodobně stejně rozmanité jako u „opozičních“ studentů. Fajfrlíkovo špehování tak mohli původně někteří zúčastnění vedle politických motivů prožívat s podobným nádechem chlapeckého dobrodružství, jaký provázal vznik Fajfrlíkovy „odbojové“ skupiny.¹⁸⁵ Informace o Fajfrlíkově „ilegalitě“ se mohly k dalším osobám dostat také v podobě drbů, které se

179 Jindřich Hájek se narodil roku 1929 a v roce 1948 byl studentem III. D Obchodní akademie v Plzni.

180 *Tamtéž*, protokol ze schůze pracovního výboru SČM Obchodní akademie v Plzni 7.5.1948, výpověď Jindřicha Hájka; *tamtéž*, protokol sepsaný na Oblastní úřadovně StB v Plzni s Jindřichem Hájkem 8.5.1948.

181 Miroslav Polák se narodil roku 1929, v roce 1948 byl studentem III. B Obchodní akademie v Plzni.

182 *Tamtéž*, protokol sepsaný na Oblastní úřadovně StB v Plzni s Miroslavem Polákem 12.5.1948.

183 Nejpodrobněji o záměru získat Fajfrlíkův formulář přihlášky do ilegální skupiny hovoří svědecké výpovědi Jaroslava Kadlece (*SOkA Plzeň-jih v Blovicích*, f. Okresní soud Plzeň-město, zn. T I 659/49, protokol sepsaný u Krajského soudu v Plzni s Jaroslavem Kadlecem 3.6.1948; *ABS, KS MV Plzeň*, f. PL-S, sv. S-5697, protokol sepsaný na Oblastní úřadovně StB v Plzni s Jaroslavem Kadlecem 8.5.1948).

184 Písemné přihlášky do ilegální skupiny a další písemné dokumenty Fajfrlíkovy organizace našla StB až při domovních prohlídkách.

185 Viz rozhovor autora s Ladislavem Mayerem z 18.7.2010.

Bratři,

Únorové události a další dny nás přesvědčily, pod jakou vládou vlastně jsme. Naše republika se proměnila v policejní stát. Náš boj za lepší budoucnost je na veřejnosti ztracen, ale v srdcích našich lidí doutná jiskřerka naděje. Naším úkolem je tedy nenechat plamének uhasnout. Za tímto účelem bylo založeno hnutí, které chce a bude bojovat o lepší zítřek.

Duben 1948.

Náš boj není marný!

Naše úkoly:

- 1/ Zorganizovat a vést v evidenci každého, kdo je ochoten podporovat hnutí, plnit jeho závazky a bojovat, za ně.
- 2/ Šířiti a podporovati předvolební kampaň proti v vládnímu bloku.
- 3/ Sabotovat vládní nařízení!
- 4/ Organizovat sabotáže všeho druhu!
- 5/ Dosáhnout styky s emigrací a vůbec se zahraničím!
- 6/ Napomáhat při přechodu hranic a pomáhat stíhaným z politických důvodů!
- 7/ Vést v evidenci zbraně schopné i neschopné provozu, opravovat je, zásobit střelivem a z rukou nepovolaných zajistit!!

Výzva rozšiřovaná v dubnu 1948 „ilegální“ skupinou vedenou žákem Ladislavem Fajfrlíkem na Obchodní akademii v Plzni (Státní okresní archiv Plzeň-jih v Blovicích)

běžně šíří v každém kolektivu. Zřejmě je to zejména z výroku Miroslava Hály, který na otázku vyšetřovatelů, proč podezření ihned neohlásil, jako jediný z vyslychaných odpověděl: „Celou věc pokládali jsme víceméně za klukovinu, a sice hlavně z toho důvodu, že Mayer je znám svými dětskými nápady a romantickými sklony.“¹⁸⁶ Student Hála tedy, přestože šířil informace o Fajfrlíkově „ilegální“ činnosti, s udáním evidentně nepočítal, a nemusel být ve třídě sám.

Pamětníci z obou stran tehdejšího sporu se shodují, že osobní vztahy mezi antikomunistickou a prokomunistickou částí třídy III. B nebyly otevřeně nepřátelské.¹⁸⁷

¹⁸⁶ SOKA Plzeň-jih v Blovicích, f. Okresní soud Plzeň-město, zn. T I 659/49, protokol sepsaný na Oblastní úřadovně StB v Plzni s Miroslavem Hálou 7.5.1948.

¹⁸⁷ Viz rozhovor autora s Ladislavem Mayerem z 18.7.2010; rozhovor autora s Václavem Kurallem a Františkem Roučkem z 2.7.2010.

Tato skutečnost je hraničním mezníkem možných interpretací výše citovaných protokolů. Druhou hranici pak tvoří jiná skutečnost: základní kamarádská služba, jíž byl pokus upozornit Fajfrlíka na rostoucí riziko udání, je z písemných pramenů doložena mezi prokomunisticky smýšlejícími studenty právě jen v případě Miroslava Hály.¹⁸⁸ Ani Fajfrlíkův spolupracovník Ladislav Mayer si podle svých vzpomínek do poslední chvíle neuvědomoval, že jeho činnost byla prozrazena.¹⁸⁹ Atmosféra ve třídě tedy přece jen nebyla úplně zdravá. Fajfrlík byl zpovzdálí opakovaně sledován, nikoli však stejně systematicky varován. Šanci na klidné vyřešení problému uvnitř třídy navíc snižovala okolnost, že Fajfrlík by se varováním svých politických oponentů mezi spolužáky pravděpodobně stejně neřídil (jak dokládá Fajfrlíkův rozhovor s Hálou).¹⁹⁰

Do výše nastíněné situace na obchodní akademii zasáhly vnější události v podobě proamerických demonstrací ve dnech 5. a 6. května 1948 v Plzni, na nichž se podíleli mnozí studenti této školy. Již během demonstrací došlo k zatčení některých žáků a v následujících dnech propuklo pátrání po „organizátorech“ protestních průvodů. Rezoluce ze závodů a základních organizací KSCŽ žádaly nejen rázné potrestání demonstrantů z řad studentů, ale též důslednou čistku na plzeňských středních školách, která by zbavila místní „reakci“ jejího podhoubí.¹⁹¹ Předsednictvo Krajského výboru SČM v Plzni rozhodlo 6. května „iniciátory nepřátelských akcí proti lidově demokratickému režimu vyloučit ze školy z řad studentů i profesorů“.¹⁹² Usneslo se též prosazovat, aby občanskou výchovu na středních školách učili nadále jen ti pedagogové, které schválí pracovní výbor Svazu české mládeže dané školy. Na následující den byla svolána porada funkcionářů pracovních výborů SČM plzeňských škol, na které se měly projednat „podrobnosti o likvidování akce na školách“.¹⁹³ Této porady se pravděpodobně zúčastnil i některý z čelných funkcionářů pracovního výboru svazu mládeže na obchodní akademii.

Téhož dne, 7. května 1948, se pak na obchodní akademii konala schůze pracovního výboru Svazu české mládeže za přítomnosti všech jeho členů z řad studentů i pedagogů. Výbor se vzhledem k nočním demonstracím z předchozích dnů rozhodl kontrolovat přísněji ustanovení školního řádu zakazující studentům zdržovat se mimo domov po osmé hodině večerní. Poté přistoupil k projednání podezření z ilegální činnosti Ladislava Fajfrlíka.¹⁹⁴ Toto veřejné „odhalení“ Fajfrlíkovy organizace souviselo tedy úzce s vyšetřováním plzeňských demonstrací. Iniciátoři oznámení považovali Fajfrlíka za šířitele „reakčních nálad“ na škole, a tedy v přeneseném

188 ABS, KS MV Plzeň, f. PL-S, sv. S-5697, protokol sepsaný na Oblastní úřadovně StB v Plzni s Miroslavem Hálou 7.5.1948.

189 Viz rozhovor autora s Ladislavem Mayerem z 18.7.2010.

190 ABS, KS MV Plzeň, f. PL-S, sv. S-5697, protokol sepsaný na Oblastní úřadovně StB v Plzni s Miroslavem Hálou 7.5.1948.

191 SOA v Plzni, f. KAV NF Plzeň, k. č. 15, inv. č. 25, rezoluce zaslané OAV NF Plzeň-město.

192 *Tamtéž*, f. KV ČSM Plzeň, k. č. 1, inv. č. 4, zápis ze schůze předsednictva KV SČM 6.5.1948.

193 *Tamtéž*.

194 ABS, KS MV Plzeň, f. PL-S, sv. S-5697, protokol ze schůze pracovního výboru SČM Obchodní akademie v Plzni 7.5.1948.

Rok narození:	Číslo: <u>142</u> .....
Národnost:	Zná číslo: <u>4-15-44-</u> .....
Stát. přísluš.:	.....
Domov: stálý - bez - hledán .	.....
1. Znalosti: a) jazyky:	
b) zbraně:	
c) vozidla:	
d) jiné:	
.....	
2. Dispozice: a) zbraně:	
b) vozidla:	
tisk:	
d) jiné:	
.....	
3. Styk s : a) ileg. skup.:	
b) orgány:	
c) stát:	
d) korporace, spolky a jiné:	
.....	
4. Politická příslušnost:	
a) nynější:	
b) dřívější: od r. 1945:	
od r. 1939:	
.....	
Zavazují se pástit příspěvky Kčs <u>10</u>	
.....	
./ 19..	

Písemná přihláška do studentské „odbojové“ organizace na Obchodní akademii v Plzni z jara 1948 (Státní okresní archiv Plzeň-jih v Blovicích)

významu za jednoho z podněcovatelů proamerických protestů.¹⁹⁵ (Členové rokycanské pobočky Fajfrlíkovy skupiny se ostatně podobných demonstračních akcí přímo účastnili.)¹⁹⁶ Oznámení Fajfrlíkova případu bylo naprosto v souladu s usnesením předsednictva Krajského výboru SČM v Plzni z předchozího dne i s celkovou náladou prokomunisticky smýšlející části společnosti.

Ředitel školy Jaroslav Krofta, přítomný na schůzi pracovního výboru, ohlásil ještě téhož dne podezření z ilegální činnosti telefonicky Oblastní úřadovně Státní bezpečnosti v Plzni.¹⁹⁷ Někteří studenti údajně doufali, že ředitel odstraní problém

¹⁹⁵ SOKA Plzeň-jih v Blovicích, f. Okresní soud Plzeň-město, zn. T I 659/49, protokol sepsaný u Krajského soudu v Plzni s Václavem Kuralem 3.6.1948.

¹⁹⁶ Viz rozhovor autora s Ladislavem Mayerem z 18.7.2010.

¹⁹⁷ Jaroslav Krofta učinil telefonické oznámení ještě v dopoledních hodinách 7. května, tedy nedlouho po schůzi pracovního výboru, která se odehrála po velké školní přestávce (ABS,

interní cestou uvnitř ústavu.¹⁹⁸ Takový postup by však od něj vyžadoval velkou dávkou osobní statečnosti, zvláště v situaci, kdy byla škola ze strany bezpečnostních orgánů považována za krajně podezřelou kvůli nedávným demonstracím.

Písemné a orální prameny se shodují na tom, že iniciátory oznámení Fajfrlíkova případu vedení školy byli někteří funkcionáři pracovního výboru Svazu české mládeže. Liší se však v určení konkrétních osob. V protokolu sepsaném 3. června 1948 vyšetřujícím soudcem Krajského soudu v Plzni s Václavem Kuralem stojí, že pracovnímu výboru ohlásil podezření z ilegální činnosti jeho místopředseda Václav Kural a že to učinil mimo jiné z titulu své funkce referenta třídy III. B: „Dále dodávám, že já jsem od obviněného Fajfrlíka se konkrétně nic nedozvěděl, ale říkal mi o tom Rouček, a já jsem vyzval spolužáka Kadlece, který seděl přímo za obviněným Fajfrlíkem, aby tohoto pozoroval. Kadlec mi sdělil, že bylo nějaké scházení u Fajfrlíka vždy občas, a to vzbuzovalo podezření, že odtud se šíří reakční nálada. Mně to bylo sděleno mými spolužáky, poněvadž jsem referentem třídy a poněvadž jsem místopředsedou v pracovním výboru obchodní akademie. Proto vzhledem k událostem kolem 5. 5. 1948 v Plzni byl svolán pracovní výbor, kde jsem já přednesl svoje podezření proti obviněnému Fajfrlíkovi. JUDr. Krofta, profesor obchodní akademie, je rovněž členem pracovního výboru, a v této své funkci učinil hlášení na Státní bezpečnost.“¹⁹⁹

Pamětník Václav Kural vzpomíná dnes na události odlišným způsobem, než jak byly zachyceny ve výše citovaném protokolu. Uvádí, že o Fajfrlíkově ilegální činnosti se dozvěděl teprve 7. května 1948, kdy za ním přišli jiní funkcionáři pracovního výboru SČM, konkrétně Josef Novák²⁰⁰ a Jaroslav Hess.²⁰¹ Ti jej tehdy prý odvedli za ředitelem Kroftou, kde byla celá záležitost projednána. Sám se prý nejrozhodněji ze všech přítomných stavěl proti oznámení případu Státní bezpečnosti, kteréžto řešení prosazoval ředitel Krofta. Do případu Ladislava Fajfrlíka se Václav Kural prý cítil být zatažen proti své vůli, událostí lituje, ale nepocituje za ně odpovědnost.²⁰²

Jádro tohoto svědectví (okolnosti svolání a průběh schůze pracovního výboru) bohužel není možné ověřit z jiných pramenů, protože scházejí klíčoví pamětníci. Jaroslav Hess ani Jaroslav Krofta již nežijí a bližší informace o pobytu Josefa Nováka se mi nepodařilo zjistit. Mohu proto nabídnout krátký komentář pouze k těm bodům vzpomínek Václava Kurala, které lze ověřit porovnáním s větším množstvím dochovaných písemných pramenů:

KS MV Plzeň, f. PL-S, sv. S-5697, úřední záznam o telefonátu Jaroslava Krofty na Oblastní úřadovnu StB v Plzni 7.5.1948).

198 Viz dopis Václava Kurala autorovi ze 14.6.2010 (v osobním archivu autora); rozhovor autora s Václavem Kuralem z 2.7.2010.

199 *SOKA Plzeň-jih v Blovicích*, f. Okresní soud Plzeň-město, zn. T I 659/49, protokol sepsaný u Krajského soudu v Plzni s Václavem Kuralem 3.6.1948.

200 Josef Novák se narodil roku 1927, v roce 1948 byl studentem III. E Obchodní akademie v Plzni a předsedou pracovního výboru SČM na škole; až do února 1948 byl členem ČSNS.

201 Jaroslav Hess se narodil roku 1930, v roce 1948 byl žákem III. A Obchodní akademie v Plzni.

202 Viz dopis Václava Kurala autorovi ze 14.6.2010 (v osobním archivu autora); rozhovor autora s Václavem Kuralem z 2.7.2010.

Hájka sepsané pracovníky Oblastní úřadovny StB v Plzni ve dnech 7. a 8. května 1948 situovaly počátek pozorování Ladislava Fajfrlíka výslovně do přelomu března a dubna 1948.²⁰⁶ Všechny tři výše zmíněné protokoly zároveň dokládají, že Václav Kural věděl o Fajfrlíkově činnosti nejpozději počátkem dubna 1948.

2) Pamětníci Václav Kural a František Rouček byli společně konfrontováni s kopiemi protokolů svých výpovědí pořízených Oblastní úřadovnou StB v Plzni a vyšetřujícím soudcem Krajského soudu v Plzni.²⁰⁷ Oba své podepsané výpovědi nepoznávali a nevzpomínali si, že by těmito institucím nějaké písemné svědectví o případu Ladislava Fajfrlíka poskytli. Václav Kural naznačil, že by se mohlo jednat o falza.²⁰⁸ Opatrnost je při práci s písemnostmi z provenience Státní bezpečnosti mnohdy skutečně nezbytná. Přesto je nutno konstatovat, že v tomto případě jsou všechny doposud nalezené relevantní písemné dokumenty s výše uvedenými protokoly v naprosté obsahové shodě. Samy protokoly ani ostatní spisy s případem související nejeví žádné známky neobvyklých manipulací.²⁰⁹ Nejasný je také účel, pro který by měly být protokoly falšovány.

Ladislav Fajfrlík byl 7. května 1948 večer zatčen a vyslýchán orgány Státní bezpečnosti. Zapíral však až do 12. května, kdy jej již usvědčovala přiznání ostatních členů skupiny a dokumenty nalezené při domovních prohlídkách. Ve výpovědi učiněné 12. května 1948 pak Fajfrlík vzal na sebe veškerou odpovědnost za vznik ilegální skupiny a přehnaně konkrétně popsal i cíle její činnosti – ozbrojený odpor ve spolupráci s emigrací. Mluvil nyní velice ochotně, údajně aby tím umožnil brzké propuštění ostatních zadržených.²¹⁰ Všechny Fajfrlíkovy spolupracovníky pak skutečně příslušníci StB označili za osoby svedené, doporučili jejich propuštění z vazby a trestní řízení proti nim bylo zastaveno.²¹¹ Při následných výsleších v rámci přípravného vyšetřování Krajského soudu v Plzni hodnotil Fajfrlík (ve snaze obhájit se) svou ilegální činnost naopak jako pouhou klukovinu bez konkrétních

206 *Tamtéž*, protokol sepsaný na Oblastní úřadovně StB v Plzni s Jaroslavem Kadlecem 8.5.1948; *tamtéž*, protokol sepsaný na Oblastní úřadovně StB v Plzni s Václavem Kuralem 7.5.1948; *tamtéž*, protokol sepsaný na Oblastní úřadovně StB v Plzni s Jindřichem Hájkem 8.5.1948.

207 *SOKA Plzeň-jih v Blovicích*, f. Okresní soud Plzeň-město, zn. T I 659/49, protokol sepsaný u Krajského soudu v Plzni s Václavem Kuralem 3.6.1948; *tamtéž*, protokol sepsaný u Krajského soudu v Plzni s Františkem Roučkem 3.6.1948; *ABS, KS MV Plzeň*, f. PL-S, sv. S-5697, protokol sepsaný na Oblastní úřadovně StB v Plzni s Václavem Kuralem 7.5.1948; *tamtéž*, protokol sepsaný na Oblastní úřadovně StB v Plzni s Františkem Roučkem 7.5.1948.

208 Viz dopis Václava Kurala autorovi ze 14.6.2010 (v osobním archivu autora); rozhovor autora s Václavem Kuralem a Františkem Roučkem z 2.7.2010.

209 Srv. zejména *ABS, KS MV Plzeň*, f. PL-S, sv. S-5697; *tamtéž*, f. Svazková agenda uložená na Centrále MV, sv. V-5591 MV; *SOKA Plzeň-jih v Blovicích*, f. Okresní soud Plzeň-město, zn. T I 659/49, Ladislav Fajfrlík; *NA*, f. Státní prokuratura Praha, zn. Pst 60/48; *tamtéž*, f. Státní soud Praha, zn. Or I 4/1948, Zdeněk Balvín a spol.

210 *ABS, KS MV Plzeň*, f. PL-S, sv. S-5697, protokol sepsaný na Oblastní úřadovně StB v Plzni s Ladislavem Fajfrlíkem 7.5.1948; *tamtéž*, protokol sepsaný na Oblastní úřadovně StB v Plzni s Ladislavem Fajfrlíkem 12.5.1948.

211 *Tamtéž*, závěrečná zpráva z vyšetřování z 19.5.1948.

cílů a výsledků.²¹² V červenci 1948 byl propuštěn z vazby a vyšetřován na svobodě. V říjnu 1948 byl znovu zatčen a vyslýchán kvůli napojení na právě „likvidovanou“ distribuční síť ilegálního studentského časopisu *Svobodný zítřek*.²¹³ Fajfrlíkův případ z obchodní akademie byl proto začleněn do procesu s vydavateli tohoto časopisu. V jeho rámci byl Ladislav Fajfrlík v únoru 1949 odsouzen Státním soudem v Praze k osmnácti měsícům těžkého žaláře.²¹⁴

Ani další osoby z Fajfrlíkovy skupiny se nevyhnuly pozdějším následkům. Ladislav Mayer byl například zařazen v rámci vojenské služby do útvaru Pomocných technických praporů.²¹⁵

Výpovědi prokomunisticky smýšlejících spolužáků byly pro Státní bezpečnost cenné především na počátku vyšetřování. V následujících dnech již Fajfrlíka usvědčovala mnohem účinněji přiznání jeho spolupracovníků. V trestním oznámení z 19. května 1948 byli jako svědci (kromě zadržovaných osob) uvedeni pouze František Rouček a Václav Kural.²¹⁶ V další fázi vyšetřování poskytovaly výpovědi Fajfrlíkových spolužáků nové informace zejména o tom, kde by bylo možno hledat domnělý ilegální orgán nadřízený Fajfrlíkově skupině. Výpovědi politicky aktivnějších spolužáků zmiňovaly v této souvislosti bývalého předsedu Krajského výboru Svazu středoškolského studentstva v Plzni Františka Bejčka (byl již v emigraci)²¹⁷ a bývalého předsedu Přípravného výboru SSS v Praze Čestmíra Rotta (jelikož došlo ke zkomolení jména na „Roth“, Oblastní úřadovně StB v Praze se nepodařilo podezřelého identifikovat). Za cenné zdroje těchto informací považoval vyšetřovatel Státní bezpečnosti Matěj Bálek²¹⁸ Václava Kurala a Jaroslava Hesse, kteří měli být chráněni před vyzrazením.²¹⁹

212 *SOKA Plzeň-jih v Blovicích*, f. Okresní soud Plzeň-město, zn. T I 659/49, protokol sepsaný u Krajského soudu v Plzni s Ladislavem Fajfrlíkem 22.5.1948.

213 *ABS, KS MV Plzeň*, f. PL-S, sv. S-5697; *tamtéž*, f. Svazková agenda na Centrále MV, sv. V-5591 MV; *tamtéž*, Studijní ústav ministerstva vnitra, f. 302 (Hlavní správa vojenské kontrarozvědky), 302-559-13; *NA*, f. Státní soud Praha, zn. Or I 4/1948, Zdeněk Balvín a spol.

214 Původní spis Krajského soudu v Plzni zn. Tk X 862/48 byl 31.1.1949 předán Okresnímu soudu v Plzni, kde byl spis veden pod značkou T I 659/49. Trestní řízení proti Ladislavu Fajfrlíkovi bylo u okresního soudu v říjnu 1949 zastaveno, protože za žalované trestné činy byl Fajfrlík již v únoru 1949 odsouzen Státním soudem v Praze pod značkou Or I 4/1948. V září 1990 byl Ladislav Fajfrlík rehabilitován. (*Tamtéž*.)

215 Viz rozhovor autora s Ladislavem Mayerem z 18.7.2010.

216 *SOKA Plzeň-jih v Blovicích*, f. Okresní soud Plzeň-město, zn. T I 659/49, trestní oznámení Oblastní úřadovny StB v Plzni z 19.5.1948.

217 Nejobsáhlejší formulaci podezření o spojení Ladislava Fajfrlíka s Františkem Bejčkem obsahoval protokol sepsaný s Václavem Kuralem v rámci přípravného vyšetřování Krajského soudu v Plzni (*tamtéž*, protokol sepsaný u Krajského soudu v Plzni s Václavem Kuralem 3.6.1948).

218 Matěj Bálek se narodil roku 1905 a později se stal velitelem Krajské správy StB v Plzni.

219 Ručně psaná poznámka vyšetřovatele StB Matěje Bála uváděla jako původce informací o stycích Ladislava Fajfrlíka s Čestmírem „Rothem“ Václava Kurala, který tyto poznatky údajně obdržel od Jaroslava Hesse. Poznámka nebyla datována, navazovala na ni však korespondence Oblastní úřadovny StB v Plzni s Oblastní úřadovnou StB v Praze z poloviny května 1948, ve které Plzeň žádala o provedení domovní prohlídky a vyslechu Čestmíra

Účast v pracovních výborech Svazu české mládeže na středních školách, přestože nemusela být nutně zamýšlena jako prostředek budování kariéry, otevírala mládežnickým funkcionářům v bezprostředně následujících letech cestu do krajských orgánů svazu mládeže. Václav Kural se v roce 1949 stal členem krajské školní komise Československého svazu mládeže (ČSM) v Plzni, začal studovat Pedagogickou fakultu v Plzni a vykonával též funkci předsedy fakultní skupiny ČSM. Později působil jako vedoucí kulturně-propagačního oddělení na krajském sekretariátu Československého svazu mládeže v Plzni.²²⁰ Josef Novák, ač byl předúnorovým národním socialistou, zahájil v roce 1949 studia na Vysoké škole politických a hospodářských věd v Praze a stal se předsedou krajské školní komise a členem Krajského výboru ČSM v Plzni.²²¹ Ředitel obchodní akademie Jaroslav Krofta byl ještě v roce 1948 jmenován předsedou akčního výboru nově založené Pedagogické fakulty v Plzni a stal se jejím prvním děkanem. Kural i Novák uváděli v kádrových dotaznících své působení ve veřejných funkcích na obchodní akademii jako doklad předešlé činnosti a ředitele Kroftu jako referenční osobu. Také výše zmíněný předseda pracovního výboru Svazu české mládeže Státního reálného gymnázia v Plzni Lubomír Linhart začal studovat v roce 1948 Pedagogickou fakultu v Plzni a stal se zde prvním zástupcem studentů ve fakultním akčním výboru.²²²

Případ Ladislava Fajfrlíka na Obchodní akademii v Plzni je dokladem způsobu, jakým politické napětí v letech 1945 až 1948 postupně pronikalo do středních škol a radikalizovalo myšlení některých studentů. Rozdělení studentského hnutí na příznivce a odpůrce Svazu české mládeže zasahovalo po únoru 1948 výrazně do života jednotlivců. Někdejší diskusní protivníci se s měnícími se politickými poměry ocitali ve hře s potenciálně trestněprávními riziky. To, co bylo možno před několika měsíci označit za klukovinu, se stávalo vážnou „protistátní“ činností. Radikalita a naivita mládí se na jedné straně projevovala odvážnými, ale nedomyšlenými „odbojovými“ činy, na straně druhé mohla vyústit ve vědomou či nevědomou spoluúčast na udavačství. Existenci „ilegálních“ skupin na školách nebylo totiž možné v důsledku obecného politického vývoje dlouhodobě přehlížet. „Protistátní“ činnost nejenže provokovala prokomunisticky smýšlející spolužáky, ale mohla navíc být zcela reálně vnímána jako ohrožení klidného chodu školy i ostatních, nezúčastněných spolužáků. Prokomunisticky smýšlející studenti tak byli postaveni před závažná morální dilemata. Funkce přijaté v pracovních výborech Svazu české mládeže s sebou přinášely ve vypjatých okamžicích nenadále spoluzodpovědnost za rozhodnutí, která výrazně ovlivňovala životy druhých, někdy i na řadu desetiletí.

„Rotha“. (ABS, KS MV Plzeň, f. PL-S, sv. S-5697, poznámka vyšetřovatele StB Matěje Báalka o původu informací o Čestmíru „Rothovi“ z května 1948.)

220 SOA v Plzni, f. KV ČSM Plzeň, k. 121, inv. č. 107, osobní spis Václava Kurala.

221 Tamtéž, k. 126, inv. č. 107, osobní spis Josefa Nováka.

222 Tamtéž, f. KAV NF Plzeň, k. 15, inv. č. 25, složení nově zvoleného akčního výboru Pedagogické fakulty v Plzni z 19.10.1948.

Recenze

Fenomén komunismu v nejnovější ruské historiografii *Problémy a inspirace¹*

Jiří Křestán

VOLOKITINA, T[atjana] V[iktorovna] ad. (ed.): *Vlast i cerkov v Vostočnoj Jevrope 1944–1953: Dokumenty rossijskich archivov*, sv. 1: 1944–1948; sv. 2: 1949–1953. Moskva, Rossijskaja političeskaja enciklopedija 2009, 887 + 1223 stran;
ZUBOV, A[ndrej] B[orisovič] (ed.): *Istorija Rossii: XX vek. 1894–1939*. Moskva, Astrel – AST 2009, 1023 stran; ZUBOV, A[ndrej] B[orisovič] (ed.): *Istorija Rossii: XX vek. 1939–2007*. Moskva, Astrel – AST 2009, 847 stran;
VATLIN, Alexandr Jurjevič: *Komintěrn: Iději, rešenija, sud'by*. Moskva, Rossijskaja političeskaja enciklopedija 2009, 374 stran;
ČERŇAVSKIJ, Georgij Josifovič: *Lev Trockij*. Moskva, Molodaja gvardija 2010, 666 stran;
DUBROVSKIJ, Alexandr Michajlovič: *Istoričeskaja nauka v SSSR i koncepcija istorii feodalnoj Rossii v kontěkstě politiki i iděologii (1930–1950-je gg.)*.

---

1 Tento příspěvek byl zpracován s podporou Grantové agentury ČR v rámci projektu č. P410/10/1673 „Zdeněk Nejedlý (1878–1962)“. Z prostředků grantu byly zakoupeny také publikace, jejichž obsah je v této stati podrobně analyzován. K dispozici čtenářům jsou v knihovně Národního archivu. Jedinou výjimku představuje kniha Alexandra M. Dubrovského, kterou jsem po dohodě s autorem předal jako dar Slovanské knihovně v Praze.

Brjansk, Izdatělstvo Brjanskogo gosudarstvennogo univerzitetā im. akad. I. G. Petrovskogo 2005, 800 stran;

LIVŠIN, Alexandr Jakovlevič: *Nastrojenija i političeskije emocii v Sovetskoj Rossii 1917–1932 gg.* Moskva, Rossijskaja političeskaja enciklopedija 2010, 344 stran;

RYKLIN, Michail Kuzmič: *Komunizm kak religija: Intěllektualy i Oktabrskaja revoljucija.* Moskva, Novoje literaturnoje obozrenije 2009, 136 stran.

Základním předpokladem úspěšného studia dějin komunistického hnutí je zpřístupnění relevantních archivů. Nejde jen o otevření jejich dveří badatelům a o odborné uspořádání a přístupnost fondů, ale také o to, aby archiválie historikům „šly naproti“ – v podobě digitalizovaných kopií i tištěných *pramenných edicí*. Jako příklad přínosného edičního počínu v tomto směru lze uvést dvousvazkovou edici o vztahu státu a církví ve střední a východní Evropě v desetiletí od roku 1944, využívající v hojné míře pramenů z ruských archivů, zejména ze Státního archivu Ruské federace (*Gossudarstvennyj archiv Rossijskoj feděracii* – GA RF) a z Archivu zahraniční politiky Ruské federace (*Archiv vněšněj politiki Rossijskoj feděracii* – AVP RF). Erudovaný kolektiv editorek pod vedením historičky Tatjany Volokitinové zpřístupnil pod titulem *Vláda a církev ve východní Evropě 1944–1953: Dokumenty ruských archivů* více než pět set obsahově závažných písemností, opatřených poznámkovým aparátem a jmenným rejstříkem. České historiky potěší, že poměrně značná pozornost je věnována dokumentům vztahujícím se k dějinám Československa. Alexej Čepička, Zdeněk Fierlinger, Klement Gottwald, Jiří Horák, Jan Lukl Hromádka, Václav Kopecký, Zdeněk Nejedlý, Alois Neumann, Miroslav Novák, Josef Plojhar, Štěpán Trochta – to vše jsou jména, která se objevují velmi často v ruských dokumentech, v souvislostech nejednou zajímavých. V obou svazcích publikace lze najít mnohé impulzy k hodnocení politiky Komunistické strany Československa vůči církvím i církví samotných. Nově vydaná edice o vztahu církví a státu v zemích střední a východní Evropy navazuje na starší publikační projekty editorského týmu vedeného Tatjanou Volokitinovou,² jež vhodným a promyšleným způsobem doplňuje. Je nutno si však uvědomit, že přes obrovský kus vykonané práce lze tímto způsobem zpřístupnit jen zlomek z obrovského archivního bohatství zachovaného v ruských archivech, které z velké části zůstává uzavřeno.

Dodejme, že zkušeností a poznatků získaných při přípravě edice využily editorky ještě před jejím vyjitím k sestavení publikace, která si dala za cíl vyložit a zmapovat vztah státu a církví ve střední a východní Evropě i v podobě monografické.³ Kniha je

2 VOLOKITINA, Tatjana V. ad. (ed.): *Vostočnaja Jevropa v dokumentach rossijskich archivov 1944–1953 gg.*, sv. 1: 1944–1948 gg.; sv. 2: 1949–1953 gg. Moskva, Sibirskij chronograf 1997 a 1998, 985 + 1004 s.; TÁŽ ad. (ed.): *Sovetskij faktor v Vostočnoj Jevrope 1944–1953*, sv. 1: 1944–1948; sv. 2: 1949–1953. Moskva, Rossijskaja političeskaja enciklopedija 1999, 687 + 926 s.; TÁŽ ad. (ed.): *Moskva i Vostočnaja Jevropa: Stanovlenije političeskich režimov sovetского типа 1949–1953. Očerki istorii.* Moskva, Rossijskaja političeskaja enciklopedija 2002, 686 s.

3 VOLOKITINA, Tatjana V. – MURAŠKO, Galina P. – NOSKOVA, Albina F.: *Moskva i Vostočnaja Jevropa: Vlast i cerkov v period obščestvennych transformacij 40–50-ch godov XX veka.* Mosk-

rozdělena do tří částí, v nichž se speciálně rozebírá vztah státu k církvi pravoslavné, řeckokatolické a římskokatolické. V rámci těchto tří částí jsou obsaženy kapitoly věnované vývoji v jednotlivých zemích včetně Československa. Význam a přínos publikace tkví především v tom, že upozorňuje na bohatou pramennou základnu v ruských archivech. Autorky ovšem využívají i odbornou literaturu a prokazují solidní orientaci v dané problematice. Komparace vývoje v jednotlivých zemích východního bloku, jakkoli mohla být v této publikaci provedena v míře z pochopitelných důvodů jen omezené, je velkou výzvou historikům a všem zájemcům o soudobé dějiny.

Téma ruského komunismu bývá přirozeně zastoupeno v publikacích *chronologicky* či *tematicky šíře zaměřených*. Je pozoruhodné, kolik se v poslední době v Rusku vyrojilo učebnic, příruček i populárněvědných publikací, které mapují novější ruské dějiny. Nutnost vyrovnat se v historicky krátké době s dědictvím bolševismu či šíře ruského komunismu, tolik tíživým a vnitřně rozporným, i (jakkoli nepřiznávaná) vize historie coby „učitelky národa“ vytvářejí příznivé podmínky k pokusům uchopit minulé dění v sevřeném, někdy i povýšce zkratkovité podobě a s výrazně edukativním zacílením. To bychom koneckonců měli přijmout s pochopením. Příkladem podobně zaměřené publikace jsou obsáhlé, dvousvazkové *Dějiny Ruska 20. století*, připravené pod vedením profesora Moskevského státního institutu mezinárodních vztahů Ministerstva zahraničních věcí Ruské federace Andreje Zubova. Jako problém této knihy se může jevit, že spojila různorodý kolektiv téměř půlstovky autorů z mnoha zemí Evropy a Severní Ameriky,⁴ takže jednotlivé kapitoly jsou zpracovány různými způsoby a na nestejně úrovni. Mnohé ovšem vykonal odpovědný redaktor, který věnoval konečné podobě publikace mimořádnou pozornost.

Knihou vzbudila v Rusku živý zájem i kritické reflexe. Zaujala koneckonců také její prezentace ve Slovanské knihovně v Praze v roce 2010. V jejím průběhu se hlavní redaktor omluvil českému lidu nejen za okupaci země v srpnu 1968, ale i za únor 1948.⁵ Již v úvodu publikace sdělil Andrej Zubov ambici nejen shromáždit fakta o dějinách Ruska, ale i hledat jejich mravní smysl,⁶ rozpoznat dobro a zlo, které se jinak zdají beznadějně promíchané. Dvacáté století charakterizuje jako tragické období Ruska, kdy došlo k rozštěpení národa na exil, žijící v „neslýchané svobodě“, a zotročené lidi, pobývající v rodné zemi. Bolševická revoluce podle

---

va, Rossijskaja političeskaja enciklopedija 2008, 807 s.

4 Mezi autory nalezneme i jednoho zástupce z České republiky, jímž je Alexej Nikolajevič Kelin, člen českého vládního výboru pro otázky národnostních menšin a člen vedení společnosti Ruská tradice v Praze.

5 Toto gesto, jakkoli sympatické, ovšem budí určité rozpaky: z revoluce v roce 1948 nemůžeme asi vinit pouze Sovětský svaz. Klement Gottwald přece mohl hrdě odmítnout nabídku ozbrojeného zásahu sovětské armády, kterou mu tlumočil sovětský velvyslanec, a převrat uskutečnil vlastními silami, za pomoci, pochopení, či alespoň trpné tolerance většiny národa.

6 Viz ZUBOV, A. B.: Predislovije otvetstvennogo redaktora. In: TÝŽ (ed.): *Istorija Rossii: XX vek. 1894–1939*, s. 5.

Zubova vyhloubila také hlubokou propast mezi společností a mocí. Komunistický režim je pro něho „absolutním zlem“, neboť zbavil lidi víry v Boha a připravil je o možnost důstojného života. Za zaznamenání stojí, že Zubov odvíjí své úvahy důsledně v rámci „ruského politického společenství“, které je podle něho historických faktem bez ohledu na to, k jakým kulturním kořenům (výslovně uvádí kořeny velkoruské, tatarské, židovské a polské) se jeho příslušníci hlásili, a bez ohledu na to, zda se cítili součástí tohoto společenství nebo s ním byli v konfliktu. Pozitivním důsledkem tohoto zaměření je značná pozornost, kterou autoři věnují etnicky neruským oblastem a společenstvím.

Velkoryse koncipované *Dějiny Ruska 20. století* se dají číst jako rezervoár historických poučení a informací, můžeme je ale registrovat také jako doklad nejednoduchého hledání současné ruské historiografie a obecně ruského společenského myšlení. V knize se originálním způsobem směšují prvky liberální (důraz na jedince a jeho svobodu) s akcenty konzervativními, tradicionalistickými a velkoruskými, v některých případech i monarchistického ladění (jen pro ilustraci: Zubovovu předmluvu otevírá citát výroku velkoknížete Nikolaje Nikolajeviče z roku 1927), i s významnými reflexemi hodnot ruského pravoslaví. Komunistické hnutí je zde vykresleno jako bezohledné tažení za mocí, v němž „sociální rétorika bolševiků představuje pouze propagandistickou zástěrku jejich expanzionistického úsilí“. ⁷ Bolševičtí vůdcové jsou postaveni do neblahé řady s Alexandrem Makedonským, Čingischánem, Napoleonem a Hitlerem. Sovětští předáci v podání autorů publikace byli čistým ztělesněním lži, Rusko ve 20. století se stalo kolbištěm boje mezi pravoslavnou církví a bohoboreckým komunistickým režimem. ⁸

Takto vyostřený moralizující přístup k historické materii podle mého názoru poněkud komplikuje hodnocení ruského komunismu v jeho dějinných souvislostech i v kontextech evropského myšlení a vede také k některým interpretačním potížím. Tak například v kapitole o „sovětsko-nacistické válce“ v letech 1941 až 1945 (tak autoři důsledně nazývají střetnutí, jež si Rusové zvykli označovat jako Velkou vlasteneckou válku) v zásadě zpochybňují masové patriotické založení protinacistického odporu sovětského lidu a najdeme zde i slova pochopení pro ty, kdož se rozhodli využít německé invaze k zúčtování s bolševickou mocí. ⁹ Vztah k nacistům představoval ovšem velké dilema především pro příslušníky ruské emigrace, a je koneckonců určitě přínosné, že publikace toto téma otevírá, byť způsobem, který vzbudí u některých čtenářů rozpaky. Dvousvazková kniha o dějinách Ruska představuje pozoruhodný ediční čin, s nímž se budou muset ruští i zahraniční historikové postupem doby vyrovnávat.

Analýza programových a organizačních aspektů komunistického hnutí náleží k tradičním tématům, která se rozvíjela i v historiografii zemí východního bloku ve druhé polovině 20. století. Práce historiků konformních s tehdy vládnoucí ideologií

⁷ *Tamtéž*, s. 476.

⁸ *Tamtéž*, s. 480.

⁹ Viz TÝŽ (ed.): *Istorija Rossii: XX vek. 1939–2007*, s. 41 n.

se nemohly obejít bez vychvalování údajně geniální strategie a taktiky komunistů, leninských principů výstavby strany a základních programových tezí komunistů. Současně se však tato oblast historiografie stala kolbištěm, kde se rozvíjely drobné i závažnější hereze, vrcholící nejednou i otevřeným rozchodem historiků s komunistickým režimem.¹⁰ Poctivější analýzy, jež mohly těžit z občas pootevřených archivů, musely nutně narážet na problematické momenty při interpretaci politické linie Kominterny a jednotlivých komunistických stran. Určitě by nebylo dobré tento směr výzkumu opouštět. Dokládá to i kniha profesora Lomonosovovy státní univerzity v Moskvě Alexandra Vatlina *Kominterná: Ideje, rozhodnutí, osudy*. Je nutno předeslat, že se nejedná o monografické zpracování dějin Komunistické internacionály, ale o soubor článků a studií, uveřejňovaných v různé době a zpracovaných poněkud odlišnými žánrovými formami. Přesto stojí za to vzít knihu do ruky a pečlivě ji pročíst.

Autor se věnuje nejen organizačním a programovým aspektům dějin Kominterny, ale i některým závažným historickým epizodám a významným osobnostem. Chronologicky se Vatlin zaměřuje především na dění koncem dvacátých let minulého století, kdy došlo k „levému obratu“ v uplatňování politického kurzu komunistického hnutí, jenž se projevoval navenek především ostrou kritikou sociální demokracie. Velice podrobně mapuje například osud programu Kominterny z roku 1928, původně připraveného Nikolajem Bucharinem, jehož podobu zásadně ovlivnil Stalin. Tento rok se stal mezníkem ve vývoji komunistického hnutí, který nasměroval (nikoli bez vnitřního odporu) jednotlivé strany do ohlávky, jejíž konce třímal stále pevněji v rukou právě Stalin. Reflexe tehdejšího dění v Komunistické straně Československa je ve Vatlinově knize spíše okrajová,¹¹ je však zjevné, že i pro ni měly události z let 1928 a 1929 prvořadý význam, a je jistě dobré, dáme-li si je do mezinárodních souvislostí. Vatlinova kniha přináší mnohé poznatky o vztazích mezi Všesvazovou komunistickou stranou (bolševiků) a ostatními komunistickými stranami nebo o prosazování sovětských státních zájmů v komunistickém hnutí. Zvláštní oddíl publikace tvoří příspěvky k několika osobnostem Kominterny. V zorném úhlu zájmu autora se ocitli Karl Radek, Max Hoelz, Lev Davidovič Trockij, Nikolaj Ivanovič Bucharin, Jules Humbert-Droz a v neposlední řadě také „bankéř Kominterny“ Jakov Samojlovič Rejch.

10 Na tomto místě je třeba připomenout, že česká historiografie se může vykázat pozoruhodnou studií k zakladatelské etapě Kominterny: HÁJEK, Miloš – MEJDROVÁ, Hana: *Vznik Třetí internacionály*. Praha, Karolinum 2000. Práci s podobným záběrem je poměrně málo (srv. HULSE, James W.: *The Forming of the Communist International*. Stanford, Stanford University Press 1964). Soustavný výzkum Komunistické internacionály před světovou historiografií teprve stojí, byť se již objevila řada zajímavých publikací (viz např. McDERMOTH, Kevin – AGNEW, Jeremy: *The Comintern: A History of International Communism from Lenin to Stalin*. Houndmills, Palgrave Mcmillan 1996; LAPORTE, Norman – MORGAN, Kevin – WORLEY, Matthew (ed.): *Bolshevism, Stalinism and Comintern: Perspectives of Stalinization 1917–1953*. Houndmills, Palgrave Mcmillan 2008).

11 Srv. např. VATLIN, A. Ju.: *Komintěrn*, s. 241.

Posledně zmíněná část Vatlinovy knihy ilustruje, že dalším produktivním způsobem, jak uchopit fenomén komunismu v Rusku či (Sovětském svazu), mohou být *studia biografická*. Ponechám nyní stranou vlnu zájmu ruských historiků a publicistů o osobnost Josifa Vissarionoviče Stalina, nejednou motivovanou konjunkturálními důvody, který je v současnosti nejvyhledávanější postavou éry bolševismu.¹² Vznikly publikace pozoruhodné i takové, které pro svou plytkost zapadnou neodvolatelně v bažině zapomnění. Zde upozorním na knižní novinku o Stalinově patrně nejvíce nenáviděném a obávaném domácím rivalovi, Lvu Davidoviči Trockém, která je v nejednom směru novátorská.¹³ Georgiji Čerňavskému, autorovi knihy prostě nazvané *Lev Trockij*, se podařilo z archivních pramenů a z odborné i memoárové literatury vytěžit detailní informace o životě tohoto původně blízkého Leninova druha i oponenta, který se sám považoval za „druhého“ vůdce revoluce, oprávněného převzít po chřadnoucím zakladateli správu země sovětů. Vznikl pozoruhodný text, jehož objektivitu ocenil v předmluvě známý historik Roy Medveděv.¹⁴ Čerňavskij se detailně věnuje tak závažným problémům, jako je například měnicí se vztah Trockého k Vladimíru Iljiči Leninovi nebo nejednou konfliktní poměr k dalším soudruhům a spolubojovníkům, ale třeba i k vojenským velitelům Rudé armády v době, kdy Trockij zastával funkci lidového komisaře odpovědného za obranu země a výstavbu vojska.¹⁵ Zvláštní pozornost pak autor upírá na Trockého poměr ke Stalinovi, který byl od samého počátku jejich bližšího kontaktu, tedy od podzimu 1918, zatížen osobním nedorozuměním a konfliktem.¹⁶

Podrobný popis zápasu o Leninovo „dědictví“ ve vedení bolševické strany, odvíjejícího se již za života vůdce revoluce, náleží k nejcennějším pasážím knihy. K nim je nutno přiřadit i líčení života a působení Lva Trockého v zahraničí od roku 1929, kdy byl z vlasti vypuzen Stalinem. Autor zde efektivně využil pramenů, které mohl prostudovat v archivech v Mexiku a Spojených státech amerických. Čerňavskij se při-

12 Srovnejme to s „referendem“, které každý den probíhá u místa posledního odpočinku J. V. Stalina u Kremelské zdi, jemuž vévodí jeho velká busta: bývá zde zpravidla více květů než u hrobů ostatních revolucionářů a představitelů sovětského státu. Stejně pozornosti se těší i hroby Stalinových příbuzných na Novoděvičím hřbitově. O tom jsem se přesvědčil při pobytu v Moskvě na podzim 2010.

13 Osud Lva D. Trockého zachycuje také Dmitrij A. Volkogonov v biografii *Trockij: Politický portret*, sv. 1–2 (Moskva, AST 1998). Zájemce o osobnost Trockého má pochopitelně možnost sáhnout k dalším titulům, včetně dnes již klasického díla Isaaka Deutschera (DEUTSCHER, Isaac: *The Prophet Armed: Trotsky 1879–1921*. New York – London, Oxford University Press 1963; TÝŽ: *The Prophet Unarmed: Trotsky 1921–1929*. London, Oxford University Press 1960; TÝŽ: *The Prophet Outcast: Trotsky 1929–1940*. London – New York – Toronto, Oxford University Press 1963). Z prostředí strážců Trockého odkazu pochází pozoruhodné dílo Pierra Broué (BROUÉ, Pierre: *Trotzki: Eine politische Biographie*, sv. 1: *Von ukrainischen Bauernsohn zum Verbannten Stalins*; sv. 2: *Der Kampf gegen Stalinismus und Faschismus*. Köln/R., ISP 2003). Z novějších prací srv. alespoň životopis Roberta Serviceho *Trotsky: A Biography* (London, Macmillan 2009).

14 MEDVEDĚV, Roj A.: Predislovije. In: ČERŇAVSKIJ, G. I.: *Lev Trockij*, s. 5.

15 K posledně zmíněnému problému viz *tamtéž*, s. 9 n., a zejména s. 235–239.

16 *Tamtéž*, s. 240–244.

tom perfektně orientuje v ideologii bolševismu, takže může věrohodně a s nadhledem vyložit Trockého ideové zápasy s protivníky. Jak o tom svědčí též fotografická příloha, podařilo se mu navázat i kontakty s Trockého rodinou a s ochránci jeho památky. Také tato skutečnost určitě přispěla k tomu, že mohl psát své dílo s velkou mírou porozumění. Nezastírá přitom problematické rysy Trockého povahy ani z etického hlediska nanejvýše sporné postupy, které tento svérázný revolucionář uplatňoval (například v době občanské války). Svůj výklad staví Čerňavskij na faktech, jež mu umožňují nahlížet na hlavní postavu svého díla z různých úhlů a perspektiv. Vysloveně přitom odmítá postupy stavějící na „psychohistorických“ či psychoanalytických metodách.¹⁷

Biografické prvky v sobě obvykle obsahují také práce, které se zabývají *dějiny historiografie* a životem a dílem jednotlivých historiků. V ruské historiografii zatím převažují díla věnovaná osobnostem ruské a sovětské historické vědy, vycházejí jejich paměti, objevují se sborníky studií. Důležitý zorný úhel představuje analýza koexistence historiografie a dalších vědních oborů se státní mocí i násilných zásahů ovlivňujících rozvoj vědy. Pro příklad tentokrát sáhnu do knižní produkce mimo Moskvu, abych upozornil na to, že nejen v ruské metropoli vycházejí díla, která si zaslouží pozornost. Publikace *Historik a moc* Alexandra Michajloviče Dubrovského, profesora Státní univerzity akademika I. G. Petrovského v Brjansku, analyzuje velmi podrobně utváření koncepce dějin feudalismu v Rusku v sovětské historiografii od třicátých do padesátých let minulého století. Přináší velké množství faktů, výtěžených nejen z dobových, ale i z pozdějších odborných prací a v neposlední řadě i z nově zpřístupněných archivních souborů. Téma by se mohlo zdát pro naše historiky soudobých dějin odtažitě, ale není tomu tak. Autor provádí jednotlivými etapami, kdy se pod vlivem proměňující se politické situace modifikovala tvářnost sovětské historické obce. Jde o příběh zajímavý a v podstatě svým způsobem aktuální, neboť vyzvedává se vši naléhavostí otázku etiky a autonomie vědecké práce.

Alexandr Dubrovskij popisuje nelehký proces hledání a kodifikace koncepce feudální epochy v Rusku. Mladí sovětské historikové, prožívající prudký společenský vzestup, se s větší či menší mírou ochoty museli radikálně vypořádat s dílem svých učitelů (především s koncepcí feudalismu mezinárodně uznávaného historika Michaila Nikolajeviče Pokrovského), aby sami byli vzápětí vystaveni tlakům moci. Vyrovnávali se s nimi různým způsobem – horlivým pomahačstvím, rezignující přizpůsobivostí, ale i pokusy o samostatné myšlení. Zmíním jednu epizodu, jíž autor věnuje poměrně značnou pozornost a která má vztah k našim dějinám. V roce 1941 vystoupila v Historickém ústavu Akademie věd SSSR profesorka Milica Vasiljevna Něčkinová s referátem na téma „Proč se Rusko opozdilo při vstupu na kapitalistickou cestu rozvoje“.¹⁸ Referát vzbudil nelibost stranického vedení (zřejmě i samotného Stalina). V době stupňovaného úsilí povzbudit vlastenecké cítění nebyl politicky vhodný čas k úvahám o zaostalosti Ruska. Mladá profesorka, těšící se předtím přízni

17 *Tamtéž*, s. 16 n.

18 K referátu Něčkinové a následujícímu dění srv. DUBROVSKIJ, A. M.: *Istorik i vlast'*, s. 361–407.

mocného tajemníka Ústředního výboru VKS(b) Andreje Andrejeviče Ždanova, byla podrobena ostrému odsouzení. Rozeběhl se bolestný proces kritiky, dirigovaný ze stranických sekretariátů. Potupnou sebekritiku musel provést i profesor Lomonosovovy univerzity a vědecký pracovník Historického ústavu Akademie věd SSSR Zdeněk Nejedlý, který předtím v diskusi podpořil teze své kolegyně. Provinilci byli patrně „zachráněni“ Hitlerovým vpádem do Sovětského svazu... Tato i některé další epizody, jež osvětluje ve své knize Alexandr Dubrovskij, dokládají způsoby, jimiž mocenské orgány ovlivňovaly dění v sovětské akademické historické obci. Ilustrují také zkoušky, jimž byli historikové vystaveni a v nichž obstáli jen někteří.

Oproti přístupům stavějícím na pečlivé heuristice a využití nově zpřístupňovaných archivních pramenů, v centru jejichž zájmu leží především otázky politické moci, se v rusky psané odborné literatuře můžeme setkávat stále častěji s pracemi, které zaměřují svou pozornost na *vnímání komunismu ve vědomí společnosti a jejich jednotlivých skupin či jedinců*. Je nesporné, že vzestup zájmu o toto téma je možné vysvětlit i stále intenzivnějšími kontakty mezi ruskými historiky a jejich kolegy v zahraničí, kteří se zabývají dějinami mentalit a historického diskurzu. Za příklad publikace, která kráčí tímto inspirativním směrem, může sloužit nejnovější kniha profesora Lomonosovovy státní univerzity v Moskvě Alexandra Livšina *Nálady a politické emoce v sovětském Rusku v letech 1917–1932*. Livšin se problematice vnímání komunismu v emotivní a sociokulturní složce společenského vědomí věnuje dlouhodobě. Z metodologického hlediska je cenný jeho přístup k psychologickému klimatu v sovětské společnosti, které vnímá jako proměnlivé a vnitřně různorodé. Sovětské zřízení bylo do značné míry legitimizováno, dokud respektovalo převládající společenské nálady. Vazby mezi děním ve společnosti a vědomím lidí jsou přitom často složitě zprostředkované. Autor to dokládá například na vlivu násilné kolektivizace venkova a „rozkulačování“ rodičů a dalších příbuzných na myšlení mladých dělníků a rudoarmějců, zpočátku nadšených radikálními politickými opatřeními bolševiků.¹⁹

Prameny k dějinám sovětské společnosti poskytují unikátní možnost zkoumat její vědomí v období transformace z fáze předindustriální do industriální, kdy dech beroucí sociální mobilizaci mas provázelo stále patrnější rozčarování lidí, přecházející v apatii a pesimistická očekávání. Alexandr Livšin v posledních letech využívá nedávno zpřístupněného pramene, jehož význam byl tradičně v zemích „reálného socialismu“ téměř úplně ignorován – dopisů „bezvýznamných“ občanů představitelům moci. Tento informační zdroj umožňuje zkoumat vnímání legitimacy sovětského zřízení stejně jako obraz nejvyšších i místních představitelů ve vědomí společnosti. Zajímavé rovněž je, jak se měnily názhledy sovětské společnosti na slibované uskutečnění ideálu sociální spravedlnosti a rovnosti. Velmi důležitou roli v tomto směru sehrála „nová ekonomická politika“, která přinesla společenský kompromis, stabilizující po jistou dobu a do určité míry situaci. V této souvislosti Livšin sleduje, jak se formovalo „tržní vědomí“ v podmínkách NEP. Politická socia-

19 LIVŠIN, A. Ja.: *Nastrojenija i političeskije emocii v Sovetskoj Rossii 1917–1932 gg.*, s. 6.

lizace sovětských občanů po roce 1917 se do roku 1932 projevovala v posilování či oslabování ústavního a občanského vědomí. I tento proces vnímá autor v dynamice proměnlivého společenského rámce.

Detailed rozbor umožňuje nazírat mnohohrstevnatou strukturu společenského vědomí, rozmanité, místy vysloveně protichůdné tendence, které se v závislosti na aktuálním dění měnily, posilovaly či slábly, vzájemně se proplétaly a ovlivňovaly. Odtud plyne jeden ze závěrů Livšinovy knihy: „Stát rozhodně nekontroloval v úplnosti společenského náladu, totální manipulovatelnost mas v porevoluční epoše je mýtem. Obecně řečeno, platí to pro celé sovětské období dějin Ruska.“²⁰ V letech 1917 až 1932 se navíc vládnoucí moc teprve učila vytvářet a používat prostředky manipulace s myšlením lidí. Fragmentární a různorodé, vzájemně se popírající prvky v psychice sovětských lidí a jejich prohlubující se frustrace z vývoje napomáhaly ovšem Stalinovi dosáhnout moci.

Věnoval-li Alexandr Livšin svou pozornost především masovému vědomí, zaměřil svou pozornost Michail Ryklin, vědecký pracovník Ruské akademie věd a hostující profesor Humboldtovy univerzity v Berlíně, do exkluzivního prostředí intelektuálů.²¹ I v případě jeho knihy *Komunismus jako náboženství: Intelektuálové a říjnová revoluce* ovšem jde o problém vnímání komunismu v myšlení lidí. Již zde byl konstatován vliv západní historiografie na odbornou literaturu vycházející v současném Rusku, na volbu témat a metodologických přístupů. Michail Ryklin je ovšem se zahraniční historiografií bezprostředně spjat, publikuje v německém jazyce, dokonce i jeho zde představovaná nejnovější kniha vyšla nejdříve v němčině.²² Symbolické je, že svou knihu Ryklin věnoval památce velkého filozofa Jacquesa Derridy. Pojetí komunismu jako „nové církve“ není již dnes nové a hlásí se k němu i historikové v zemích bývalého východního bloku.²³ Ryklin vykresluje obraz „světské“, politické religiozity, která se podle něho upevnila v Rusku po roce 1917. Dokumentuje to na utváření komunistické obřadovosti s novými „svatými místy“, na zbožštění vůdce a přijetí závazných norem, které měly přísně regulovat kulturní tvorbu (princip socialistického realismu) i politickou sféru života společnosti. Všimá si manichejské vize neomylné strany, „středobodu světa, obklíčeného temnou nepřátelskou masou“.²⁴ Ryklin upozorňuje na to, že princip jednotné, militarizované strany, která má právo vyvrhnout ze svých řad „kacíře“, není Stalinovým vynálezem, nýbrž byl uplatněn v důsledné podobě již na desátém sjezdu VKS(b) v roce 1921 na návrh Leninův. Před tímto sjezdem mohly koexistovat v komunistické straně frakce a odehrávala se v ní vnitřní diskuse. Je vlastně paradoxní, že na tomtéž sjezdu byl přijat také projekt „nové ekonomické politiky“, jež vedla k jisté liberalizaci ekonomiky.

20 Tamtéž, s. 308.

21 Bližší údaje o autorovi viz http://de.wikipedia.org/wiki/Michail_Ryklin.

22 RYKLIN, Michail: *Kommunismus als Religion: Die Intellektuellen und die Oktoberrevolution*. Frankfurt/M., Suhrkamp 2008.

23 Srv. např. KULA, Marcin: *Religiopodobny komunizm*. Kraków, Nomos 2003.

24 RYKLIN, M. K.: *Komunizm kak religija*, s. 14.

Největší část knihy tvoří zamyšlení nad texty intelektuálů, kteří řešili svůj vztah k Sovětskému svazu a kteří si pro sebe i pro veřejnost zpracovávali bezprostřední či zprostředkované informace o této zemi. S autorem se čtenář ponoří do díla filozofů Bertranda Russela a Waltera Benjamina i spisovatelů Arthura Koestlera, Liona Feuchtwangera, Bertolda Brechta a André Gida. Všichni tito proslulí intelektuálové se museli různými způsoby vyrovnávat s vlastními pochybami o sovětském režimu, v některých případech i se svou hluboce niternou a drásající „krizí víry“. Cenné je, že Ryklin nepaušalizuje, na každou osobnost se dokáže podívat vlastníma očima a bez zaujatosti. „Gidova tázání měla bezprostředně náboženský charakter,“²⁵ uvádí například. Do Sovětského svazu André Gide přijížděl s nadějí, že si potvrdí nabytou víru ve zrození nové společnosti, a odjížděl rozčarován z toho, že ve vládnoucí straně nenalezl ideální „novou církev“ a ve Stalinovi zbožštěného vůdce. Gidova politická naivita podle autora přispěla paradoxně k tomu, že jeho dílo bylo přijato s tak velkým ohlasem.

Ve svém příspěvku jsem mohl upozornit pouze na několik titulů z různých oblastí současné ruské historiografie komunismu, které byly vydány (s jednou výjimkou) v letech 2009 a 2010. Publikace ruských nakladatelství mívají některé formální nedostatky – v knihách téměř vždy chybí informace o autorech a většinou i rejstříky, z nichž alespoň jmenný by měl již představovat běžný standard. Naproti tomu ruská nakladatelství dbají většinou na zpracování precizního odkazového aparátu, což je důležité mimo jiné pro orientaci v nově zpřístupňovaných archivních fondech a sbírkách. Lepší se i grafická úroveň publikací, které jsou navíc ve srovnání se západoevropskou a americkou produkcí poměrně levné. Podstatný je ovšem obsah současné historiografické produkce v Rusku. Předložený recenzní článek snad naznačil, že v ruské historiografii komunismu se v současnosti rozevírá poměrně pestré spektrum témat i metodologických postupů. Lze konstatovat i zřejmou pluralitu názorů a hodnocení, byť někdy diskutabilních. Současná ruská historiografie se vrací ke svým vlastním kořenům, mimo jiné i k tvorbě předrevolučních historiků a emigrantů po roce 1917, a okysličuje se rovněž styky se zahraničními kolegy. Je snad zbytečné zdůrazňovat, že i pro české historiky soudobých dějin mají kontakty s ruskými výzkumnými ústavy, vysokoškolskými katedrami, archivy a dalšími „paměťovými“ institucemi velký význam, který si však patrně ne všichni uvědomují. Skončila doba, kdy ruští historikové a archiváři nabízeli spolupráci a nedostávalo se jim někdy z české strany ani odpovědi. Nyní mají řadu možností kooperace se zahraničními partnery a jsou to oni, kteří si mohou vybírat. Bude obtížnější navazovat přerušené vztahy. Výzkum moderních českých a československých dějin by však byl bez využití ruských archivů a bez živé spolupráce s ruskou historiografií a dějepiscectvím dalších zemí jen polovičatý.

---

25 *Tamtéž*, s. 90.

Recenze

Dvě tváře Antonína Novotného

Lukáš Cvrček

ČERNÝ, Rudolf: *Antonín Novotný: Vzpomínky prezidenta*. Česká Kamenice, POLART – Jaroslav Polák 2008 (1. dotisk 2009), 423 stran;

KAPLAN, Karel: *Antonín Novotný: Vzestup a pád „lidového“ aparátčíka*. Brno, Barrister & Principal 2011, 342 stran.

Jen málokterý vrcholný funkcionář Komunistické strany Československa se dokázal během první poloviny její diktatury udržet tak dlouho uvnitř nejvyšší mocenské skupiny jako Antonín Novotný, který v ní jako první tajemník Ústředního výboru KSČ nepřetržitě strávil bezmála patnáct let. Část jeho soudruhů z vedení KSČ padla za obětí krvavým čistkám v zakladatelském období režimu, další naopak dohnala později v období rehabilitací jejich zodpovědnost za procesy v padesátých letech. Některé funkcionáře vyřadily zdravotní potíže, jiní přecenili své síly v mocenském zápase a zřítily se z výsluní politické moci do šera života v ústraní nebo ve vězeňské cele.

Navzdory tomu, že Antonín Novotný byl a stále je mnoha lidmi včetně řady komunistů považován za nevzdělance bez výraznějších předpokladů pro nejvyšší státní nebo stranické funkce, dokázal dlouho překonávat všechny nástrahy spojené s politickými a společenskými změnami, vítězit v konfliktech s jinými funkcionáři i udržet si podporu Moskvy, bez níž by jeho setrvání ve funkcích československého prezidenta a prvního tajemníka ÚV KSČ bylo nemyslitelné. Osudným se mu stal až vnitrostranický konflikt na přelomu let 1967 a 1968, kdy napřed ztratil pozici

stranického šéfa, aby o několik měsíců později přišel v souvislosti s Šejnovou aférou také o post prezidenta.

Nástup reformistického křídla v komunistické straně znamenal pro Antonína Novotného nucený odchod do ústraní. Právě na jaře roku 1968, poté co ho opustili jeho poslední věrní a ztratil jakoukoli účinnou možnost bránit se zdrcující kritice, jež se na něho v té době valila téměř ze všech stran, se postupně sblížil s publicistou a spisovatelem Rudolfem Černým, se kterým začal vést rozhovory, v nichž vzpomínal na svůj život.

Do té doby bylo v podstatě nemyslitelné, aby světlo světa spatřil text, jenž by se třeba jenom vzdáleně podobal Novotného pamětem v podobě, v jaké si je můžeme přečíst dnes. První tajemník vládnoucí strany a prezident republiky jen velice nerad hovořil o svém soukromí a pozornost médií mu byla nepřijemná. Místo toho raději trávil svůj volný čas v rodinném kruhu nebo hraním mariáše. Také je jenom obtížně představitelné, že by první muž státu hovořil stejně otevřeně jako politický penzista, který už nemá příliš co ztratit. Navíc v případech, kdy si Antonín Novotný uvědomoval, že je pořizován záznam jeho projevu, údajně automaticky přecházel do toporného funkcionářského „ptydepe“. Rudolf Černý prý byl proto v zájmu bezprostřednosti a spontánnosti Novotného výroků nucen rezignovat dokonce i na psaní poznámek. Obsah svých rozhovorů s Antonínem Novotným přepisoval z paměti na papír až ve své pracovně po návratu domů.

Postupně se díky tomu rozrůstaly záznamy vzpomínek Antonína Novotného na různé okamžiky jeho života a kariéry i jeho názorů na tehdy aktuální události pražského jara a nastupující „normalizace“, které Rudolf Černý později zarámoval vlastním výkladem. Tímto způsobem vznikl rukopis, jenž kromě memoárů Antonína Novotného přináší čtenáři také pohled Rudolfa Černého jak na svého času nejmocnějšího československého politika, tak na politický vývoj v Československu.

Rudolf Černý sice nikdy formálně nevstoupil do KSČ, jeho politické postoje byly však v zásadě stalinistické. Nijak se s nimi netajil, takže není divu, že v období postupného uvolňování poměrů v druhé polovině šedesátých let zůstal se svými názory uvnitř spisovatelské obce osamoceny. Kvůli své izolaci v této komunitě nebyl moc platný ani příslušníkům Státní bezpečnosti, s nimiž v té době spolupracoval jako zdroj informací z kulturního prostředí. V březnu 1968 se připojil ke skupině konzervativních komunistů, která se zformovala kolem libeňského dogmatika Josefa Jodase k boji proti reformistickému křídlu komunistické strany. Dokonce se pokoušel jejich vůdce kontaktovat s Antonínem Novotným, ten však o setkání s ním neprojevil žádný zájem.¹

Po invazi armád pěti zemí Varšavské smlouvy do Československa v srpnu 1968 začal Rudolf Černý ochotně přispívat do propagandistického časopisu *Zprávy*, který byl vydáván a distribuován okupačními vojsky. Zároveň v součinnosti se svými kontakty ve Státní bezpečnosti rozepsal analýzu politických událostí druhé poloviny šedesátých let a pražského jara. O text zpočátku měla zájem i sovětská

1 Srv. URBÁŠEK, Pavel: Jak „pancéřové divize“ bránily socialismus. In: *Listy*, roč. 36, č. 4 (2006), s. 17–24. Článek je dostupný na webové stránce www.listy.cz.

strana, nakonec však vyšel až v roce 1970 pouze v Československu pod názvem *Jak se dělá kontrarevoluce*.² Záhy byl navíc stažen z prodeje, aby uvolnil prostor oficiálnímu výkladu, jímž se stalo *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ*.

Po dokončení své knihy o „kontrarevoluci“ se Rudolf Černý naplno pustil do psaní pamětí Antonína Novotného. Jejich text však dodělal až v roce 1975. Práci na něm totiž údajně přerušil po svém nástupu do Československého státního filmu v roce 1969 a obnovil ji až po svém vyhazovu v roce 1972. Státní bezpečnost se snažila Rudolfa Černého odradit od dokončení jeho díla příslibem intervence ve prospěch vydání jeho románů v nakladatelství Naše vojsko. Z toho však navzdory vlivným přímluvcům sešlo, a spisovatel proto opět pokračoval ve svém původním projektu. V roce 1975 předal kopie svého rukopisu několika kulturním funkcionářům a vybraným známým, odkud se rychle dostaly do rukou StB. Hrozba zveřejnění výbušných informací ze zákulisí fungování strany obsažených v tomto textu vyděsila režimní činovníky natolik, že v září 1975 nechali Rudolfa Černého zatknout, prohledat jeho dům a zabavit všechny kopie rukopisu. V posudku, který následně vypracoval Ústav marxismu-leninismu ÚV KSČ, byl text označen za „protistranický a protisovětský pamflet“, takže pochopitelně neměl žádnou šanci na publikaci a místo toho měl být až na jediný trezorový exemplář zničen.³

Nepohodlné memoáry se dostaly zpátky na denní světlo až po roce 1989. Nejprve vyšly ve zkrácené verzi v roce 1992⁴ a pak na sklonku tisíciletí na pokračování ve třech svazcích.⁵ Jejich zatím poslední, jednosvazkové vydání z roku 2008 se od trilogie vydané na konci devadesátých let obsahově neliší. Daní za natěsnání obsahu tří publikací do jedné je však drobné a příliš hustě vysázené písmo, které dost znepříjemňuje četbu.

Ani delší verze pamětí, jež postupně vyšla na sklonku devadesátých let a pak znovu v roce 2008, úplně přesně neodpovídá podobě rukopisu Rudolfa Černého, uloženého v Národním archivu v Praze.⁶ V knižním vydání byly Novotného paměti v některých místech zkráceny. Navzdory této neúplnosti je možné považovat delší vydanou verzi za v podstatě rovnocennou archivnímu rukopisu, protože z textu byly vypuštěny pouze nepodstatné pasáže, jež nemají relevantní vliv na informační hodnotu publikací.

Jak už bylo řečeno výše, jedná se o memoáry Antonína Novotného pouze částečně, protože Rudolf Černý opatřil jeho vzpomínání četnými komentáři a výklady, jež se plně nesou v duchu jeho stalinistického světónázoru. Čtenář navzdory tomu může nahlédnout do světa obklopujícího Antonína Novotného, sledovat jeho politické

2 ČERNÝ, Rudolf: *Jak se dělá kontrarevoluce*. Praha, Svoboda 1970.

3 *Viz Národní archiv*, Praha (NA), fond (f.) Gustáv Husák, karton (k.) 138, Ze závěru posudku lektorské skupiny ÚML ÚV KSČ k materiálu „Vzpomínky prezidenta“.

4 ČERNÝ, Rudolf: *Antonín Novotný: Pozdní obhajoba muže, který nerad mluvil*. Praha, Kiezler Publisher 1992.

5 TÝŽ: *Exprezident: Vzpomínky Antonína Novotného*, sv. 1–3. Praha, Orego 1998 (3. díl 1999).

6 NA, bývalý Archiv ÚV KSČ, f. Gustáv Husák, k. 138, *Vzpomínky prezidenta: Úvahy, projevy a svědectví Antonína Novotného* (rukopis).

myšlení a seznámit se s jeho hodnocením nebo komentáři k řadě více či méně významných událostí.

Samozřejmě je přitom nutné brát v úvahu, že bývalý první tajemník své vzpomínky poskytl až na počátku „normalizace“.⁷ Také v důsledku leckdy poměrně značného časového odstupe od popisovaných dějů a nemožnosti osvěžit si paměť v archivech se v líčení Antonína Novotného i Rudolfa Černého zákonitě vyskytují faktické nepřesnosti nebo nevýstižné formulace. Jako příklad lze uvést tvrzení, že komunistická strana byla rozpuštěna v říjnu 1938 (ve skutečnosti až v prosinci téhož roku),⁸ nebo zmínky o moskevské vládě Klementa Gottwalda, s níž přijel jednat Edvard Beneš (čímž rozmlouvající zjevně mínili moskevské vedení KSČ).

U bývalého prvního tajemníka nastal pod vlivem ztráty mocenského postavení a politického vývoje v roce 1968 v určitých ohledech vnitřní názorový posun, který je patrný zejména v momentech, kdy se pouští do hodnocení svých bývalých kolegů z nejvyššího stranického vedení, kteří se za pražského jara připojili k reformistickému křídlu uvnitř KSČ. Že nedokázal včas předvídat chování těchto lidí, kteří se přitom řadu let pohybovali v jeho nejbližším okolí, považoval za svou klíčovou chybu.

Kromě přehodnocení některých vlastních postojů začal Antonín Novotný svému životopisci také otevřeně sdělovat zákulisní informace, které měly podle příslušných činitelů „normalizačního“ režimu navěky zůstat pod pokličkou (což bylo ostatně hlavní příčinou jejich pozdějšího rázného postupu vůči Rudolfu Černému). K těmto sdělením je však nutno přistupovat s velkou opatrností, protože není možné přesně ověřit, zda různá neveřejná jednání opravdu proběhla přesně tak, jak je popsal Antonín Novotný, nebo zda tato svá líčení účelově neupravil ve svůj prospěch stejně jako některé jiné vzpomínky.

V této souvislosti je třeba uvést, že Novotného paměti jsou do určité míry ovlivněny naprosto přirozenou vypravěčovou snahou prezentovat se v dobrém světle a bagatelizovat nebo omlouvat vlastní nedostatky či pochybení; snahou, jež je společná drtivě většině lidí, kteří veřejně bilancují svůj život. V textu je tak zcela jasně patrné úsilí potlačit úlohu Antonína Novotného ve vykonstruovaných procesech padesátých let a naopak zase zveličování jeho role při pozdějších rehabilitacích jejich obětí. Také zdůrazňování souladu mezi postupem prvního tajemníka a vůlí nejvyšších orgánů KSČ může být vykládáno nejen jako rituální předvádění věrnosti straně, ale i jako určitá omluva pro špatná rozhodnutí a neschopnost řešit rostoucí potíže, zejména hospodářského rázu.

Zatímco publicista a spisovatel Rudolf Černý z důvodu svého ideologického i lidského souznění s Antonínem Novotným tyto snahy ve své knize podporoval, historik Karel Kaplan ve své publikaci, která vyšla v ediční řadě „Kronika komunistického Československa“, zvolil naprosto odlišný přístup. Autor v úvodním slovu

7 Termín „normalizace“ je v textu užíván v širším smyslu jako označení celé éry československých dějin v rozmezí let 1968–1989.

8 Viz např. ŠTVERÁK, František: *Schematismus k dějinám Komunistické strany Československa (1921–1992): Základní informace o ústředních orgánech a biografické údaje o vedoucích představitelích strany*. Praha, Národní archiv 2010, s. 59.

charakterizuje svůj portrét Antonína Novotného jako popularizační publikaci, která si neklade za cíl podat komplexní životopis tohoto politika, ale má být pouze příspěvkem k obrazu, který už o něm byl vytvořen.

Text proto nemá obvyklou podobu chronologicky řazeného běhu různých životních událostí. Místo toho si Karel Kaplan „vyzobává“ zajímavé stránky Novotného politického působení, na něž se zaměřuje v tematicky členěných kapitolách. V některých případech se jedná o témata, jimiž se autor ve svých dosavadních publikacích takto detailně nezabýval, jako když například podrobně rozebírá vztahy mezi Antonínem Novotným a Ludvíkem Svobodou nebo Gustávem Husákem. Jinde naopak mohl těžít ze svých předchozích publikací, což se týká třeba konfliktu prvního tajemníka s ministrem vnitra Rudolfem Barákem nebo Novotného mocenského pádu.

Přestože Karel Kaplan otevřeně deklaroval, že jeho kniha není odbornou studií, rozhodně nelze mluvit o tom, že by v jejím případě rezignoval na přístupy, které jsou pro jeho odborné publikace o československých soudobých dějinách typické.⁹ Také tentokrát pojal svůj text jako přísně faktografický popis událostí, založený na vynikající (ve vztahu k danému období a problematice nejspíš bezkonkurenční) znalosti archivních dokumentů, především stranické, bezpečnostní a branné provenience, s nimiž konfrontoval jako další důležitý pramen právě Novotného paměti v podání Rudolfa Černého.

Bohužel ne všude se autorovi podařilo text správně vybalancovat. V některých pasážích zachází až do příliš rozsáhlého rozebírání podružných detailů, jimž věnuje nepřiměřenou pozornost, zatímco hlavní postava jeho knihy se z děje v těchto místech poněkud vytrácí. V tom směru typické je mnohostránkové líčení dění uvnitř Československé strany socialistické a vztahů mezi jejími funkcionáři během tažení proti takzvanému revizionismu.

S tímto problémem souvisí také využití neobvykle rozsáhlých citací z archivních dokumentů, od kterých si autor podle vlastních slov sliboval přesnější obraz osob a jejich vzájemných vztahů. Někde se mu tento cíl podařilo bezesbýtku naplnit, na jiných místech však zbytečně stvořil rozsáhlé hluché pasáže, jejichž přečtení možná bude od některých čtenářů vyžadovat určité sebezapření. Jako příklad může posloužit výše zmíněná kapitola o vztazích mezi Antonínem Novotným a Ludvíkem Svobodou. Karel Kaplan zde nejprve dokázal vývoj vztahů obou politiků úspěšně shrnout do srozumitelné a velmi čtivé podoby, aby pak skoro třicet následujících stran věnoval výhradně citacím z hlášení informátora získaného politickou policií v okruhu nejdůvěrnějších přátel starého generála, kterému nic netušící Ludvík Svoboda bezelstně sděloval své názory na průběh svých snah dostat se zpět do funkcí.

Podobné nedostatky se v této Kaplanově práci nevyskytují v takové míře, aby vážněji ohrozily její celkově vysokou úroveň. Naopak díky jejímu nespornému přínosu pro biografické bádání věnované československým komunistickým elitám je v současnosti možné tuto publikaci bez zásadních výhrad zařadit do okruhu základní literatury, s níž by se měl seznámit každý čtenář, než se pokusí hlouběji proniknout

9 Podrobněji k tomu viz SOMMER, Vítězslav: Kronikář komunistického Československa: Karel Kaplan a studium soudobých dějin. In: *Soudobé dějiny*, roč. 15, č. 2 (2008), s. 341–356.

do této problematiky. V porovnání s ní patří paměti Antonína Novotného z pera Rudolfa Černého k náročnější četbě, která si žádá poučeného čtenáře, jenž díky své dobré orientaci v dané tematice dokáže v ideologicky značně kontaminovaném textu oddělit záplavu propagandistického balastu, nepřesností a účelových zkreslení od hodnotných informací.

Recenze

Útlá knížka, která stojí za přečtení

Jan Křen

ZAHRADNÍČEK, Tomáš: *Polské poučení z pražského jara: Tři studie politického myšlení 1968–1981*. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, sv. 44.) Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2011, 184 stran.

Svou novou knihou Tomáš Zahradníček pokračuje v linii své knižní prvotiny.¹ Třebaže teď píše, že neví, co vlastně v ní napsal a zda to byla komparativní studie, vnesl do dosud bilaterálně (česko-polsky) pojednávané látky nový faktor – Ukrajince, bez nichž by rekonstrukce některých tehdejších dějů nebyla úplná. V jiné formě to činí i nyní: pohled na československé „normalizační“ dění očima několika polských disidentů a dvou vysoce postavených soudruhů je zcela nepochybně přínosem, aspoň pro české čtenářstvo, které rozsáhlé deníky Mieczysława Rakowského a Józefa Teichmy nezná. Zcela pochopitelné je ovšem autorovo zklamání z výzkumu velké masy dokumentů a jeho rozhodnutí obrátit se k těmto deníkům: výnos poznání z nich leckterou dokumentární horu převyšuje, také proto, že skýtají jeden z vhodných směrniců k organizaci obrovité faktografie. To ostatně stvrzuje i náhled do určité nejobsáhlejší německé literatury k historii Německé demokratické republiky, Stasi a tamního disentu, která budí občas dojem, že v ní je prozkoumáno už snad všechno. Z jejích posledních novinek se ale zdá, že se výnos kvantitativního rozšiřování

---

1 ZAHRADNÍČEK, Tomáš: *Jak vyhrát cizí válku: Češi, Poláci a Ukrajinci 1914–1918*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2000.

faktografie vyčerpává a že by byla potřebná trocha ekonomie, chvíle oddechu pro novou kvalitu, nové přístupy, i když je nemusejí reprezentovat zmíněné deníky na polský způsob, jaké se v Německu asi nenaleznou.

Je-li vynikající a hluboká programová tvorba polského disentu celkem již známá, pak deníky obou stranických funkcionářů jsou novým a vskutku pozoruhodným pramenem, který objevuje mnohé, co z masy už přístupných dokumentů oné doby vyčíst nelze, totiž velmi cenný nový náhled do vnitřního světa elit uzavřených diktátorských režimů, ať už jde o „normalizační“ realitu československou nebo – především – polskou.

U funkcionářů, kteří se s takovými režimy nerozešli, jsou podobné kritické výtvary v dokonale kontrolovaných diktaturách výjimečné, ale ne zcela: dokonce i konformní deníky Goebbelsovy mají v bádáních o nacismu značnou cenu a také komunistický svět má podobný pramen třeba v denících Dimitrovových; možná že by zdroj těchto výtvorů, psychologický přetlak pochyb a nesouhlasu, býval stál za trochu širší úvahu a přínosem by také bylo hledání analogických reflexí z funkcionářského prostředí v jiných komunistických zemích, nejspíš asi mezi maďarskými Pozsgayi či Horny, což ovšem po Zahradníčkově knížce už chtít nelze.

Proto zpět k ní samé a k jejímu obsahu, který, jak už zmíněno a jak stojí i v podtitulu, sestává ze tří částí. První podává na základě publikovaných programových dokumentů ideový vývoj polského disentu či opozice a jejich nejznámějších mluvčích, tedy Adama Michnika, Jacka Kuroně, Jana Józefa Lipského či Karola Modzelewského; škoda že tu není zachyceno i nepominutelné nacionálně konzervativní a katolické seskupení, i když se v něm vyhraněná programová tvorba hledá asi tíž.

Druhá a třetí část pak reprodukuje a interpretuje náhledy intimních deníků dvou významných komunistických činitelů, Mieczysława Rakowského a Józefa Tejchmy. První z nich byl dlouholetým šéfredaktorem vlivného stranického týdeníku *Polityka*, v letech 1980 a 1981 neúspěšným vládním vyjednavatelem se Solidaritou, později premiérem za zlomových let 1988 a 1989, nakonec jako poslední první tajemník Polské sjednocené dělnické strany i aranžérem jejího přerodu v sociální demokracii. Druhý byl pak Gomulčovým a Gierkovým důvěrníkem, později ministrem kultury a školství a nakonec působil v diplomatické službě. S výjimkou prvního deníku Tejchmova, který vyšel už v roce 1991, vydali oba své soukromé a skrývané deníky (Rakowski je začal psát už v roce 1958 a Tejchma v roce 1970) až během let 1999 až 2006;² v souladu se soudy polských badatelů ani autor nezpochybňuje jejich autenticitu.

Tento obsáhlý soubor je především pramenem mimořádné výpovědní ceny pro náhled do vnitřního myšlenkového světa a prostředí obou stranických „liberálů“ či reformních komunistů a do jejich dilemat, oněch průplavů mezi Scyllou pochyb,

---

2 RAKOWSKI, Mieczysław: *Dzienniki polityczne*, sv. 1–10: 1958–1989. Warszawa, Iskry 1999–2006; TEJCHMA, Józef: *Kulisy Dymisji: Z dzienników ministra kultury 1974–1977*. Kraków, Oficyna Cracovia 1991; TÝŽ: *W kręgu nadziei i rozczarowań: Notatki dzienne z lat 1978–1982*. Warszawa, Projekt 2002; TÝŽ: *Odszedł Gomułka, przyszedł Gierek: Notatki z lat 1971–1973*. Toruń, Adam Marszałek 2006.

kritiky a nesouhlasu a Charybdou jejich režimní příslušnosti a funkcí. Oba ve straně zůstali až do hořkého konce, ale svou kariéru utvářeli odlišně – Tejchma se postupně z nejvyšších postů stahoval do ústraní, kdežto Rakowski vystoupal až na politický vrchol; otázkou je, zda jím byla jeho role poslední hlavy komunistické strany nebo prvního kormidelníka plavby do vod sociální demokracie.

Ale to je vlastně jen pozadí recenzované knihy. Všechny tři studie autor cíleně soustředil k svému vlastnímu tématu, které bylo i velkým tématem ústředních aktérů jeho knížky: totiž k oné dramatické křižovatce, jíž procházeli všichni a jež měla podobu právě československé zkušenosti, přesněji tísnivé otázky „přijedou – nepřijedou“; bylo to totéž napětí, které prakticky prožili jejich českoslovenští předchůdci a blízcenci z šedesátých let, z nějž však jejich většinu „osvobodila“ katarze sovětské okupace a následující masové sociální deportace za „normalizace“.

S ohledem na to, že se ho pedanticky nedrží, je oprávněně i autorovo časové vymezení – s počátkem situovaným na práh sedmdesátých let a ke vzniku Výboru na obranu dělníků (KOR) i konečným mezníkem ve vystoupení Solidarity a jejím potlačení v prosinci 1981, kdy onu tíživou otázku „vyřešila“ domácí vojenská intervence a „pražské jaro jako živé téma v Polsku prakticky zmizelo z oběhu“ (s. 10) – třebaže v polské opozici česká realita, disent a samizdat v oběhu zůstaly.

Jedním ze zisků Zahradníčkovy knížky je nutně se vnucující srovnání s českou, respektive československou realitou. Pokud jde o komunistickou oficialitu, a nejen tu „normalizační“, vychází tu mravně i intelektuálně velmi tristně: s výjimkou těch, kteří se se stranou rozešli, sotva by se v ní dala nalézt analogie s polskou zkušeností, a to dokonce i v pozdějších, povětšinou uboze chudobných orálních výpovědích, které se nadto dobové autenticitě Rakowského i Tejchmy nemohou vyrovnat; ostatně stačí srovnat z řad československých stranických veličin patrně nejkritičtější paměti Štrougalovy s memoáry Wojciecha Jaruzelského, o dramatické zpovědi Kádárově při jeho odchodu z funkce ani nemluvě. Za zamyšlení však též stojí, že srovnání s Michnikiem *et comp.* ukazuje i problémy a slabiny myšlení našeho disentu, potažmo celého československého či českého nekonformního diskurzu vůbec.

Postoj Sovětů – zasáhnou násilně jako v Československu, či nikoli? – tedy problém, kolem něhož se točí autorův výběr, sehrál v Polsku ohromnou roli na počátku sedmdesátých let a pak znovu v dramatických letech 1980 a 1981. Ta tísnivá a vpravdě existenční otázka zemí sovětského bloku ve chvílích, kdy se pokoušely o reformy, byla velkým tématem celé polské společnosti – jakkoli v disentu se probírala otevřeně, zatímco ve straně (a možná i v církvi) jen opatrně v úzkých kruzích a mezi jednotlivci, každopádně měla ohromný vliv na celý vývoj; obsáhlé záznamy reflexí a úvah Mieczysława Rakowského a Józefa Tejchmy, jejichž výčet je nad možností recenze, jsou v této věci pramenem mimořádné závažnosti.

Jádrem autorovy interpretace je, že československá šedesátá léta a rok 1968 sám o sobě ani tak předmětem polského zájmu nebyly, ale sloužily vlastně jako mementum či model jedné z možných alternativ vývoje. Šlo tu vlastně o klíčovou otázku, kam až mohou reformy zajít a zda vůbec jsou možné, aby nevzaly tristní konec na způsob československé „normalizace“ – pro disent to znamenalo hledání krajní hranice reformem, pro stranické „betony“ argument proti reformám vůbec

a pro reformní komunisty Rakowského a Tejchmova ražení vlastně neřešitelný kruh. Vylíčení tohoto dilematu je největším přínosem útlé Zahradníčkovy knížky, jedné z nejzajímavějších z poslední doby, která rozhodně stojí za pozornost.

Doporučením pro ni je i to, co mnohým pracím ze soudobých dějin chybí, totiž autorovo podání. Zkušený publicista má ovšem štěstí, že nepracuje s byrokratickými dokumenty a může tak uniknout svodu do jejich toporného jazyka, ale že si vybral inteligentní texty, které také inteligentně interpretuje; jeho střízlivý styl a čistý jazyk, prostý také novinářských klišé, si zaslouží zvláštní ocenění.

Z nemnoha jednotlivých výtek snad za zmínku stojí jen pasáž na straně 72 připomínající Gomulkův výrok o suverenitě, která může jít k čertu, kde je nesnadno zjistit, kdy tu vlastně počíná promlouvat autor.

Ale i tak a ještě jednou: Zahradníček dělá radost, že se i dobře čte.

Recenze

Otevření „diskurzu o marxismu“?

František Svátek

JIROUŠEK, Bohumil a kol.: *Proměny diskursu české marxistické historiografie: Kapitoly z historiografie 20. století*. (Historia culturae, sv. 15; Studia, sv. 10.) České Budějovice, Historický ústav Filozofické fakulty Jihočeské univerzity 2008, 460 stran.

Úvodní text vydavatelů charakterizuje knihu jako „kolektivní monografii“, která vznikla z referátů přednesených na vědecké konferenci, jež se uskutečnila na Jihočeské univerzitě v Českých Budějovicích ve dnech 1. až 3. října 2008. Publikace byla vydána překvapivě rychle ještě téhož roku. Po třech letech lze usuzovat, že se sborníku ani konferenci nepodařilo sice otevřít širší diskusi, jejímž předmětem by byla „česká marxistická historiografie“ a proměny jejího diskursu – na to asi stále ještě nedozrálo klima a intelektuální (ne)kritičnost značné části zdejších historiků k nedávné minulosti vlastní i svého oboru. Na druhé straně je zřejmé, že se zhruba od konce devadesátých let, a zejména v posledních letech „něco děje“, že přibývá publikací, které jsou pro takový diskurz předpokladem. V pouhé recenzi na jednu publikaci, byť významnou, není možné tyto dílčí výsledky a povahu vznikajícího diskursu podrobněji charakterizovat.¹ V kontextu prací (vesměš sborníkového typu), které byly věnovány české historiografii v edičních řadách „Historia culturae“

---

1 Zde budiž uvedena alespoň nejnovější monografie Vítězslava Sommera *Angažované dějepisectví: Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2011.

a „Studia“ a na nichž se podíleli vesměs historici z Jihočeské univerzity (v mnoha případech také s autorskou nebo editorskou účastí Bohumila Jirouška), se tato publikace jeví jako logické pokračování systematického průzkumu dějin novodobé až současné české historiografie.

Do sborníku přispělo celkem sedmadvacet autorů (viz jejich seznam na straně 453). Místem jednání konference i vydání sborníku je dána silná převaha autorů z Jihočeské univerzity (jedenáct z Českých Budějovic a jeden z Tábora). Výrazně jsou zastoupeni autoři z pražských pracovišť (celkem devět), po jednom přispěli historikové z Brna a Hradce Králové. Čtyřmi zástupci je přítomna zahraniční historiografie: Německo reprezentuje Christiane Brennerová z Mnichova a vlastně také polský historik Maciej Górny, působící v Berlíně, Itálii profesor Marco Paolino z Viterba a Slovensko Adam Hudek z Bratislavy.

Koncepce českobudějovické konference (a následně i sborníku) byla zřejmě omezena na problémový okruh „historická věda a marxismus“ a nezahrnovala dějiny marxismu jako ideologie či „světového názoru“. Nicméně dvě úvodní kapitoly, které tvoří první část knihy, k takovému širšímu pojetí studia dějin marxistické historiografie v kontextu vývoje marxismu jako ideologie a „světového názoru“ vybízejí. V úvodní studii „Česká marxistická a marxisticko-leninská historiografie: Diskurs a možnosti výzkumu jeho proměn“ editor svazku Bohumil Jiroušek podává velmi precizní a informačně bohatý přehled o soudobých trendech světové historiografie a v jeho rámci specifik historiografie marxistické. Následující stať „Koncept totalitarismu – studená válka v teorii“ z pera německé historičky Christiane Brennerové z mnichovského Collegia Carolina je možné začlenit nejspíše do série debat o totalitarismu, k níž v českém prostředí před dvěma lety vydatně přispělo diskusní fórum publikované paralelně v *Soudobých dějinách* a v mnichovském časopise *Bohemia*.²

Rozdělení příspěvků do následujících čtyř oddílů, které tvoří jádro publikace, je poněkud arbitrární; mají totiž více společného, různě se kříží a doplňují. V druhé části dva zahraniční historikové srovnávají vývoj dějepisectví v „lidovědemokratických“ státech středovýchodní Evropy – pro Polsko, Německou demokratickou republiku a Československo tak činí Maciej Górny, zatímco Marco Paolino porovnává východoněmeckou historiografii s marxistickým proudem v Itálii. Oba chápou a vykládají diskurz širše než jen pro obor historiografie, prostor vyměřený v rámci diskusní-

2 Viz *Soudobé dějiny*, roč. 16, č. 4 (2009) a *Bohemia*, roč. 49, č. 2 (2009). Uvedené číslo *Soudobých dějin* neslo název „Existoval v českých dějinách totalitarismus?“. Diskusní fórum vzešlo z podnětu stať Miloše Havelky „Srovnávání nesrovnatelného aneb Existovala v nejnovějších českých dějinách epocha totalitarismu?“ (in: *Soudobé dějiny*, roč. 16, č. 4 (2009), s. 607–624; v původní podobě byla stať otištěna ve sborníku k počtě profesora Jana Sokola: KRUŽÍK, Josef (ed.): *Vita activa, Vita contemplativa: Janu Sokolovi k sedmdesátým narozeninám*. Praha, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy 2006, s. 347–361). K tomu je třeba dodat, že pro vývoj Havelkovy reflexe nebyl původně tolik důležitý koncept totalitarismu jako spíše dlouhodobý průzkum „historické sociologie vědění“ na příkladě české společnosti a české humanistiky (srv. k tomu soubor Havelkových studií *Ideje – dějiny – společnost: Studie k historické sociologii vědění*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2010).

ho konferenčního příspěvku jim však nedovolil více než problémy jen načrtnout. Dvě další studie sice také mapují mezinárodní kontext, ale spíše v podobě dílčích tematických sond: Vojtěch Kyncl sledoval, jaký obraz obou německých států se naskýtal v *Československém časopise historickém* v padesátých letech minulého století, a Dagmar Blümllová přiblížila tehdejší sovětskou diskusi o pojmu národa. Obě studie obsahují podněty ke srovnání debat v české marxistické historiografii v jejím relativně liberálním období šedesátých let, zvláště o pojmu národa (recenze a diskuse kolem dvousvazkové sociologie národa a nacionalismu od západoněmeckého historika Eugena Lemberga) a o česko-německém poměru, včetně tehdy již vznikajících sporů o odsun (vysídlení, vyhnání) Němců z Československa.

Nejoriginálnější podněty k analýze diskurzu marxistické historiografie – a částečně i ideologie – přinášejí však další části. Třetí oddíl zahrnuje devět příspěvků, vesměs mikrobiografií osobností, které lze považovat za reprezentanty českého marxismu v historiografii. Tento biografický přístup k tematizaci celého „zadání“ konference také převládá v celkem devíti příspěvcích čtvrté části a třech statích páté části (jejich oddělení od třetí části nemá téměř smysl z hlediska obsahu příspěvků a bylo snad při editaci sborníku zvoleno s ohledem na pořadí jednotlivých zasedání konference). Celkem tedy tyto související tři bloky zahrnují jednadvacet textů, převážně analytického charakteru, což je počet příliš velký, než aby se daly v recenzi jednotlivě probírat a hodnotit.

Všeobecně řečeno, originalitu shledávám v několika aspektech analýz: zaprvé se zde setkáváme s příspěvky přesahujícími od „čisté“ historiografie k sousedním humanitním oborům – filozofii, literární vědě a historii literatury, vojenským dějinám, estetice a etnografii, dějinám školství a vzdělanosti, didaktice (učebnice dějepisu), regionálním dějinám, dějinám estetiky a dějinám divadla (české avantgardy), a dokonce i k dějinám architektury a památkové péče (studie o rekonstrukci Betlémské kaple.) Tím soubor studií nabývá nejen na objemu, ale překonává určité limity „cechovního“ pojetí dějin historiografie.

Zadruhé se zde v některých příspěvcích kombinuje „osobnostní“ a biografický pohled s rozborem institucionalizace „marx-leninské“ historiografie v podobě zakládání ústavů a vysokých škol, které měly za úkol formovat mladé „kádry“ marxistických intelektuálů. Tento přístup se uplatnil například v detailní sondě do historie vzniku nové Československé akademie věd „František Roubík versus František Graus“ od Pavla Holáta nebo v příspěvcích Markéty Deváté o Vysoké škole politických a hospodářských věd a Vítězslava Sommera o třech fázích komunistického dějepisectví v padesátých a šedesátých letech; oba autoři jej pak dále využili v publikaci *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948*.³

Zatřetí se v některých statích objevují první úvahy jednak o vlivu „času trvání“ a eroze původních dogmatických východisek marxistické historiografie z padesátých let (přebíraných ze sovětského vzoru) na pozdější pojetí v liberálnějších

3 DEVÁTÁ, Markéta – OLŠÁKOVÁ, Doubravka – SOMMER, Vítězslav – DINUŠ, Peter – KOSTLÁN, Antonín: *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2010.

letech šedesátých, jednak o shodách a rozdílech „původního“ a „revitalizovaného“ dogmatismu v padesátých letech a v období takzvané normalizace (zvláště to platí pro stať Romana Šperňáka o roce 1968 v životě Václava Krále). Jiné staťe mívají ale nazpět do historie meziválečného marxismu v Československu a k osobnostem, jejichž marxismus v sobě kombinoval a spojoval vlivy Karla Marxe (čteného přímo, bez zprostředkování sovětského a stalinského pojetí) a představitelů jiných myšlenkových proudů, například Sigmunda Freuda. Takovou osobností byl zejména Robert Kalivoda, jemuž věnoval stať Jan Mervart, a překvapivě také „Mladý Jan Pachta“, jak zní titul rozsáhlé studie Hany Kábové. V tomto případě jde o stať vysloveně objevnou, neboť bohatě cituje z Pachtovy pozůstalosti, z jeho autobiografických textů, ale i z korespondence a pozůstalosti přítele z mládí a bratrance Vladimíra Jana Průši, nadaného literáta a literárního kritika, spolupracovníka listů avantgardy, který však předčasně zemřel. Velkou předností této studie však je zvláště čtenářský požitek ze stylisticky vybroušeného a pramennými citacemi oživeného jazyka autorky. To ostatně víceméně platí o většině staťí sborníku.

Konečně (začtvrté) za originální průlom v přístupu k marxismu vůbec a k marxistické historiografii zvláště považují fakt, že autoři vcelku nepíší *a priori* „černobíle“, nenálepkují tuto tradici negativně předem, vyhýbají se v tomto směru stereotypům a předsudkům. Mimo jiné totiž vnímají a respektují heterogenitu určitých „historických“ a „místních“ verzí marxismu, jež sice nikoli explicitně, ale vcelku zřetelně prosvítají a skládají se z postřehů vyslovených v různých staťích sborníku. Takovýto celkový obraz ne jediného, ale mnoha „marxismů“ ostatně vystupuje i z obou úvodních studií sborníku, třebaže tam není podána jeho (jejich) explicitní definice a pojmová analýza.

Vydeme-li od pojmu „diskurz“ v titulu knihy, pak nejbližší tomuto nároku jsou texty, které vymezují z různých úhlů pojmy „marxismus“ a „marxistická historiografie“. Mám na mysli především stať „Třídní boj v marxistické historiografii“ Jakuba Rákosníka, pozoruhodné postřehy k pojmosloví marxistické historiografie se však vyskytují i v řadě dalších příspěvků (ač to jejich titul na první pohled neprozrazuje), třeba i ve vztahu k méně zřetelným souvislostem se studiem starších českých dějin (například studie Zdeňka Vybírala „Dějiny stavovství v pohledu poválečného českého marxismu a následný ‘velký obrat’“).

Na závěr bych chtěl vyjádřit jedinou výtku k jinak vynikající práci editorů: Nepřihlédli totiž k velkým existujícím syntézám dějin marxismu (George Lichtheim, Leszek Kołakowski, Iring Fetscher a další) a k jejich recepci u nás,⁴ ač se obě úvodní staťe sborníku o nich zmiňují. Zcela opomenut zůstal filozof Lubomír Sochor, v českém prostředí významný badatel, který od šedesátých let až do své smrti v překladech, článcích a knižních úvodech (mimo jiné k prvním českým publikacím prací Antonia Gramsciho) načrtával vlastní projekt české verze „dějin marxismu“. Svůj život předčasně ukončil dobrovolnou smrtí v západoněmeckém exilu a jeho literární pozůstalost je uložena v bruselském Literárním archivu a muzeu Královské knihov-

4 K tomu viz KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce: Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*. Praha, Argo 2009.

ny Alberta I. Belgického, soustředujícím pozůstalosti četných osobností československého exilu (což u nás není příliš známo). Také „gramsciovským“ podnětům, v Československu šedesátých let velmi početným (v souladu s jejich podobným vlivem na myšlení západní „nové levice“ (*New Left*) a západoevropského marxismu v tomto desetiletí i později), by bylo třeba věnovat samostatné studie. Upozorňuji alespoň na Gramscim inspirovanou italskou marxisticky orientovanou historiografii (například Aldo Spriano, a zvláště Ernesto Ragionieri, jejichž práce byly u nás citovány, recenzovány a čteny). Mohla být využita také velká čtyřsvazková syntéza dějin marxismu *Storia del marxismo*, vydaná nakladatelstvím Einaudi v Turíně na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let. Je ovšem nutné vzít v úvahu, že vzhledem k blokádě informací za „normalizace“ nemohla být již recenzována a není prakticky u nás dostupná, třebaže do ní jednotlivými kapitolami přispěli i čeští autoři (Miloš Hájek a Michal Reiman).

Uznávám ale, že podobné připomínky typu „co ještě v knize mohlo být“, jsou pošetilé a mají v této recenzi jen podružný, snad informačně zajímavý smysl. Závěr recenze proto zní: kniha je průkopnická a důležitá, čtěte ji a hledejte svou vlastní inspiraci.

Recenze

Spolehlivá syntéza předválečných slovenských dějin

Marek Šmíd

LETZ, Róbert: *Slovenské dejiny*, sv. 4: 1914–1938. Bratislava, Literárne informačné centrum 2011, 342 stran.

Čtvrtý díl edičního projektu *Slovenské dejiny* bratislavského Literárního informačního centra,¹ který zahrnuje čtvrtstoletí od vypuknutí první světové války do zániku první Československé republiky, je dalším historickým počinem, jenž se snaží v komplexním pojetí přiblížit současnému čtenáři slovenské dějiny první poloviny 20. století, „plné náhlych, nečakaných zvrátov“. Jejich dramatický půdorys byl vyznačen již tím, že spadaly do „storočia násilia, storočia totalít, súčasne však aj storočia nádejí, pokusov o pozitívne zmeny, storočia nevídaného technického pokroku“, jak píše v úvodu autor Róbert Letz (s. 7). Pro slovenský národ to bylo období, kdy se vyvázal z habsburského soustátí, našel novou identitu ve společné republice s Čechy a nakonec zamířil k prvnímu osamostatnění. Letzova kniha se

---

1 V roce 2011 vyšel též 1. svazek *Slovenských dejin* z pera Matúše Kučery, věnovaný období *Od príchodu Slovanov do roku 1526*, jak praví podtitul. Další svazky ještě čekají na vydání: 2. svazek, opět ve zpracování Matúše Kučery, obsáhne více než tři století do roku 1848; Miriam Virginská s Pavolem Matulou ve 3. svazku vylicí následující období do první světové války. Pátý svazek, věnovaný dějinám po roce 1938, má být opět dílem Róberta Letze.

tak přiřazuje k dosud nepočteným syntézám slovenských dějin, jež svým záběrem přesahují do 20. století.²

Historika Róberta Letze (1967) není třeba slovenskému čtenáři podrobněji představovat, český však základní informace o něm jistě ocení. Profesor Letz, vědecko-pedagogický pracovník a vedoucí katedry historie Pedagogické fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě, patří ke střední generaci slovenských historiků. Jeho specializací jsou politické, kulturní a církevní dějiny Slovenska ve 20. století, k nimž publikoval řadu knih a studií.³ Róbert Letz je rovněž autorem několika učebnic dějepisu pro základní školy a gymnázia. K syntéze daného období slovenských dějin proto přistupuje z pozice zkušeného historika, jehož odbornou zdatnost umocňuje čtivý styl, mimořádné porozumění problematice a schopnost citlivého vykreslení složitých dějů. Opírá se o nejnovější slovenské, české, německé a anglické prameny a literaturu, přičemž neopomíná žádné podstatné práce českých autorů k tématu první republiky (Zdeněk Kárník, Antonín Klimek, Jiří Kovtun, Robert Kvaček, Věra Olivová a další). Jeho metoda je převážně analyticko-syntetická a deskriptivní. Ocenit lze rovněž autorovu snahu aktualizovat minulé dění a poukazovat na jeho přesah do současnosti (například v souvislosti se hřbitovem slovenských padlých za první světové války). Jazyková úroveň předkládané práce je výborná, přepis českých citací je s výjimkou jediného odkazu bezchybný.

Nabízí se však otázka, proč autor zvolil nestandardní časové vymezení slovenských dějin lety 1914 až 1938, respektive proč byl takovýto periodizační rozvrh přijat v rámci celého edičního projektu? Nebylo by vhodnější jako samostatný celek pojmut dvacetiletí první Československé republiky, kdy se Slovensko měnilo ze zaostalého zemědělského státu na vyspělejší, emancipovaly se jeho politické elity a Slováci získali možnost širokého národnostního, kulturního a intelektuálního rozvoje? Stejně tak by se mi jevil logičtější zahrnovat prvorepublikové dvacetiletí oběma světovými válkami, z jejichž bojů se československý stát (znovu)zrodil, tak jak to učinil například Ján Gronský v prvním svazku komentované edice k československým ústavním dějinám.⁴

Téměř třísetpadesátistránková monografie je rozdělena do dvou nestejných částí, v nichž autor vypráví příběh Slováků v první světové válce (s. 9–81) a mezi válkami v první republice (s. 83–312). Ty se dále dělí do šestnácti kapitol, z nichž plná polovina se věnuje politickým poměrům meziválečného Československa, dvě kapitoly jeho poměrům kulturním a církevním a jedna poměrům hospodářským.

2 KOVÁČ, Dušan: *Dějiny Slovenska*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1998; ĎURICA, Milan S.: *Dejiny Slovenska a Slovákov*. Bratislava, Slovenské pedagogické vydavateľstvo 1995; *Dějiny Slovenska v datech*. Praha, Libri 2008.

3 LETZ, Róbert: *Slovensko v rokoch 1945–1948 na ceste ku komunistickej totalite*. Bratislava, Ústredie slovenskej katolíckej inteligencie 1994; LETZ, Róbert – PEŠEK, Jan: *Štruktúry moci na Slovensku: 1948–1989*. Prešov, Vydavateľstvo Michala Vaška 2004; LETZ, Róbert (ed.): *Dokumenty k procesu s katolíckymi biskupmi Jánom Vojtaššákom, Michalom Buzalkom a Pavlom Gojdičom*. Bratislava, Ústav pamäti národa 2007.

4 GRONSKÝ, Ján (ed.): *Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa*, sv. 1: 1914–1945. Praha, Karolinum 2005.

Kniha obsahuje výběrový soupis pramenů a literatury, podrobný jmenný a místní rejstřík, postrádá však cizojazyčné resumé. Přehlednost textu a orientaci v něm zvyšují marginálie uváděné vedle hlavního toku textu, jež zná český čtenář například z *Dějin zemí Koruny české v datech* Františka Čapky. Takové řešení sice na druhé straně působí poněkud učebnicově a knihu na první pohled připodobňuje příručce slovenských dějin, autor jím však vychází vstřícně čtenářům knihy, zejména vysokoškolským studentům historie. Rušivé je psaní historických dat číslovkami (například „28. 10.“ místo běžně užívaného způsobu „28. října“). Čtenář by nejspíš též přivítal základní biografické informace u významnějších osobností zmiňovaných v textu, jež nenalezne ani ve jmenném rejstříku na konci knihy.

Letzovou snahou není glorifikovat slovenské dějiny první poloviny 20. století, ale podat jejich přehledný, srozumitelný a čtivý výklad, který má sloužit jako historická učebnice. Není proto nekritický ani k přehmatům a chybám slovenských představitelů ve dvacátých a třicátých letech, ať už se jich dopouštěl Milan Hodža, Andrej Hlinka nebo Vavro Šrobár, třebaže své výhrady vůči nim formuluje snad až příliš umírněně. Českého čtenáře jistě zaujmou mnohé detaily, jež nejsou v našem prostředí příliš známy, jako například aktivity Slováků za první světové války, realie z politického života Ferdinanda Jurigy či Vojtecha Tuky, okolnosti vyhlášení Východoslovenské republiky v prosinci 1918 či stejně krátká existence Slovenské republiky rad v červnu 1919, jednání o zapojení Hlinkovy slovenské lidové strany do vládní koalice v roce 1927, informace o Pribinových oslavách v Nitře roku 1933 nebo o postojích slovenských politiků v krizovém roce 1938 a podobně.

K tématu slovenské autonomie, jež u většiny slovenských historiků tvoří přirozenou „červenou nit“ celého příběhu slovenských dějin, nepřistupuje Letz předpojatě. S velkým porozuměním vnímá například příchod Čechů na Slovensko po roce 1918, který líčí v celé jeho plastičnosti – uznává jeho značný přínos pro slovenskou společnost ve dvacátých letech, nepřechází ale ani jeho stinné stránky. Jasně si uvědomuje, že i „dosiahnutie vlastnej štátnosti so všetkými atribútmi v roku 1939 je súčasne ponížením do stavu kolaborácie s nacistickým Nemeckom“ (s. 8). Některá fakta českému uchu příliš nelahodí, budme ale vděční, když nás autor například upozorní, že „v roku 1938 pracovali v prezidentskej kancelárii iba traja Slováci“ (s. 272) nebo že „počas 1. ČSR mali Slováci z celkového počtu 139 generálov iba jedného generála – Rudolfa Viesta, ktorý dosiahol hodnosť brigádneho generála až v roku 1933“ (s. 273).

Více rozpaků mohou vzbudit přílišné spekulace o smrti Milana Rastislava Štefánika nebo výčitky české straně, že nepochopila slovenské autonomistické hnutí a neřešila slovenskou otázku („československý jazyk tak jako československý národ neexistoval“ – s. 267), podobně jako kritika ideje československého státu a čechoslovakismu. Autorovi však samozřejmě nelze upřít právo na vlastní úhel pohledu.

Zbytečné křivdy se Róbert Letz dopouští snad jen vůči T. G. Masarykovi, kterého považuje především za tvůrce československého státu. Z tvrzení, že Masaryk považoval Čechy a Slováky za jeden etnický celek (s. 271), totiž automaticky nevyplývá, že neuznával existenci slovenského národa. V jeho pojetí splývaly oba národy v jeden politický celek, v národ československý, který však nerušil jejich odlišnou kulturní

identitu; výrokem „Slováci jsou Češi“ zároveň Masaryk plně uznával i jeho obrácenou platnost, tedy že „Češi jsou Slováci“, respektive přirozenou blízkost obou „větvi československého národa“, které jsou na stejné úrovni, a nikoli ve vztahu podřízenosti a nadřízenosti, jak se mu někteří autoři snaží podsunout.

Větší pozornost by si jistě zasloužily náboženské poměry meziválečného Slovenska, jimž věnuje Letz pouhých devět stránek textu. Sám přitom konstatuje, že „příslušnost k náboženství a konfesi, ktorá sprevádzala človeka od narodenia až po smrť, bola často dôležitejším identifikačným znakom ako národnostná identifikácia“ (s. 273). Tato výhrada zvláště platí pro církevní poměry na Slovensku po vzniku republiky, kdy byli na uprázdněné stolce papežem Benediktem XV. jmenováni první tři slovenští biskupové: Karol Kmetko v Nitře, Marián Blaha v Bánské Bystrici a Ján Vojtaššák na Spiši. Český čtenář, jenž není příliš obeznámen s osobnostmi slovenského náboženského života (například Františkem Jehličkou, Pavlem Jantauschem, Karolem Antonem Medveckým a jinými), s duchovním životem ve slovenských diecézích, s tamním církevním školstvím nebo s organizací Katolické akce na Slovensku, si v tomto směru vědomosti příliš nerozšíří. Nedočká se ani podrobnějšího vykreslení pozadí některých významných politicko-náboženských událostí, jako bylo vydání pastýřského listu slovenských biskupů v listopadu 1924, Pribinovy oslavy v roce 1933 a volba československého prezidenta v roce 1935. Mějme však na paměti, že Róbert Letz psal svou knihu pro slovenské publikum, jemuž jsou mnohé reálie zřejmější.

Několik drobných nepřesností, jimž se publikace tohoto rozsahu neubrání, se týká místa atentátu na ministra Aloise Rašína v roce 1923, datace vstupu Edvarda Beneše do (národně)socialistické strany nebo okolností částečné mobilizace v květnu 1938. Celkově však platí, že Róbert Letz je poctivým faktografem, který s množstvím informací nakládá tím nejsvědomitějším způsobem.

Kniha je primárně určena vysokoškolským studentům historie a dalších humanitních oborů, ocení ji však i širší odborná veřejnost a zájemci o (česko)slovenskou minulost. Ve své ambici sepsat vysokoškolský manuál však mohl autor rozšířit počet ukázek z pramenů a zároveň je doplnit údaji, odkud zmíněné dokumenty čerpal, nebo text vybavit standardním poznámkovým aparátem, jenž by vycházel vstříc nárokům profesionálních historiků. Aby se čtenář občas neutápěl v moři informací, prospělo by knize také zařazení dílčích shrnujících pasáží a celkových závěrů.

Róbert Letz představuje slovenské dějiny jako příběh psaný slovenskou optikou, který však jevy, události či osobnosti nevytrhuje z rámce celostátních (československých, rakousko-uherských), popřípadě i evropských souvislostí. Jeho kniha patří k tomu nejlepšímu a nekomplexnějšímu, co za posledních dvacet let z pera slovenských historiků k národním dějinám v první polovině 20. století vzešlo. Již nyní se můžeme těšit na pátý díl *Slovenských dejin* z pera téhož autora.

Recenze

Mnohostranný pohľad na zánik Česko-Slovenska

Marek Syrný

BYSTRICKÝ, Valerián – MICHELA, Miroslav – SCHVARC, Michal a kolektív: *Rozbitie alebo rozpad? Historické reflexie zániku Česko-Slovenska*. Bratislava, Veda 2010, 576 strán.

V dvadsiatom storočí si Česi a Slováci užili takmer desiatku rôznych politických režimov, respektíve veľkých štátoprávných zmien – od zániku Rakúsko-Uhorska a vzniku demokratického Československa, cez viaceré modifikácie ľudáckej či komunistickej totality, až po zrod súčasnej Českej republiky a Slovenskej republiky. Osobitnú pozornosť našich historikov 20. storočia však pútało (a na Slovensku nepochybne ešte stále púta) najmä obdobie od jesene 1938 do jari 1945, kedy po krátkej epizóde takzvanej druhej ČSR sa cesty obidvoch národov rozišli vytvorením Slovenského štátu a nemeckého Protektorátu Čechy a Morava. A práve tento moment v polovici marca 1939 sa stal nielen dôležitým historickým medzníkom, ale tiež interpretačnou križovatkou historiografie. Do roku 1989 pertraktovaná téza o nacistickom rozbití Česko-Slovenska dostala zrazu v postkomunistickom období v dôsledku vzrastu (najmä) slovenského nacionalizmu silnú konkurenciu v podobe tézy o viac-menej prirodzenom rozpade spoločného štátu. Ani jedna koncepcia si však nemohla robiť nárok na absolutórium, lebo nebolo možné úplne ignorovať ani

realitu nemeckých zásahov do zániku Česko-Slovenska, ani skutočnosť, že myšlienka štátnej samostatnosti mala na Slovensku značnú podporu.

Po viac ako sedemdesiatich rokoch od zániku druhorepublikového Česko-Slovenska sa tridsať štyri historikov zo Slovenska, Česka, Poľska, Nemecka a Rakúska v koordinácii pracovníkov Historického ústavu Slovenskej akadémie vied Valeriána Bystrického, Miroslava Michela a Michala Schvarca podujalo zostaviť kolektívnu monografiu, ktorá by pomohla presnejšie zodpovedať základnú otázku česko-slovenskej jari 1939 – išlo o vonkajšie rozbitie, či o vnútorný rozpad? Už pri letmom prezretí obsahu knihy je čitateľovi zrejmé, že ide o dosiaľ najkomplexnejší pokus spracovať problematiku zániku Česko-Slovenska. Publikácia ponúka množstvo veľmi podrobných štúdií zaoberajúcich sa všetkými podstatnejšími aspektmi tohto historického fenoménu – od zahraničnej politiky druhej ČSR, cez vplyv zahranično-politického vývoja na situáciu v krajine, analýzy vtedajšieho vzťahu Nemecka, Poľska a Maďarska k republike, opis zahraničnej a vnútornej percepcie krízovej situácie, až po načrtnutie formovania Slovenského štátu. Vzhľadom k veľkému počtu a rozsahu štúdií, z ktorých niektoré boli v takej či onakej forme už publikované,¹ venuje sa táto recenzia bližšie iba tým, ktoré prinášajú jednoznačne nové informácie či výraznejšie postrehy oproti doterajším poznatkom a tvrdeniam.

Medzi najprínosnejšie patria nepochybne kapitoly venované zahraničnej politike, respektíve zahraničnej percepcii Česko-Slovenska. Tu možno spomenúť štúdiu historičky Emílie Hrabovec „Česko-Slovensko a Svätá stolica 1938–39“. Jej veľkým kladom je podrobné zmapovanie reakcií Vatikánu na česko-slovenskú politiku, respektíve česko-slovenskú otázku v krízových rokoch, založené najmä na veľkom množstve archívneho materiálu talianskej proveniencie. Naproti tomu však štúdia zaostáva koncepcne (napríklad zastúpenie československých prameňov je minimálne), nevraviac o tom, že forsírjuje viac-menej iba vatikánske hľadisko, zdôvodňujúce odmeraný postoj Svätej stolice. Takýto jednostranný prístup by bol akceptovateľný iba vtedy, keby tomu zodpovedal aj názov štúdie (napríklad „Vzťah Svätej stolice k Česko-Slovensku“ či „Percepcia Česko-Slovenska Svätou stolicou“...).

Jasnejšiu odpoveď na otázku rozbitia či rozpadu Československa dávajú hlavne štúdie Valeriána Bystrického (Zahranično-politické aktivity HSLS), nemeckej historičky Angely Hermannovej (Inštrumentalizácia myšlienky slovenskej autonómie nacionálno-socialistickým režimom) a rakúskeho historika Davida Schriffla (Úloha Viedne v procese vzniku Slovenského štátu 1938–1939). Najmä na základe posledných výskumov v nemeckých archívoch, respektíve vďaka nedávno publikovaným dokumentom nemeckej proveniencie sa títo autori prikláňajú skôr na stranu koncepcie účelového rozbitia Česko-Slovenska nacistickým Nemeckom. Aj keď posledným dvom menovaným zahraničným štúdiám trochu chýba znalosť

---

1 Platí to napr. pre štúdie pojednávajúce o zahraničnej politike druhej ČSR Jindřicha Dejmečka, o československej zahraničnej službe Jana Němečka, o situácii na Balkáne Miroslava Tejchmana, o poľských aktivitách na Podkarpatskej Rusi Dariusza Dąbrowského, o vzťahu nemeckej menšiny k druhej ČSR Jana Gebharta, či o tzv. Homolovom puči Zlatici Zudovej-Leškovej.

najnovších slovenských či českých prác o všeobecnejšom vývoji v Česko-Slovensku, ich podrobná analýza nemeckého vzťahu k myšlienke slovenskej samostatnosti a realizácie rozbitia Československa je azda tým najprínosnejším v celej publikácii. To isté možno povedať aj o štúdiu nemeckého historika Norberta Spannenbergera „Úloha národnostnej politiky počas česko-slovenskej krízy“, pričom treba vyzdvihnúť, že neposkytuje iba klasickú faktografiu o nacistickom či maďarskom využívaní „menšinovej otázky“ v Európe, ale miestami prechádza do veľmi solídnej eseje. Maďarskej politike destabilizácie Česko-Slovenska, respektíve anektovania Slovenska v rokoch 1938 a 1939 sa venuje aj František Cséfalvay (Maďarské ozbrojené a diverzné akcie proti východnej časti Československa) a najmä maďarský historik István Janek (Maďarské diplomatické úsilie o získanie Slovenska v rokoch 1938–1939). Už klasicky kvalitnú, archívmi nadpriemerne podloženú sondu do rozporuplnej situácie spišských Nemcov, pohrávajúcich sa s myšlienkou pričlenenia k Maďarsku, priniesol Michal Schvarc (Nádeje a sklamanie: Spišskí Nemci medzi autonómiou a 14. marcom).

Ďalšia časť publikácie sa venuje zahraničným a domácim reakciám na vyhlásenie samostatného Slovenského štátu v marci 1939. Začína zaujímavým prehľadom Jany Tulkisovej (Zánik ČSR – vznik Slovenského štátu v tlači nacistického Nemecka), po ktorom nasledujú veľmi kvalitné analýzy aj zhodnotenia britskej, respektíve poľskej politiky od Víta Smetanu (Březnové idy v Británii: Od nejasných informácií k politickému obratu) a Mateusza Gniazdowskeho (Postoj Poľska k rozpadu Česko-Slovenska a vzniku Slovenského štátu), založené na podrobnej znalosti zahraničných archívnych prameňov a literatúry. Z domácich reakcií na 14. marec 1939 stojí za pozornosť pokus Róberta Letza o vykreslenie postoja katolíckej cirkvi (Katolícka cirkev a vznik Slovenského štátu). Podrobnej analýze marcových udalostí na príklade menšieho regiónu od Martina Hetényiho (Búrľivé udalosti v marci 1939 a nitriansky región) možno trochu vyčítať zbytočnú presýtenosť poznámkového aparátu, kedy sa autor snaží aj pri všeobecnejších historických fenoménoch a udalostiach vymenovať všetku doterajšiu literatúru, ktorá sa im kedy venovala.

Posledná väčšia kapitola publikácie obsahuje štyri štúdie o počiatkoch Slovenského štátu. Z nich zaslúži spomenúť príspevky Igora Baku (Formovanie politického systému Slovenského štátu), Petra Jaška (Odsun českých vojakov zo Slovenska) a Jozefa Bystrického (K niektorým súvislostiam vzniku a počiatkov výstavby armády Slovenského štátu), ktorý napríklad protirečí niektorým doterajším tvrdeniam o vplyve „Malej vojny“ s Maďarskom na formovanie slovenskej armády.

Epilóg publikácie obstaráva Adam Hudek, ponúkajúci „Obraz rozpadu Československa v interpretácii československej marxistickej historiografie“, a Miroslav Michela, analyzujúci využívanie historickej udalosti vzniku Slovenského štátu v politickej agende a spoločenskom diskurze. Hudekova reflexia ilustruje komunistické vnímanie rozpadu československej a vzniku slovenskej štátnosti na príkladoch vybraných „profilových“ historických kníh, či už z päťdesiatych, šesťdesiatych rokov alebo z obdobia takzvanej normalizácie. Diskutabilné je tu všeobecné označovanie historiografie komunistického režimu ako „marxistickej“ a trochu chýba aj širší historicko-osobnostný kontext, ktorý by pomohol jasnejšie vysvetliť napríklad prí-

činu radikálnejších postojov Michala Falšana voči čechoslovakizmu či centralizmu v jeho práci *Slovenská otázka v Československu*. Zaujímavým pokusom o analýzu vzťahu historikov, politiky a spoločnosti voči historickému fenoménu vzniku Slovenského štátu je Michelova štúdia „14. marec 1939: Medzi historickou udalosťou a symbolom“. Do istej miery je akoby pokračovaním predchádzajúcej „marxistickej“ reflexie rozpadu Česko-Slovenska a vzniku Slovenského štátu, tentoraz však už v podmienkach demokratického režimu po roku 1989. Okrem klasickej historiografickej analýzy vydaných historických prác ponúka aj všeobecnejší pohľad na vzťah dejín a spoločnosti, národa a historických národných symbolov. Zaoberá sa inštrumentalizáciou a prispôsobovaním si výkladu historických udalostí ako obhajcami Slovenského štátu, tak aj jeho kritikmi, pričom venuje značný priestor napríklad kauze *Dejín Slovenska a Slovákov* Milana Ďuricu. Obsahuje tiež rozbor snáh o „tretiu cestu“ v postojoch k Slovenskému štátu, o ktorú sa v mene „mladých“, ľudáckou či komunistickou ideológiou nezaťažených historikov zasadzoval Martin Lacko. Michela však poznamenáva, že Lackova snaha o objektivizáciu obrazu Slovenského štátu (symbióza pozitív a negatív) sa neraz nesie v kritickom preberaní apologetického diskurzu. Michelova analýza stavu súčasnej historickej obce na Slovensku a jej vzťahu k 14. marcu 1939 prirodzene nie je dokonalá a definitívna, poskytuje ale množstvo zaujímavých podnetov na premýšľanie i na serióznu diskusiu, oslobodenú od apriórneho deklasovania jednotlivých historikov a ich názorov ako boľševických, čechoslovakistických, nacionalistických či ľudáckych.

Kolektívna monografia *Rozbitie alebo rozpad?* ponúka čitateľom na záver aj oblihgátny sumár použitých prameňov a literatúry, či nie veľmi vydarený menný register, ktorý pri viacerých menách odkazuje iba na minimum ich citátov, ktoré sa v skutočnosti v knihe vyskytujú.

Na záver už možno len konštatovať, že hoci publikácia nedáva jednoznačnú odpoveď na ústrednú otázku o rozpade alebo rozbití Československa ani neponúka nekonfliktný obraz vtedajších udalostí, poskytuje doteraz najširší pohľad na množstvo nových i čiastočne už spracovaných aspektov zániku Česko-Slovenska a vzniku Slovenského štátu v marci 1939. K jej najväčším prínosom patria zahranično-politické analýzy, obohacujúce „domáce“ vnímanie 14. marca 1939 o vonkajšiu vzťahovú dimenziu, ktorá bola v tomto období častokrát dôležitejšia ako vnútro-politický rozmer. Ostáva nám želať si, aby aj ostatné zlomové historické udalosti a fenomény čechoslovenských dejín boli spracované v tak kvalitnej a obsažnej kolektívnej monografii.

Recenze

Československá rozvědka v krajině fjordov

Pavol Jakubec

ENGLUND, Terje B.: *Spionen som kom for sent: Tsjekkoslovakisk etterrettning i Norge*. Oslo, Aschehoug 2010, 231 strán, 6 farebných + 15 čiernobielych fotografií, bibliografia, menný register.

Pôvodná nórska práca z oboru stredoeurópskych dejín je zriedkavým zjavom. Svoj podiel na tom má geografická i jazyková odľahlosť, na prekonanie ktorej nájdú odvahu iba nemnohí autori. Odmenou za tento krok im potom môže byť jedinečná a čitateľsky atraktívna téma. Terje B. Englund dokázal, že pôsobenie československej rozvedky v jeho vlasti takou témou bezo sporu je.

Kniha *Špión, ktorý prišiel neskoro: Československá rozvědka v Nórsku* vyšla v poprednom nórskom vydavateľstve a je určená širokej verejnosti. Autorskou technikou osciluje na pomedzí investigatívnej žurnalistiky a vedeckej monografie. Englund zvolil vstup *in medias res* – príbeh sa začína v Prahe v októbri 1989 predstavením titulného „oneskoreného špióna“ Stanislava Dvořáka, ktorému poľskí opozičníci ponúkli nový život v Nórsku. Postava Dvořáka sa v rôznych okamihoch vinie celou knihou – a je na diskusiu, či tento „puzzlovitý“ postup v štýlovej rovine celku prospieva. Dvořák ale predstavuje výrečné *pars pro toto* ľudského osudu spoza železnej opony: „dieťa ľudovej demokracie“ (s. 44) z niekdajších Sudet a učiteľ

matematiky sa ako režimný nominant vypracuje na lektora českého jazyka a literatúry; na univerzite vo Wroclawi strávi búrlivé roky 1978 až 1984, dostane sa do tesného kontaktu s tamjšou opozíciou a o jej aktivitách dôverne referuje Štátnej bezpečnosti; po návrate do vlasti sa Dvořákovi rozpadne osobný život a načas skončí vo väzení za mravnostný delikt (čo neinformovaní poľskí opozičníci pokladajú za prenasledovanie režimom – s. 156); a napokon, keď dostane diskretnú ponuku Nórskeho helsinského výboru, sám sa prihlási do služieb rozvedky. V samom závere knihy sa čitateľ osobne stretáva s „antihrdinom“, osamoteným dôchodcom na severočeskom vidieku, bez pomoci ktorého by sa – aspoň v retrospektíve poľského disidenta Aleksandra Gleichgewichta – iniciatíva o spoločnom vyhlásení československej a poľskej opozície z 12. februára 1984 ťažko menila v konkrétny čin (s. 154 n. a 202).

Pre historika je ale zaujímavejšie sledovať Englundovo spracovanie aktivít československej rozvedky v Nórsku. Autor si najprv pripravil pôdu predstavením prvej správy ŠtB, aby poukázal na hrozbu zo strany tajnej služby menšieho sovietskeho satelitu, najmä v období, kým sa západné kontrarozvedky sústredili prednostne na agentúry Sovietskeho zväzu a Číny. Pre úplný obraz sa Englund pristavil aj pri exilovej spravodajskej organizácii generála Františka Moravca, predovšetkým pre jej spojenie s dušou československej exilovej obce v Nórsku Annou Kvapilovou.

Hoci Nórsko na seba upozornilo už 29. februára 1948, keď premiér Einar Gerhardsen odsúdil nedávne pražské udalosti a ostrakizoval Nórsku komunistickú stranu, význam tejto severskej krajiny v očiach československých spravodajských služieb stúpol až po vzniku Severoatlantickej aliancie,¹ konkrétne v polovici päťdesiatych rokov. Rezident poručík Vladimír Hudík sa mohol po svojom príchode do Osla v marci 1955 odraziť od malej siete, naverbovanej vo väčšine prípadov pri rôznych príležitostiach (a s rôznym pozadím) v Prahe. Hudík sa však ukázal byť nesprávnou voľbou a už vo februári 1956 ho vystriedal František Matal. Pod jeho vedením sa československé spravodajstvo pokúšalo získať predovšetkým bezpečnostno-politické informácie z velenia severného krídla NATO a tiež „rozpracovať“ ľavé krídlo vládnuccich sociálnych demokratov, nespokojné s prozápadnou orientáciou krajiny.² Výsledky Matalovej práce boli však viac ako skromné, a to aj pre obtiažne pracovné

1 Československý február 1948 zohral významnú úlohu v nórskej účasti pri zakladaní NATO. Neznamenal ale prelom v zahranično-politickom kurze Gerhardsenovej vlády, ktorá vnútorné opúšťala politiku „budovania mostov“ už od jesene 1947. Nórske elity však potrebovali podnet, ktorý by o potrebe bezpečnostnej integrácie so Západom presvedčil širokú verejnosť, favorizujúcu návrat k neutralite. Časová koincidencia „Vítazného februára“ a podpisu sovietsko-fínskej dohody o priateľstve a vzájomnej spolupráci vyvolala v krajine veľké obavy zo sovietskeho postupu. (Rekonštruovaný text Gerhardsenovo prejavu pozri: HANSEN, Jan E. E.: *Norsk tro og tanke* [Nórske myslenie], sv. 3: 1940–2000. Oslo, Universitetsforlaget 2001, s. 247 n. Jazykovo prístupný prehľad nórskej zahraničnej politiky v rokoch 1945–1949 pozri: RISTE, Olav: *Norway's Foreign Relations: A History*. Oslo, Universitetsforlaget 2005, s. 183–205; v širšom kontexte: DENKIEWICZ-SZCZEPANIAK, Emilia: *Norwegia na drodze dylematów i przemian, 1945–1949*. Toruń, Towarzystwo Naukowe w Toruniu 1992.)

2 Vnútrostranícka opozícia ale neplédovala za zavedenie „ľudovej demokracie“ sovietskeho typu a už vonkoncom nemala v úmysle doviest Nórsko do východného bloku.

podmienky, zapríčinené mnohými rozdielmi medzi Československom a Nórskom. V správe, ktorú Englund vo výňatkoch cituje (s. 70–73), sa rezident sťažoval na absenciu nočného života v puritánskej krajine aj slabú informovanosť o Československu a nezatajoval problémy s nájdením diskrétnych kontaktných miest v urbanisticky pustom Osle. Ako Englund ukazuje, Matal navyše podcenil nórsku kontrarozvedku a nevšimol si, že sa nachádza pod jej stálym dozorom. Už v roku 1949 mal takzvaný E-stab k dispozícii šifrovacie kľúče československej ambasády.

No Štátna bezpečnosť nezostala v Nórsku celkom bez úspechov. Za jeden z nich možno označiť pôsobenie Josefa Ulvra, ktorý sa do krajiny dostal spolu s maďarskými utečencami z povstania roku 1956, a vďaka krytiu nič netušiacej manželky sa mu podarilo infiltrovať československý exil v Nórsku a dostať sa ako externista do prostredia nórskeho spravodajstva. V rokoch 1957 a 1958 získala Praha prehľad o niekoľkých desiatkach pracovníkov nórskej tajnej služby, o jej spolupracovníkoch medzi emigrantmi, ako aj varovania o chystanom verbovaní konkrétnych pracovníkov ambasády. Ako glosuje Terje B. Englund: „Na jar 1958 musel byť optimizmus v škandinávskom oddelení [Prvej správy ŠtB] nebotyčný“ (s. 90), veď agentove správy zapôsobili až v Moskve! O to nepríjemnejší bol pravdepodobne odchod manželského páru do Spojených štátov, hoci – ako autor dokresľuje – rozvedka Ulvra využívala v rokoch 1964 až 1974 pri aktivitách v Spolkovej republike Nemecko.

Jedným z nosných Englundových príbehov je prípad televízneho moderátora Vladimíra Veselého, zadržaného v marci 1957 v Nemeckej demokratickej republike (!) a obvineného zo špionáže pre „istú západnú krajinu“. Podozrenie sa zakladalo na reálnych faktoch, v zápletke figurovalo hneď niekoľko spravodajských služieb, a snáď aj preto sa autorovi nepodarilo zistiť, kde došlo k osudnému úniku informácií. Praha však nehнала vec do rétorických krajností (Nórsko nebolo v tlači v tejto súvislosti vôbec spomenuté), snáď preto, aby neoslabila dojem z Bulganinovho „pozdravu“ ministerskému predsedovi Gerhardsenovi z 19. marca 1957.³ K *détente* vo vzťahoch Nórska s východným blokom skutočne koncom päťdesiatych rokov došlo, a to v súvislosti s takzvaným Rapackého plánom. Československo tvorilo ale v tomto kontexte frapantnú výnimku: v rokoch 1958 až 1967 nórska ambasáda v Prahe neúradovala a jej agendu prevzalo zastúpenie vo Viedni. V tom istom čase bola československá agentúrna sieť v Osle infiltrovaná dvojítmimi agentmi a dekonšpirovaná, takže spravodajskí dôstojníci boli odvolaní do vlasti.

3 Sovietsky ministerský predseda v obsiahlom liste optimisticky hodnotil pozitívne vývojové tendencie vo vzájomných vzťahoch medzi oboma krajinami, zároveň ale opakovane zdôrazňoval napätosť medzinárodno-politickej situácie. Faksimile neoficiálneho nórskeho prekladu Bulganinovho prejavu pozri: *Hele brevet fra den russiske statsminister Nikolaj Bulganin* [Celý text listu sovietskeho premiéra Bulganina], dostupné na <http://www.arkivverket.no/webfelles/manedens/mars2007/helebrevet.html> (vyhľadane 20.6.2011); excerpty prejavu boli zverejnené v sovietskom denníku *Pravda*: Poslanije Predsedateľja Soveta Ministrov SSSR N. A. Bulganina Premjer-Ministru Norvegii A. Gerchardsenu. In: *Pravda* (12.1.1958), dostupné na <http://dlib.eastview.com/sources/article.jsp?id=21422179#anchor> (vyhľadane 24.6.2011).

Nového rezidenta v Osle, kapitána Vladimíra Hučína, preto čakala náročná úloha: dostať československú ambasádu zpod dohľadu nórskych bezpečnostných služieb, navyše v čase, keď sa západnou Európou prehnalo niekoľko špionážnych afér (v roku 1964 aj vo Švédsku). Rezidentúre sa na druhú stranu začiatkom šesťdesiatych rokov otvorili ďalšie možnosti po vzniku novej strany ľavicových sociálnych demokratov (*Sosialistiske Venstre*), kontakty s jej predsedom Knutom Løfnesom ale nenaplnili očakávania centrály (politik už spolupracoval s východonemeckým spravodajstvom).⁴ Obdobne skončil pokus o získanie popredného nórskoho architekta, teoretika a historika architektúry s väzbami na ministerstvo obrany Christiana Norberg-Schulza – hmatateľné výsledky mali výlučne akademický charakter (s. 140). Aj vo svetle týchto neúspechov sa rezidentúra postupne preorientovala na nástroj „aktívnej obrany“ s cieľom monitorovať nórsku operatívnu činnosť proti Československu, ktorá sa odohrávala napríklad prostredníctvom turistiky (s. 145 n.).

Ďalšia výmena na poste rezidenta v Nórsku sa uskutočnila v lete 1964, keď na miesto nastúpil kapitán František Jungmann. Po neúspešných pokusoch s priamym „rozpracovaním“ politickej scény sa mal Jungmann sústrediť výlučne na Severoatlantickú alianciu. Zámerom bolo vyvolať atmosféru, v dôsledku ktorej by sa Nórsko vydalo francúzskou cestou postupného oslabovania väzieb s alianciou, a síce pre obavy z revanšizmu z Bonnu. Rezidentúra v Osle dostala teda za úlohu zozbierať kompromitujúci materiál na významného nemeckého diplomata, ktorý počas druhej svetovej vojny slúžil v Nórsku v okupačnom aparáte. Englundov komentár „Herbert von Stachelberg nebol žiaden Kurt Waldheim“ (s. 165) vystihuje bezvýslednosť akcie. Úspech sa však dostavil na neočakávanom mieste – na Islande. Tamojšieho československého obchodného zástupcu kontaktoval neznámy muž s ponukou informácií o americkej vojenskej infraštruktúre na ostrove. Štátna bezpečnosť celú vec prenechala Moskve, odkiaľ po niekoľkých mesiacoch, na jar 1967, prišlo písomné poďakovanie. Kapitána Jungmanna v jeho práci v Osle „vyrušil“ august 1968 a následné zemetrasenie v československých spravodajských službách. Ako rezident pri zastupiteľskom úrade prirodzene nemal príležitosť skompromitovať sa počas „krízového obdobia“, a tak sa mu po regulérnom návrate z misie otvorili lákavé kariérne možnosti. Ako autor dokladá, Jungmann túto situáciu plne využil. Zato nepriaznivá personálna situácia Štátnej bezpečnosti privodila na jeseň 1969 zánik rezidentúry v Osle.

Na záver sa Englund pokúša zhodnotiť činnosť československej rozvedky v Nórsku. Konštatuje, že Štátnej bezpečnosti sa podarilo splniť jednu z priorit – infiltrovať tamojšiu exilovú komunitu. Napriek početným kontaktom ale rezidenti pravdepodobne nepochodili u predstaviteľov politického života. Autor si uvedomuje, že mal k dispozícii takmer naisto iba najmenej delikátnu časť spisového materiálu, preto pri agende Severoatlantickej aliancie, kde možno predpokladať najväčšiu aktivitu rozvedky, zostáva s hodnotením zdržanlivý.

4 Podrobne o kontaktoch tohto politika s východným Berlínom: HOLTSMARK, Sven G.: *Diplomati og avmakt: DDR i Norge, 1949–1973* [Diplomacia a bezmocnosť: NDR v Nórsku, 1949–1973]. Oslo, Den norske historiske forening 1999, s. 225–267.

Pripojený epilóg zoznamuje čitateľa so spôsobom, akým sa demokratické Československo a po jeho rozdelení Česká a Slovenská republika vyrovnali s dedičstvom po Štátnej bezpečnosti. Englund bezpečne ovláda reálie a umenie vystihnúť podstatné momenty. V tejto najpublicistickejšej časti však recenzent postrehol drobnú nevyváženosť: zatiaľ čo autor upozorňuje na temné slovenské stránky tejto kapitoly priamo v naratíve, informáciu o tom, že bratislavský Ústav pamäti národa vznikol skôr ako pražský Ústav pre štúdium totalitných režimov (a dodajme, že založenie a dnešnú podobu ÚSTR nepriamo inšpiroval), umiestnil len do poznámok.

Kniha podľa môjho názoru splnila svoj cieľ – pútavo sprostredkovala nórske mu publiku neznámu a pritom atraktívnu kapitolu moderných dejín. Terje B. Englund svoju rekonštrukciu založil na štúdiu odtajneného archívneho materiálu z Nórska, Českej i Slovenskej republiky. Vynaložil ďalej nemalé úsilie, aby sa stretol s hrdinami (či antihrdinami) príbehu, čím kniha získala príznak autenticity. Vďaka dlhodobému záujmu o krajiny bývalého Československa sa mu podarilo vyhnúť sa faktografickým pochybeniam, aké často sprevádzajú populárne založené práce z pera zahraničných autorov. Výsledok vzbudil nemalú pozornosť, dočkal sa niekoľkých recenzií (s rôznorodým vyznením)⁵ a v tomto roku aj paperbackového vydania. Je pochopiteľné, že pre odborného historika Englund iba pootvára dvere k otázkam, ktoré ešte len čakajú na spracovanie;⁶ jeho dielo v nijakom prípade nemožno považovať za monografiu na tému uvedenú v podtitule. Pre objektivitu skonštatujeme, že recenzovaná publikácia, napriek určitým nábehom, na tento atribút neašpiruje.

---

5 Krátko po vydaní knihy sa správa o nej objavila aj v českej tlači: Československá StB v zemi Vikingů. In: *Lidové noviny* (3.4.2010).

6 Porov. recenziu Thomasa Wegenera Friisa v časopise *Nordisk Østforum*, roč. 13, č. 1 (2010), s. 97–99.

Kronika

Beneš spasitel i démon

*Konference o obrazech Edvarda Beneše
v českém a evropském kontextu*

David Hubený – Miroslav Šepták

Ve dnech 13. a 14. října 2011 se konala v prostorách Goethe-Institutu v Praze mezinárodní konference „Rozdílné obrazy: Vnímání Edvarda Beneše v českém a evropském kontextu“ (*Different Images: Perceptions of Edvard Beneš in Czech and European Contexts / Unterschiedliche Bilder: Wahrnehmungen Edvard Benešs in tschechischen und europäischen Kontexten*), kterou uspořádal Masarykův ústav a Archiv Akademie věd, v. v. i., v Praze ve spolupráci s Collegiem Carolinem: Výzkumným ústavem pro české země v Mnichově (*Collegium Carolinum e. V.: Forschungsstelle für die böhmischen Länder*).

Život, činy a teoretické dílo Edvarda Beneše, osobnosti déle než tři dekády politicky a vůbec veřejně mimořádně exponované, vyvolávají dodnes ostré kontroverze v řadách odborné i laické veřejnosti. Hodnocení Benešovy osobnosti je často politicky a zájmově motivované a osciluje tak od nekritického obdivu až po mnohdy jednoznačné, vulgárně vyjádřené odsouzení. Řada problémů v souvislosti s jednou z nejvýraznějších postav našich moderních dějin je stále posuzována na základě emocí, a nikoli za pomoci vědecké kritiky pramenů.

Cílem konference bylo přiblížit a konfrontovat, jak byl Edvard Beneš vnímán v politice, vědě, médiích a veřejnosti v Československu (České republice) a za jeho hranicemi. Setkání zahájili úvodními projevy ředitel pražského Goethe-Institutu

Heinrich Blömeke a proděkan pro vědu a výzkum Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze Ivan Šedivý. Vědecký prolog symposia obstaral svým zamyšlením na téma proměn vnímání Beneše v české (československé) a německé historiografii ředitel Collegia Carolina Martin Schulze Wessel. Připomněl dobové spisy, jež československého ministra zahraničí a prezidenta většinou adorovaly, i vyváženou a doposud nejrozsáhlejší Benešovu biografii z pera českého historika Jindřicha Dejmků. Krátce zhodnotil protibenešovskou propagandu v prostředí druhé republiky a Protektorátu Čechy a Morava, hovořil o paušalizující a zjednodušující interpretaci Benešovy politiky optikou marxistické historiografie, která ho vinila ze zavádění autoritativních metod a prosazování buržoazních protilidových zájmů, a zmínil také odsudky Benešovy údajně problematické a nesprávné politiky v podání některých představitelů československého pounorového exilu. Poté Martin Schulze Wessel zrekapituloval hodnocení Edvarda Beneše v německé historiografii a představil její hlavní interpretační pohledy na takzvané Benešovy dekrety. V následné diskusi specialista na české dějiny v době protektorátu Detlef Brandes, rovněž z Collegia Carolina, obhajoval vlastní hypotézu, že Beneš již od září 1938 až do konce války sledoval záměr provést transfer Němců z Československa a do exilové vlády účelově vybíral druhořadé politiky.

Po úvodních slovech a vstupním referátu následovala první sekce dvoudenní konference. Jejím společným jmenovatelem byl obraz Edvarda Beneše v diplomatických dokumentech různé provenience. Příspěvky vycházely z pramenů formulovaných lidmi, kteří s československým politikem vešli do přímého styku.

Referát Manfreda Alexandra z Univerzity v Kolíně nad Rýnem patřil mezi nejlepší příspěvky přednesené na symposiu. Německý historik podal stručný výklad o československo-německých vztazích od konce první světové války do nástupu Adolfa Hitlera, přičemž také charakterizoval významné německé diplomatické zástupce v Praze. Plasticky vylíčil nejenom obraz samotného Beneše, ale i československé zahraniční politiky z pohledu výmarské republiky. Německé diplomatické prameny z oné doby ukazují Beneše jako usilovného úředníka s velkým pracovním nasazením. Berlín považoval Československo za loajálního spojence Francie a současně zpochybňoval jeho ambici hrát v mezinárodní politice významnější roli.

O vnímání Beneše v další německy mluvící zemi – Rakousku – hovořil Miroslav Šepták z Národního archivu v Praze. Úvodem svého referátu, jehož těžiště položil do třicátých let, se zamyslel nad významem rakouských diplomatických dokumentů pro zkoumání československé zahraniční politiky. Poté nastínil mechanismus rozhodování v důležitých otázkách československé diplomacie. Poukázal na Benešovo úsilí uchovat si zásadní vliv na chod zahraniční politiky i ve funkci prezidenta republiky a připomněl rovněž jeho pokusy ovlivnit způsob psaní vybraného tisku. Závěrem přiblížil důvody, proč byl Edvard Beneš ve Vídni přijímán jako nedůvěryhodný partner.

Posledním referentem první sekce byl Vít Smetana z Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., který podal výklad československé zahraniční politiky v letech 1938 až 1948 prizmatem britských a amerických pramenů. V omezeném čase dokázal

charakterizovat a osvětlit všechny zásadní otázky a problémy, což s povděkem kvitovalo zaplněné auditorium.

Druhá sekce pojednávala o tom, jak byl Edvard Beneš přijímán v prostředí česko-německých stran a poté v poválečné československé společnosti. Jak ukázal Mark Cornwall z Univerzity v Southamptonu, pro Sudetoněmeckou stranu (SdP) Beneš zosobňoval nenáviděný versailleský systém. Její vedoucí představitelé Karl Hermann Frank a Konrad Heinlein k němu od počátku cítili značnou zášť, přesto SdP respektovala Benešovu ústavní funkci a odvážila se jen nepřímých útoků proti jeho osobě. Navzdory takto negativnímu postoji však někteří henleinovci v letech 1936 a 1937 přiznávali britským pozorovatelům, že právě do Beneše vkládají naděje na nalezení přijatelného *modu vivendi* mezi Čechy a Němci.

Proměny vztahu mezi německými sociálními demokraty v Československu a Benešem v období 1935 až 1945 tvořily téma referátu Detlefa Brandese. Za první republiky v něm němečtí sociální demokraté spatřovali záruku pokroku, demokratického vývoje, míru a porozumění mezi národy. Československého prezidenta podporovali i v dramatických podzimních dnech roku 1938. Během války se ale cesty těchto spojenců pozvolna rozešly, zejména v důsledku odlišných pohledů na budoucnost německé menšiny po válce. Zásadní spor spočíval v tom, zda Němcům poskytnout autonomii ve federativním státě, jak si přál Wenzel Jaksch, nebo zda odsunout z území Československa pronacistickou německou většinu, jak prosazoval Edvard Beneš.

Na snahu budovat v české společnosti kult Edvarda Beneše v období takzvané třetí republiky poukázal Michal Pehr z Masarykova ústavu a Archivu AV ČR, v. v. i. Benešova popularita a autorita těžily z glorioly úspěšného národního odboje za druhé světové války a nacházely vyjádření v oslavných přídomcích, jako například filozof demokracie nebo Prezident Budovatel. Jakýkoli útok na prezidenta nebo i jen jeho kritika byly tabu. Zatímco v době první republiky vystupoval Beneš aktivisticky, po roce 1945 sám sebe stylizoval do role nadstranické hlavy státu. Demokratické strany si ale tento posun neuvědomily a v únorové krizi roku 1948 na Beneše spoléhaly, že se aktivně chopí úlohy garanta demokratického vývoje, což byl podle Pehra fatální omyl s dalekosáhlými důsledky.

Ze závěrečné sekce prvního dne konference lze vyzvednout dva referáty. Miroslav Kunštát z Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy věnoval svůj příspěvek obrazu Edvarda Beneše v českém politickém diskurzu po roce 1989. Nejprve porovnal, jak s Benešovým odkazem naložili prezidenti Václav Havel a Václav Klaus, a poté plasticky vylíčil, jak jej využívají vybrané politické strany s cílem ospravedlnit vlastní takticko-politické či sobecké cíle, aniž by pominul rozdíly v jejich přístupech.

Tobias Weger z Univerzity v Oldenburgu ve svém referátu nastíní vnímání Edvarda Beneše v poválečné sudetoněmecké publicistice. Doložil v ní silnou tendenci démonizovat druhého československého prezidenta, především s ohledem na takzvané Benešovy dekrety. Často ji přitom vyjadřují faktograficky nepoučení publicisté, kteří bez znalosti potřebné materie vynášejí záměrně zdeformované a politickým cílům sloužící soudy, a vědomě se tak stávají vulgárními falšovatelí moderních dějin.

Druhý den konference, věnovaný reprezentaci Edvarda Beneše ve vědě, médiích a veřejném prostoru, zahájil Vítězslav Sommer z Masarykova ústavu a Archivu AV ČR, v. v. i., zamyšlením nad obrazem československého státníka v československé marxistické historiografii padesátých a šedesátých let minulého století. Historické práce, které se v tomto období vztahovaly k danému tématu, měly převážně charakter propagandistických pamfletů s protiburžoazním zaměřením. Beneš v nich byl vykreslován záměrně nenávidně a nepravdivě, jako politik buržoazního ražení a prokazatelně protilidových postojů. Až druhá polovina šedesátých let přinesla pozvolný přechod od kritiky v rigidně komunistickém pojetí k seriózní a nezaujaté vědě. Než však mohla přinést podstatnější výsledky v hodnocení Benešovy osobnosti a jeho doby, potlačila ji nastupující „normalizace“.

Zajímavou komparativní rovinu k výkladu Vítězslava Sommera vnesl do jednání konference Petr Bednařík z Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze svým referátem o zpodobení Edvarda Beneše v československém hraném filmu z komunistického období. V souladu s hlavním tehdejším posláním politického filmu, jenž měl sloužit ideologické propagandě, byl v něm Beneš zobrazován jako cholerická, nervózní a neschopná figura s protilidovými a protikomunistickými postoji, záměrně zanedbávající některé naléhavé problémy (například postavení Slovenska).

Závěrečná část konference představila Edvarda Beneše v memoárové literatuře a v kolektivní paměti československých moderních dějin. Zahájil ji Milan Hauner z Univerzity ve Wisconsinu přednáškou o funkci Benešových pamětí, které – jak tomu je u všech politiků – měly obhájit a ospravedlnit autorovy činy. Hauner ve svém referátu popsal okolnosti vzniku memoárů, zájem různých vydavatelů, ale i Benešovy porady se spolupracovníky ohledně obsahu, a zejména jasnosti připravovaného sdělení.

Hildegard Schmollerová z vídeňské univerzity se ve svém vystoupení zabývala Mnichovskou dohodou v české kolektivní paměti. Na krátký, ale výstižný teoretický úvod o významu zkoumání paměti pro historickou vědu navázala přehledně strukturovaným výkladem interpretací Mnichovské dohody a Benešovy role na podzim 1938 od Protektorátu Čechy a Morava až po období takzvané normalizace.

Richard Vašek s Josefem Tomešem z Masarykova ústavu a Archivu AV ČR, v. v. i., se zaměřili na reflexe Edvarda Beneše v nepublikovaných memoárech českých politiků. Omezíme-li se na zápisky dvou politiků z národnědemokratické strany, pro Vlastimila Klímu byl Tomáš Garrigue Masaryk vizionář a odvážný bojovník, zatímco Beneš vynikal jako odborník zběhlý v zákulisních jednáních a schopný nacházet kompromis. František Ježek zase respektoval Beneše jako člověka schopného enormního pracovního nasazení a specialistu na mezinárodní vztahy.

Mladý historik Pavel Horák z téhož ústavu přednesl poslední referát benešovské konference. Zabýval se v něm diskusemi o událostech února 1948, které vedly mezi sebou českoslovenští exiloví politici v Londýně v letech 1949 a 1950. Tyto rozpravy, často velmi vášnivé, pomohly účastníkům doplnit si obraz nedávných událostí a ujasnit si jejich příčiny i celkový pohled na únor 1948, přestože se zdaleka ve všem neshodli. Právě z těchto přibližně dvaceti schůzek pak mnozí exiloví politici čerpali údaje a názory při psaní svých memoárů.

Nedalo se očekávat od jednoho setkání, že by jeho účastníci mohli postihnout, jak se zračily všechny důležité aspekty působení Edvarda Beneše jako politika i člověka ve vnímání a postojích jeho současníků a následovníků, přesto však konference splnila proklamovaný cíl: byla jedním z pomyslných kamínek do komplikované mozaiky zachycující „druhý život“ jedné z nejvýznamnějších osobností našich moderních dějin. Sympozium prezentovalo zejména názory vybraných českých a německých odborníků s ohledem na jednotlivé historické etapy. Škoda že absentoval pohled ze strany polské (například na spory o Těšínsko či jednání o československo-polskou konfederaci během druhé světové války) nebo maďarské (třeba na obraz Beneše v maďarských pramenech nebo v očích maďarských politiků meziválečného Československa). Určitě zajímavé by bylo také slyšet, jak o Benešově povaze, názorech a činech smýšleli jeho nejbližší spolupracovníci a přátelé. Velmi podnětná by mohla být reprodukce obrazu Beneše ve východoněmeckém prostředí či jeho ekonomických a právních představ.

Symposium ukázalo, že diskuse o Edvardu Benešovi budou plným právem pokračovat i nadále. Cestami, jak dosáhnout nové vědecké interpretace, je kupříkladu studium pramenného materiálu zahraniční provenience, využití (staro)nových metod historického bádání (kolektivní paměť, lingvistická analýza) či další porovnání a rozbory memoárů, dobového tisku a publicistiky.

Konference vynikala kvalitním organizačním zázemím a přinesla několik zajímavých a obohacujících příspěvků, které budou zpřístupněny v připravovaném sborníku. Ten by mohl poznání Benešovy osobnosti a činů posunout zase alespoň o malý kousek dopředu.

Kronika

Konference „Válečný rok 1941“ v Ústavu pro studium totalitních režimů

David Hubený

Historická setkání uspořádaná k jednotlivým válečným letům nepatří rozhodně mezi žádné novinky. Koncem devadesátých let se například uskutečnily konference „Válečný rok 1944“ a „Rok 1942 v českém odboji“, které představují pro jakékoli obdobné pokusy velmi vysokou laťku. Oddělení pro druhou světovou válku Ústavu pro studium totalitních režimů zorganizovalo 6. října 2011 konferenci „Válečný rok 1941 v československém zahraničním a domácím odboji“, která měla zřejmou inspiraci ve výše jmenovaných akcích. Tím však veškerá podobnost končí. Že posluchači se nejspíš nebudou nudit, naznačil již svým úvodním slovem ředitel ústavu Daniel Herman, který mimo jiné pravil: „Třetí válečný rok stojí poněkud ve stínu předchozích i následných válečných událostí.“¹ Inu, válka na Balkáně, přepadení Sovětského svazu, boje v severní Africe, příchod Reinharda Heydricha do Prahy či útok na Spojené státy, to jsou vskutku „události ve stínu“. Nicméně sám ředitel Herman pak vyjmenoval několik důležitých i méně důležitých událostí, které dokazovaly pravý opak, a sice že rok 1941 patřil k nejvýznamnějším válečným letům – pokud lze vůbec některý z nich označit za méně významný.

První ze tří konferenčních bloků, věnovaný československému zahraničnímu odboji, nebyl otevřen nějakým všeobecným shrnutím událostí roku 1941 na mezi-

---

1 Text úvodního proslovu je dostupný na webové stránce <http://www.ustrcr.cz/cs/mezinarodni-symposium-valecny-rok-1941#anotace>.

národní scéně a jejich důsledků pro československou odbojovou akci, nebo alespoň stručným načrtnutím vztahů mezi velmocemi a jejich válečných cílů s ohledem na Československo, nýbrž referátem začínajícího historika Pavla Kreisingera z pořadatelského ústavu o personálních třenicích v československé zpravodajské službě, což je téma jistě zajímavé, sotva však ideální na úvod konference. Kromě popisu autoritářského chování šéfa služby Františka Moravce k jeho podřízeným a dlouhých citací z archivního materiálu, které to měly dokumentovat, však referent celkem nic nenabídl. Přitom si třeba mohl položit otázku, jak se na tehdejší krizi v londýnském zpravodajském ústředí odrazilo zásahy gestapa vůči domácímu odboji nebo zkušenosti s prvními paravýsadky do protektorátu.

Název druhého příspěvku „Čechoslováci na okrajových bojištích druhé světové války“, který přednesl vedoucí oddělení druhé světové války Ladislav Kudrna, evokoval dojem, že se v něm posluchači dočkají pokusu o celkovou bilanci, kde a kolik Čechoslováků bojovalo nebo padlo, leč referent se omezil na tři nebo čtyři životopisné medailonky Čechoslováků ve francouzské Cizinecké legii. Bohužel se už nepokusil dospět od nich k žádné obecnější charakteristice, například jak byli Čechoslováci v legii vnímáni svými kolegy, zda se tam osvědčovali jako zdatní bojovníci a byli povyšováni, jaké měli vztahy s příslušníky dalších národů v legii nebo jak byli hodnoceni nadřízenými.

Vítanou kvalitativní změnu přinesl ředitel Historického ústavu Slovenské akademie věd v Bratislavě Slavomír Michálek, který fundovaně a s evidentním řečnickým nadáním představil organizaci československého odboje ve Spojených státech. O to hůře pak vyznělo vystoupení Kamila Nedvědického z Ministerstva vnitra ČR s poněkud rozvláčným názvem: „Vstup SSSR do války proti Německu jako rozhodující předpoklad vítězství státoprávní koncepce E. Beneše“. Z referátu a následné dlouhé a energické diskuse pak vyplynulo značné překvapení přednášejícího, že se vedení zahraničního odboje ujal Edvard Beneš, neboť podle jeho názoru k tomu měli lepší předpoklady vyslanec ve Francii Štefan Osuský či generál Lev Prchala. Ovšem podmínkou jakéhokoli vůdcovství, což Nedvědickému patrně uniklo, byla podpora ostatního exilu, a zejména poslušnost vojáků (včetně zpravodajců), na níž bojujícím mocnostem záleželo především. Prchala i Osuský tuto mocenskou základnu postrádali, tudíž to byli „vojevůdci bez vojska“ a po ztrátě zázemí v Polsku a ve Francii i bez jakékoli opory zvenčí. Poslední referát úvodního bloku o československých důstojnících v Jugoslávii v době německého útoku v podání Milana Sovilje, srbského studenta Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, představoval návrat k standardním výkonům.

Druhý blok konference, věnovaný domácí rezistenci, byl čistě ženskou záležitostí, byť první referentka, Dita Jelínková z pořadatelské instituce, nemohla kvůli onemocnění osobně přednést svůj příspěvek o Mikuláši Bubnovi z Litic a jeho roli v protektorátní politice. Ujal se toho její kolega Pavel Kreisinger, který se bohužel stejně jako při prvním svém vystoupení nepokusil ani o náznak přednesu. Z příspěvku se vyklubal medailonek, který zjevně (jako v případě Ladislava Kudrny) vycházel z materiálů Archivu bezpečnostních složek, s nímž je ústav spojen. Druhá

přednášející, studentka pražské filozofické fakulty Karolína Stegurová, pak shrnula dosud známé informace o odbojové činnosti Vladimíra Krajiny.

Prostřední blok zakončila opět „domácí“ pracovnice Stanislava Vodičková, která promluvila o vztahu římskokatolické církve k nacistům. Z jejího projevu bylo znát, že s přednášením má již delší zkušenosti a vystupovat na veřejnosti umí. Ač referát obsahoval „více omáčky než masíčka“, dokázala shromážděná fakta seřadit, vyhodnotit, a pak zejména výborně prodat. Celkově se zařadila mezi nejlepší řečníky konference. Lze předpokládat, že v písemné podobě bude její text faktograficky doplněn, takže může být velmi přínosný.

Celkově nejlepší úroveň měl poslední blok, nazvaný „Nucené pracovní nasazení / Represe okupačních orgánů“, v němž vystupovalo již více zkušených historiků. Úvodní referát přednesl rakouský historik na volné noze Alfons Adam, který srovnával podmínky a průběh nuceného pracovního nasazení v Sudetech a v protektorátu. S neméně zajímavým příspěvkem vystoupil Pavel Kopeček z Palackého univerzity v Olomouci, který hovořil o odbojové organizaci Lvice. Předposledním vystoupením se opět „blýskl“ domácí reprezentant, tentokrát Jan Machala, který nezřetelně, ba místy neslyšitelně, představil protižidovské výnosy z roku 1941. Bohužel se v podstatě jednalo jen o výčet a powerpointové zobrazení jednotlivých předpisů a vyhlášek bez širšího zapojení do kontextu, které možná posluchačům ze zmíněného důvodu uniklo.

Kvalitativní skok – tak lze označit poslední příspěvek konference. Pavel Zeman z Ústavu pro studium totalitních režimů v něm totiž hovořil nejen o kvalitativním skoku v procesu nacistické genocidy (jak pojmenoval svůj příspěvek), ale svým vystoupením, jakož i předchozími vstupy do občasné diskuse po některých příspěvcích, předvedl mimořádný rozhled a znalosti. Dokázal totiž umně představit problematiku, přednést základní fakta i vztahy a vyvodit z nich závěry. Právě historici Zemanových kvalit konferenci zjevně chyběli.

Celkový dojem z konference byl mimořádně trapný – i v porovnání s předchozími podobnými akcemi oddělení druhé světové války Ústavu pro studium totalitních režimů. Dalo by se ocenit, že mnoho prostoru dostali začínající nebo ještě studující historici (pět z dvanácti přednášejících), byla to však zřejmě náhrada za skutečné odborníky, jichž se nedostávalo. Vždyť například prostřední blok o domácím odboji byl tvořen ze dvou třetin „omladinou“! Bylo znát, že pořadatelský ústav není schopen nalákat na svou akci dostatek odborníků z jiných institucí, a „kmenoví“ historici ústavu se předvedli většinou jen skromnějšími životopisnými črtami. S přihlédnutím k tamní fluktuaci pracovníků a velmi nízkému věkovému průměru se zdá, že mladé adepty historie nemá v ústavu kdo odborně školit a vést ke kvalitnějším výsledkům, takže po jistém vyzrání leckdy odcházejí.

Osobně mi vedle přehledového vstupu o mezinárodním dění chyběl referát o „zavedených“ i nově uspořádaných či zpřístupněných archivních fondech úřední a neúřední proveniencí (třeba alespoň za Archiv bezpečnostních složek), které jsou nepostradatelné pro studium válečného roku 1941. Byl by přínosný jak pro referenty, tak pro posluchače, kteří se z převážné většiny rekrutovali ze studentských řad.

Ostatně nepočtené obecnstvo představovalo další zvláštnost konference: vedle „národa studentského“ zde bylo přítomno několik důchodců (příbuzných přednášející mládeže?). Zcela (a oprávněně) absentovali zástupci odborných institucí, s výjimkou dvou odvážlivců – jednoho pracovníka Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy a jednoho zástupce Národního archivu.

Jediným kladným výsledkem konference byla možnost několika začínajících historiků pocvičit se na relativně bezpečném teritoriu. O tom, že by jako celek přinesla nové odborné poznatky nebo vrhla nové světlo na známé události, lze sotva mluvit. Referáty Slavomíra Michálka, Alfonse Adama nebo Pavla Zemana bohužel představovaly v tom směru čestnou výjimku. Rozhodně proto nelze souhlasit se samolibým hodnocením na webových stránkách pořadatelského ústavu, že se jednalo o „úspěšné mezinárodní sympozium“.

Kronika

Za Karlem Jechem

Šestého února letošního roku postihla Ústav pro soudobé dějiny a s ním českou historickou obec bolestná ztráta. Ve věku třiaosmdesáti let zemřel po vleklé nemoci Karel Jech, dlouholetý zaměstnanec ústavu, který si získal renomé především jako patrně největší znalec poválečných přeměn české vesnice a kolektivizace zemědělství.

Narodil se 4. ledna 1929 v zapadlé vesničce Hodětice na pomezí Benešovska a Sedlčanska (dnes je součástí Neveklova). Pocházel z tradičně kantorského rodu Jechů (jeho dědeček i jeho otec byli učitelé a ředitelé obecné školy), rozvětveného po celé české kotlině, jehož kořeny sahají přinejmenším do počátku 18. století (jak zjistil vlastním genealogickým průzkumem). Tímto prostředím se formoval Jechův celoživotní vztah k českému venkovu. Ovlivnilo jej ale i nucené vystěhování Neveklovska, kde žili jeho příbuzní, kteří museli za okupace opustit své domovy, aby na jejich místě vzniklo německé vojenské cvičiště. Vzpomínky na tuto událost mu později pomáhaly vnímat tragický rozměr vyhánění sedláků z jejich půdy ve jménu „pokrokovějšího“ družstevního hospodaření a uvědomit si spojitost mezi zdánlivě tak odlišnými procesy.

V letech 1940 až 1948 Karel Jech navštěvoval Masarykovo státní reálné gymnázium v Kostelci nad Orlicí, kde také po válce vstoupil do Českého svazu mládeže a v roce 1947 do komunistické strany. Patřil tehdy k těm jejím početným stoupcům, kteří si spojovali představu sociálně spravedlivé společnosti s proklamovanou specificky československou cestou jejího uskutečňování.

V roce 1948 začal v Praze studovat novinářskou fakultu Vysoké školy politické a sociální. Škola v té době procházela výraznou marxistickou ideologizací a od akademického roku 1949/1950 také reorganizací, jak se začleňovala do nově založené Vysoké školy politických a hospodářských věd. Na novinářské povolání se Karel Jech připravoval i prakticky, když během posledního studijního ročníku 1951/1952 působil jako redaktor celorepublikového vysokoškolského týdeníku *Předvoj*. Nevyhýbal se ani studentským funkcím, nějaký čas byl místopředsedou Spolku posluchačů VŠPS nebo tiskovým tajemníkem Ústředního svazu vysokoškolského studentstva. K jeho vyso-

koškolským učitelům patřili například filozofové Ladislav Tondl a Milan Machovec, psycholog Vladimír Tardy a z historiků třeba Josef Macek, František Kavka nebo Věra Olivová (samozřejmě ale také rektor školy Ladislav Štoll). Mezi tehdejšími studenty školy byla celá plejáda později známých historiků (Jan Křen, Zdeněk Kárník, Vilém Prečan, Jiří Kořalka, Koloman Gajan, Jan Měchýř, Robert Sak a další). V posledním ročníku přešel Karel Jech z podnětu Jaroslava Kladiva na katedru dějin VKS(b) a KSČ nově zřízené Fakulty společenských věd VŠPHV, jejímž proděkanem (a zástupcem vedoucího katedry) Kladiva byl. Po absolutoriu oboru historie, filozofie a politická ekonomie (jak je uvedeno na jeho vysokoškolském diplomu) v listopadu 1952 setrval na katedře jako odborný asistent. V rámci přednáškového a seminárního kurzu, který převzal namísto zatčeného děkana fakulty a vedoucího katedry Jaroslava Procházky, se zaměřil na agrární reformy v předrevolučním Rusku a bolševické plány združstevňování a přiblížil se tak předmětu svého celoživotního zájmu.

Poté co složil zkoušky na aspiranturu, dostal Karel Jech nabídku, aby ji absolvoval na Moskevské státní univerzitě M. V. Lomonosova. V září 1953 zde nastoupil na katedru marxismu-leninismu historické fakulty a jako téma kandidátské práce si zvolil revoluční přeměny československé vesnice v prvních třech poválečných letech. Naštěstí jeho školitelkou byla Valentina Adrianovna Smirnovová, která z vlastní zkušenosti poznala stalinské represe a netajila ani před mladým zahraničním aspirantem své kritické názory. Karel Jech v Moskvě zažil také dvacátý sjezd sovětských komunistů a citlivě vnímal vzrušenou atmosféru a kritické diskuse, které zde zavládly. Když se po obhajobě disertace na jaře 1957 vracel do Československa, byl zbaven mnoha iluzí. Pobyt v Sovětském svazu mu přinesl také osobní štěstí, v roce 1954 uzavřel sňatek s Květou Procházkovou, která ve stejné době studovala novodobé německé dějiny na historické fakultě moskevské univerzity.

Po návratu přijal Karel Jech místo odborného asistenta katedry dějin KSČ na Vysoké stranické škole při Ústředním výboru KSČ v Praze-Veleslavíně. Zde jeho vědecká kariéra získávala pevné obrysy. V roce 1958 se stal zástupcem a v roce 1962 vedoucím katedry, která se mezitím spojila s katedrou dějin Československa (zde byl jeho kolegou Jan Křen). Následujícího roku česky i slovensky vydal knižně svou disertaci s názvem *Probuzená vesnice: K dějinám revoluce na našem venkově*

v letech 1945–1948, obhájil habilitaci a byl jmenován docentem pro obor dějin KSČ. Uvedená kniha byla pochopitelně zatížena dobovými ideologickými přístupy, nicméně její autor se nevyhýbal problematickým stránkám socializačních procesů na vesnici před únorem 1948, když například v zemědělské velkovýrobě neviděl jen problém technologický, ale také sociální. Kromě vědeckých funkcí se Karel Jech stal členem takzvané barnabitské komise, zřízené roku 1963 komunistickým vedením k prošetření soudních procesů s takzvanými slovenskými buržoazními nacionalisty. Tam navázal úzký pracovní a přátelský vztah s Karlem Kaplanem.

Vysoká stranická škola se stávala jedním z ohnisek úsilí o emancipaci společenských věd od diktátu politiky a ideologie. Na škole sílily výhrady vůči jejímu přímému řízení nejvyššími komunistickými orgány a nespokojenost vyvrcholila na jaře 1964 po odvolání prorektora Milana Hübla kvůli jeho kritice kulturní politiky komunistické strany v souvislosti s předválečnými stalinskými procesy. Mnozí vyučující se za Hübla postavili, což stranické vedení nemínilo tolerovat. Speciálně zřízená komise Ústředního výboru KSČ dospěla k závěru, že nejproblematictější poměry panují na katedře vedené Karlem Jechem, a na jejím základě předsednictvo strany v červenci 1964 rozhodlo o přeřazení Jecha z Vysoké stranické školy na „politicko-organizační úsek“ aparátu ÚV KSČ. Zároveň s ním museli školu opustit například historik Miloš Hájek, právník Zdeněk Jičínský nebo ekonom Miroslav Kadlec.

Další uplatnění však našel Karel Jech poměrně rychle. V listopadu nastoupil jako docent na katedru dějin národního hospodářství Vysoké školy ekonomické, která se zrodila ze zaniklé VŠPHV. Jako její vedoucí tehdy již působil Václav Průcha, a přestože Jechův vyhazov z předešlého pracoviště obnášel i zákaz výuky na všech vysokých školách, v roce 1965 již přednášel studentům. Kromě pedagogické činnosti bylo jeho hlavní pracovní náplní psaní studií, přehledů a skript o vývoji československého hospodářství a o vývoji ekonomik dalších socialistických států. Ke svému oblíbenému agrárnímu tématu se přitom vracel ve sborníkových a časopiseckých publikacích. Karel Jech sice přímo nevstupoval do veřejných polemik, jimiž se plnily stránky tehdejších novin a časopisů, ve druhé polovině šedesátých let se však zřetelně zařadil k reformnímu proudu československé historiografie. Svědčí o tom jeho práce v takzvané Pillerově komisi, která se v čase pražského jara zabývala rehabilitacemi osob nespravedlivě odsouzených v politických procesech.

Pro nastupující „normalizátory“ nebyl Karel Jech mezi prvními „na ráně“, v klidu ho ale nenechali. V roce 1970 byl vyškrtnut z KSČ, nesměl učit a byl přesunut jako vědecký pracovník na katedru národohospodářského plánování. Do jara 1972 pracoval v přidruženém kabinetu dějin národního hospodářství, ale pak už musel školu opustit. S podporou některých pracovníků fakulty byl přijat v konkurzu do Státního výzkumného ústavu ekonomiky ve spotřebním průmyslu, kam v březnu nastoupil do oddělení cen a dodavatelsko-odběratelských vztahů. Tato problematika mu sice byla vzdálená, brzy se však zapracoval a připravoval podkladové studie o zásobování a vztazích mezi dodavateli a odběrateli v různých odvětvích spotřebního průmyslu. Zpočátku se ještě mohl starat o aspiranty z podniků spotřebního průmyslu, kteří studovali na Vysoké škole ekonomické, po dvou letech byl však politickým rozhodnutím této agendy zbaven. Díky kontaktům s Václavem

Průchou a dalšími bývalými kolegy se mohl alespoň podílet na vzniku učebnic a dalších textů k hospodářským dějinám, a to jako člen anonymního pracovního kolektivu, zaštitěného jménem jeho vedoucího. Na tomto pracovišti, později reorganizovaném na Výzkumný ústav technicko-ekonomického spotřebního průmyslu, setrval Karel Jech až do konce osmdesátých let. Jeho manželka v té době pracovala jako projektantka-socioložka v Útvaru hlavního architekta města Prahy.

Karel Jech za „normalizace“ nepřestal udržovat styky s bývalými kolegy, například s Milošem Hájkem, a právě díky jemu se po roce 1978 dostal k projektu samizdatových sborníků historických studií, na němž se podílela řada historiků zbavených možnosti působit ve své profesi. Jan Křen, Milan Otáhal, Pavel Seifert, Miloš Hájek, Václav Kural, Zdeněk Kárník, Václav Vrabec, Karel Pichlík, Zdeněk Pouta a další vytvořili početnou síť spolupracovníků na neveřejném díle, jehož smyslem bylo otevírat prostor pro uchování kontinuity kritického historického myšlení a názorovou konfrontaci autorů různých ideových konfesí i badatelského zaměření v podmínkách mocensky prosazovaného monopolu na výklad dějin. Mnozí z této „podzemní“ historické obce o sobě navzájem nevěděli a zůstávali v anonymitě až do příchodu svobodných poměrů. Karel Jech se s neobyčejnou svědomitostí ujal zajišťování technické přípravy jednotlivých sborníků. Mezi činnosti, jež obstarával, patřilo přepisování textů, tisk, vázání, distribuce a k tomu péče o psací a tiskací stroje a jejich opravy, starost o papír, barvy, skladování, to vše v maximálním utajení. Bylo jeho zásluhou, že se například podařilo přímo „před nosem“ Státní bezpečnosti odstěhovat z Konviktské ulice půltunový rozmnožovací stroj, na němž se pak v Brandýse nad Labem tiskly mimo jiné samizdatové *Lidové noviny*, nebo že se sborníky historických studií vázaly v budově ministerstva průmyslu.

Po roce 1989 se Karel Jech naplno a intenzivně chopil příležitosti být u zrodu a budování oboru soudobých dějin u nás. Byl mezi prvními, kteří se na jaře 1990 po zřízení Ústavu pro soudobé dějiny stali oporou vznikajících badatelských týmů, a byl také zvolen prvním předsedou vědecké rady této instituce, existující teprve několik týdnů.

Výzkumná práce docenta Jecha se orientovala v minulých dvaceti letech především na dvě stěžejní témata, a v obou přinesla významné výsledky. Spolu s Karlem Kaplanem připravil k vydání publikaci, která se stala jakýmsi završením prvních

pěti let existence ústavu a vzbudila ve veřejnosti mimořádný ohlas. Byla to bohatě a pečlivě komentovaná edice *Dekretů prezidenta republiky 1940–1945*, která se dočkala druhého vydání roku 2002 v brněnském nakladatelství Doplněk. Podílel se také na velmi náročném projektu publikace vybraných dekretů v německém překladu a koncipoval specificky zaměřenou edici studií a dokumentů *Němci a Maďaři v dekretech prezidenta republiky*.

Druhým směrem se vydal Karel Jech ve stopách svého dřívějšího bádání, nyní již bez omezení hranicemi oficiálně přípustné pravdy či autocenzury. V řadě studií, článků a edic líčil procesy a události spjaté s poválečnou socializací venkova a dokumentoval komunistické represe proti soukromě hospodařícím zemědělcům. Tato linie jeho tvorby vyústila roku 2001 v syntetické pojednání *Soumrak selského stavu 1945–1960*, které v rozšířené podobě o sedm let později vydalo nakladatelství Vyšehrad pod titulem *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*.

V obou zmíněných směrech se práce Karla Jecha dočkala zaslouženého ocenění: V roce 1995 byl osobně účasten, když byla edice prezidentských dekretů s velkou mediální publicitou na Hradě předána prezidentu Havlovi. V roce 2007 se pak stal prvním nositelem nově zřízené Ceny Antonína Švehly, udělované Nadačním fondem angažovaných nestraníků těm, kteří se zasloužili o renesanci selského stavu.

Karel Jech však dokázal poctivě a úspěšně pracovat i na úkolech, jejichž výsledky nebyly na první pohled tak viditelné. Uspořádal a vydal jubilejní sborník pro kolegu Karla Kaplana, vytvořil obsáhlou dokumentaci k historii domu ve Vlašské ulici, v němž sídlí Ústav pro soudobé dějiny, bral na sebe povinnosti související s organizováním různých seminářů a jiných akcí, které se týkaly dějin sedláků, a zhostil se jich skvěle. Bez Karla Jecha by ústav ani soudobé dějiny jako obor nebyly tím, čím dnes jsou.

Karla Jecha kolegové znali jako pracovitého, spolehlivého a skromného člověka, kterému není cizí ani smysl pro humor. Patřil k „rolníkům historie“ – snad by mu toto spojení bylo milejší než přirovnání k dělníkovi – kteří neokázale, avšak poctivě a s nasazením obdělávají svůj lán historické půdy, aby z něj vydobyli větší a hlubší poznání a porozumění. V dobách, kdy už nebudeme, budou k historikům, studentům, zájemcům o dějiny promlouvat jeho články, edice a knihy.¹

Oldřich Tůma – Milan Drápala

1 Tento nekrolog byl zpracován zejména na podkladě rozhovoru s paní Květou Jechovou a osobních dokumentů z pozůstalosti Karla Jecha, s využitím textu smutečních projevů Pavla Seiftera a Zdeňka Formánka pronesených v obřadní síni motolského krematoria při veřejném rozloučení s Karlem Jechem dne 14.2.2012, dále s využitím přepisu rozhovoru, který vedla Markéta Devátá s Karlem Jechem v rámci práce na projektu Grantové agentury ČR „Vysoká škola politických a hospodářských věd (1949–1953): Sovětizace československého školství“, a s použitím studií Markéty Deváté, Doubravky Olšákové a Petera Dinuše v publikaci *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948* (Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2010. Práce z dějin vědy, sv. 23).

Anotace

HRDLIČKA, Jaroslav: *Patriarcha Dr. Miroslav Novák: Život mezi svastikou a rudou hvězdou*. (Edice Deus et Gentes, sv. 16.) Brno, L. Marek 2010, 296 s.

Pilný historik Jaroslav Hrdlička (narozen 1959) kráčí s obdivuhodnou vytrvalostí cestou, již si předsevzal. Pokouší se poctivě zmapovat zapomenutá či tabuizovaná témata dějin Církve československé (husitské) v širším kontextu teologického a filozofického myšlení v Československu po roce 1918. Po svazku věnovaném třetímu patriarchovi uvedené církve (*Život a dílo prof. Františka Kováře: Příběh patriarchy a učence*. Brno, L. Marek 2007; srv. anotaci o této knize v *Soudobých dějinách*, roč. 15, č. 1 (2008), s. 219 n.) se zaměřil na osobnost jeho nástupce Miroslava Nováka. Ten zastával funkci nejvyššího představitele církve v letech 1961–1990, předtím byl (od roku 1945) biskupem pražské diecéze. V letech 1932–1946 vyučoval náboženství na pražských gymnáziích, od roku 1950 působil jako profesor na právě ustavené Husově československé teologické fakultě v Praze.

Předložená kniha stopuje nevšedně dlouhou životní dráhu Miroslava Nováka od kolébky (26. října 1907 v jihomoravském Kyjově) po jednotlivých úsecích až k jejímu závěru (5. května 2000 v Rouenu ve Francii). Kapitoly své nové publikace věnuje autor různým stránkám jeho života

a díla, jako je postavení a činnost v rámci církve, pedagogické a osvětové působení i jeho veřejná angažovanost. Příběh Miroslava Nováka počíná líčením dětství, mládí a rodinného prostředí, poznamenaného předčasným úmrtím otce a sociální nouzí, do níž rodina upadla a jež formovala i jeho vidění světa. Na utváření Novákových teologických názorů měli vliv především jeho učitelé na Husově československé evangelické fakultě bohoslovecké v Praze, profesoři Slavomil C. Daněk, Ferdinand Hrejsa, František Michálek Bartoš a František Žilka. Jeho politickou orientaci zásadně ovlivnil další z pedagogů, profesor František Linhart, jenž spolupůsobil i při Novákově příklonu k radikální levici po roce 1945.

Hrdličkovy knihy jsou cenné tím, že umožňují pochopit, jak se odvíjel dialog církví (především protestantských) a náboženských myslitelů s marxismem a jinými levicovými koncepty v meziválečném období – ve vzájemné inspiraci i konfrontaci. Radikální socialisté a komunisté, inklinující s větším či menším váháním k bolševismu, se v té době setkávali (například v odporu proti fašismu) s radikálními pacifisty a křesťanskými komunisty (v knize je jen letmo na straně 214 zmíněna osobnost Přemysla Pittera, bohužel ne v souvislosti s jeho působením za první republiky). Nedoceněn zůstává u nás vliv děl Leonharda Ragaze (podobu jeho křestního jména mimochodem autor uvádí v textu nejednot-

ně), který spojoval křesťanské ideály s principy sociální spravedlnosti. Kvituji s povděkem, že Hrdlička působení tohoto pozoruhodného švýcarského teologa a filozofa na Novákův myšlenkový svět bystře zaznamenává (s. 14, 91 a 96). Zachycuje také Novákovu činnost v mezinárodním ekumenickém hnutí, jemuž se od roku 1932 věnoval s nadšením po celý svůj aktivní život.

Kniha byla obdařena lákavým, možná ale poněkud zavádějícím podtitulem. Zatímco „rudá hvězda“ se stala pro Nováka pólem mocné přitažlivosti, vábení nositelů „svastiky“ čelil se ctí. Za okupace působil v ústraní, jako středoškolský učitel a vychovatel bohoslovců. Když byl konfrontován se snahou pronacistické říšské církve Němečtí křesťané (*Deutsche Christen*) získat vliv na jeho církev, dokázal tyto svody eliminovat, aniž by ohrozil sebe a jiné (s. 60–70).

Slýcháme a čteme legendy o „tajných“ členech Komunistické strany Československa, které s realitou nemají občas mnoho společného nebo se nedají doložit hodnověrnými prameny. Na příkladu Miroslava Nováka Jaroslav Hrdlička představuje a prameněně dokládá modelovou situaci církevního činitele, který (spolu s manželkou) posílil již v červnu roku 1945 řady KSČ. S ohledem na jeho veřejné působení bylo přitom rozhodnuto, že se stane „důvěrným členem“ se zvláštní evidencí (s. 89–91). Jaroslav Hrdlička se tedy nevyhýbá ani diskutabilním momentům v Novákově životě. K nim lze zajisté přičlenit i jeho působení v mezinárodním mírovém hnutí, které se postupem doby stalo spíše stafáží zahraniční politiky Sovětského svazu a jím ovládaného východního bloku. Činnost Miroslava Nováka na čelných pozicích Církve československé (husitské), v zásadě vstřícná či tolerantní vůči panujícím komunistickému režimu i ateistické propagandě, se stala již v 50. letech předmětem kritiky uvnitř církve (viz např. s. 148–150). Je nesporně pozitivní, že se toto pnutí podařilo životopisci čtvrtého patriarchy zmapovat. Konfrontační ráz, jehož někdy nabývaly vztahy mezi CČS(H) a státem, dokumentuje autor například na sporu o obsazení úřadu biskupa v Ostravě

na počátku 50. let (s. 135–138). Jaroslav Hrdlička neskandalizuje, způsobem imponujícím svým klidem klade na stůl fakta a nechává většinou na čtenáři, aby si sám učinil závěry. Problém evidence Miroslava Nováka ve svazcích Státní bezpečnosti (v kategorii agent) např. odbude faktickou informací v poznámce pod čarou (s. 92 n., pozn. 323). Nepouští se do pranýřování patriarchy už z toho důvodu, že nemá v ruce příslušné dokumenty (svazky StB vedené na Miroslava Nováka byly v prosinci 1989 s mnohými jinými skartovány).

Nejnovější publikaci Jaroslava Hrdličky mohu vřele doporučit teologům, historikům a archivářům, politologům a filozofům, zkoumajícím zákruty českého myšlení ve 20. století a podléhání návodům k radikální nápravě společnosti. Vzorý je přístup autora k využití archivních pramenů, včetně korespondence a vzpomínek pamětníků. Ocenil bych také hezkou grafickou úpravu knihy a její „výbavu“ v podobě skromné, ale hodnotné fotografické přílohy, jmenného rejstříku, seznamu použité literatury a pramenů a seznamu vyznamenání udělených Miroslavu Novákovi.

Jiří Křestan

KOKOŠKOVÁ, Zdeňka – PAŽOUT, Jaroslav – SEDLÁKOVÁ, Monika (ed.): *Pracovali pro Třetí říši: Nucené pracovní nasazení českého obyvatelstva Protektorátu Čechy a Morava pro válečné hospodářství Třetí říše (1939–1945). Edice dokumentů s historickým úvodem Stanislava Kokošky*. Praha, Scriptorium 2011, 426 s.

Povinnému pracovnímu nasazení protektorátního obyvatelstva během nacistické okupace je věnována pozornost již od 60. let 20. století, vždy se ale jednalo o jedno z vedlejších témat, zastíněných množstvím jiných důležitých a zajímavých událostí a jevů, jež přinesla válka. O nuceném nasazení byla sice v odborné literatuře pravidelně řeč, nestalo se však předmětem podrobného studia. Rozsáhlé odškodňovací akce z přelomu

tisíciletí přinesly změnu. Jednak se touto problematikou musely zabývat příslušné instituce, jednak odškodňování vyvolalo automaticky potřebu jejího hlubšího poznání. Není proto divu, že úlohy připravit základní studijní východisko pro další bádání se ujal triumvirát pracovníků pražského Národního archivu. Ostatně, kdo jiný by se takového úkolu měl zhostit? K přípravě edice je potřebná důkladná znalost archivních pramenů, a navíc v tomto případě byli pracovníci archivu zapojeni i do úřední fáze odškodňovacího procesu, neboť se Národní archiv (dříve Státní ústřední archiv) podílel na dohledávání dokumentů pro jednotlivé žádosti o odškodnění. Toto „nucené pracovní nasazení“ archivářů již dříve vydalo plody v podobě výstav, seminářů či sborníků a nyní bylo korunováno rozsáhlou edicí dokumentů.

Knihu otevírají předmluvy nadace Připomínka, odpovědnost, budoucnost a samotných editorů. Poté následuje studie Stanislava Kokošky, která ve stručnosti, ale výstižně popisuje základní problémy a fakta nuceného pracovního nasazení, zákonné normy, o něž se opíralo, a fáze jeho průběhu. Samotná edice vybraných dokumentů je opatřena nezbytným edičním úvodem. Za ní je zařazen seznam zkratk, jmenný rejstřík se základními biografickými údaji, místní rejstřík, a především impozantní přehled pramenů a literatury. Zejména výčet archivů a archivních fondů vypovídá o důkladném a rozsáhlém výzkumu, který trojice editorů během let provedla nejen ve státních a několika soukromých archivech v České republice, ale zejména též v Německu a v doplňkové formě i v Rakousku.

Samotná edice dokumentů pak přehlednou formou zpřístupňuje rozsáhlý informační materiál roztroušený v nejrůznějších archivech. Samozřejmostí je důkladný a obsáhlý poznámkový aparát osvětlující okolnosti vzniku každého dokumentu, poskytující doplňkové údaje či odkazující na další dokumenty, které jsou ve výňatku nebo i v plném rozsahu citovány. Vedle zákonných norem jsou publikovány dokumenty vrcholných orgánů Německé říše,

a pochopitelně zejména ústředních úřadů Protektorátu Čechy a Morava, ať již se jednalo o instituce okupační nebo autonomní správy. Vedle archiválií z těchto hlavních center moci jsou použity i materiály z provenience nižších stupňů státní správy, ale i jednotlivých podniků.

Vítané oživení, ba zlidštění edice oficiálních dokumentů, které je evidentně výsledkem výše zmíněné angažovanosti archivářů při dohledávání dokumentů k jednotlivým žádostem o odškodnění, představují dopisy zoufalých rodičů strachujících se o bezpečí svých dětí, žádosti o uvolnění potomka z nuceného nasazení či prosby protektorátních dělníků pražské vládě, aby se mohli po delším pobytu v říši vrátit domů nebo aby jim po bombardování hmotně vypomohla. Vložením těchto ukázek editoři dosáhli toho, že strohé výnosy jsou cítit „člověčinou“ a že se čtenáři mohou od globálních statistik, přehledů a soudů přenést ke konkrétním osudům lidí, jimž často nucené nasazení zásadně změnilo život, pokud o něj dokonce při bombardování nebo represích nacistického bezpečnostního aparátu nepřišli.

Edice zahrnuje celkem 143 publikovaných dokumentů a řadu dalších v rámci poznámkového aparátu, k její hodnotě navíc přispívají černobílé fotografie z pracovního nasazení a reprodukce některých archiválií. Celkově představuje mimořádně kvalitně zpracovaný základ, na němž lze v budoucnu stavět další zkoumání této dramatické kapitoly z dějin všednosti Protektorátu Čechy a Morava.

David Hubený

VAIZEY, Hester: *Surviving Hitler's War: Family Life in Germany 1939–1948*. New York, Palgrave Macmillan 2010, 267 s.

Publikace se zabývá oblastí, která je průsečíkem dvou v současné historiografii oblíbených témat: dějin každodennosti a hitlerovského Německa. V posledních několika letech se výzkum třetí říše převážně zamě-

řuje na jiné okruhy, než je jen válka nebo holokaust (na různé úrovni a v různé kvalitě). Německá historička Hester Vaizey se rozhodla na základě relativně široké škály pramenů vytvořit srozumitelný úvod (z hlediska rozsahu a hloubky rozpracování jednotlivých témat rozhodně nejde o syntézu) do nejjednodušší problematiky každodennosti ve válečném a poválečném Německu. Nejedná se o první pokus autorky na tomto poli, což z textu jasně vyplývá. (Publikovala již např. studie o rodičovských a partnerských vztazích v manželství za nacistu v časopisech *Journal of Contemporary History* (roč. 46, č. 2 (2011), s. 364–382) a *European History Quarterly* (roč. 40, č. 3 (2010), s. 389–411).) Vaizey v úvodu tvrdí, že dosavadní studie o rodině v hitlerovském Německu se zabývají výhradně krizí a negativními důsledky války pro život rodin a vůbec těch, kteří zůstávali v zázemí. Současně poukazuje na zjevné rozpory mezi nacistickým pojmáním rodiny a realitou a analyzuje nejvýznamnější historické práce k tématu. Pokud jde o pramennou základnu, za nejdůležitější považuje prameny osobní povahy, zejména korespondenci.

V první kapitole „Rodinný život za nacistu“ se autorka pokouší odhalit, zda v Německu ve třicátých letech minulého století opravdu došlo k destrukci soukromé sféry, neboť rodina byla pochopitelně jedním z hlavních cílů nacistické propagandy. Zasláhla jí rasová segregace, hmotná motivace ke zvýšení porodnosti, působení organizací jako Hitlerjugend nebo výzvy k ohlašování činnosti nepřátelské říši i u rodinných příslušníků. Historička přitom rozlišuje mezi každodenním životem „nepřátel“ režimu a těmi „konformními“. Druhá kapitola „Setrvání v kontaktu“ (*Staying in Touch*) vypovídá o potížích komunikace mezi frontou a zázemím, frustraci z problémů s poštou, které se stupňovaly s blížícím se koncem války, a o obavách z možného rozpadu manželství. Oba partneři se v něm snažili udržovat iluzi vzájemným sdělováním i těch nejdrobnějších detailů každodenního života, díky čemuž mimochodem

vznikl skvělý pramen pro zkoumání válečné každodennosti. Třetí kapitola autorka pojmenovala „Setrvání v lásce“ (*Staying in Love*) a přímo v ní navazuje na předchozí text o problematice spojení mezi vojáky na frontě a jejich rodinami v zázemí. Opět na základě osobních pramenů se pokouší rekonstruovat, jaký vliv měla vzdálenost, čas v odloučení a další faktory na kvalitu rodinných vztahů, například na partnerskou věrnost. Ve stejné kapitole Vaizey analyzuje vliv materiálního nedostatku (potravin, pohonných hmot) na rodinný život v zázemí. Typickým řešením této situace byly náhražky a „kulinářské experimenty“. Naprostý nedostatek kvalitního, ba vůbec jakéhokoli ubytování v rozbombardované zemi koncem války a po jejím skončení negativně ovlivňoval například privátní a intimní sféru.

V předposlední kapitole „Podpora zvenčí nebo vnitřní síla?“ (*Empowerment or Endurance?*) se autorka zamýšlí nad tím, co vlastně umožnilo německým rodinám (respektive jejich členům) přežít mnohdy drsných devět let od roku 1939 do roku 1948. Nikoli překvapivě dochází k závěru, že to byly ženy, které se tehdy staly středem rodiny, udržovaly ji v chodu a vlastně i při životě. Analyzuje fenomén „silné ženy“, která stála u počátku sbírání poválečných střepů. Zatímco život na frontě byl prostorem mužů, život v zázemí se stále více stával doménou žen – a tak tomu bylo i po válce, neboť někdy trvalo dlouho, než se muži vrátili ze zajateckých táborů (pokud nezahynuli nebo se vůbec mohli vrátit). Výrazně se změnila i struktura zaměstnanosti, neboť ženy nastupovaly ve stále větším počtu do pravidelného zaměstnání a mnohdy i do profesí, které pro ně nebyly typické. S tím souvisela zásadní proměna genderových rolí v rodině. Na druhou stranu autorka připomíná vysoké procento rozvodů válkou narušených manželství, což bylo zřejmě jednou z příčin vysokého počtu znásilnění žen a následných traumat (i ze strany mužů, kteří nebyli schopni ochránit své manželky).

Zatímco předchozí části knihy se zabývaly válkou převážně z pohledu dospělých členů rodiny, závěrečná kapitola „Rodiče a děti“ dává prostor k rozboru každodenního prožívání dětí v nacistickém Německu. Autorka zdůrazňuje několik faktorů, které měly určující vliv na vyrůstající děti, jako nedostatek otcovské výchovy (případně otcovská výchova na dálku prostřednictvím korespondence) nebo odcizení od rodičů způsobené např. evakuacemi dětí z velkých měst před bombardováním. Je škoda, že větší prostor nedostává pokus o interpretaci specifického dětského pohledu na válku.

Text knihy je z velké části založen na statistické případové studii, uveřejněné na závěr. Jedná se o analýzu korespondence s graficky naznačenou četností výpovědí o určitých skutečnostech. Svazek doplňuje seznam pramenů a literatury, rejstřík spojující v jedno hesla věcná, zeměpisná i jmenná a nechybí ani několik ilustrací převzatých z osobních pramenů a fotografií.

Dalibor Vácha

Věřím, že můj krátký život nebyl nadarmo: Sborník z konference k 90. výročí narození kněze Jana Buly. Brno, Biskupství brněnské 2010, 100 s.

Dne 20. června 1920 se narodil a 20. května 1952 byl na dvoře krajské soudní věznice v Jihlavě ve svých necelých dvaatřiceti letech oběšen katolický kněz Jan Bula, který se tak stal jednou z mnoha obětí komunistického režimu odsouzených v takzvaných babických procesech. Devadesáté výročí jeho narození se stalo impulzem k uspořádání odborného semináře, který se konal 24. června 2010 v prostorách Biskupství brněnské. Záštitu nad akcí, která se spojila s výstavou o životě a smrti Jana Buly a po jejímž skončení se v katedrále sv. Petra a Pavla konala pontifikální mše svatá, převzal brněnský biskup Vojtěch Cikrle. Všechny příspěvky, které na semináři zazněly, jsou zaznamenány v útlém sborníku, vydaném ještě v témž roce. Vedle textů čistě

historických se zde nacházejí i příspěvky s duchovní a církevně-právní tematikou.

Po předmluvě brněnského biskupa Vojtěcha Cikrleho je zařazena homilie, která zazněla při mši po skončení semináře. Jiří Mikulášek v ní charakterizoval Bula jako člověka, který se připravoval na kněžskou dráhu v době největšího utrpení českého národa – za nacistické okupace, kdy se lámaly charaktery mnoha lidí, kněze nevyjímaje. Důsledky tehdejšího národního i lidského ponížení si Bula jasně uvědomoval, o to statečněji nesl břímě, které si vybral jako svůj životní osud. Mikulášek zdůraznil, že pátrání po okolnostech utrpení pronásledovaných kněží a laiků by nemělo být vedeno snahou po pomstě, ale snahou o pochopení a uměním odpustit, i když se to někdy zdá jako téměř nadlidský úkol.

Odbornou část sborníku otevírá historik a převor premonstrátského kláštera v Želivě Jindřich Zdík Zdeněk Charouz, který se věnuje situaci katolické církve po únoru 1948 a jejím vztahům s nově nastoleným komunistickým režimem. Na několika více či méně známých příkladech zde ukazuje, jak jednání mezi církví a režimem, zpočátku deklarovaná jako vztah dvou rovnocenných partnerů, nabývala ze strany režimu stále více konfrontačního charakteru s jasným cílem přeměnit církev v poslušný nástroj komunistické politiky. O instituci církevních tajemníků v Jihlavském kraji píše historik Michal Stehlík, děkan Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Uvádí, že takzvaná církevněpolitická situace se v Československu na přelomu 40. a 50. let minulého století lišila kraj od kraje, přičemž Jihlavský kraj patřil z hlediska vládnoucích komunistů k nejproblematičtějším. Již od května 1949 proto zřídili na všech okresních národních výborech i na Krajském národním výboru v Jihlavě samostatná církevní oddělení v čele se jmenovanými církevními tajemníky, kteří se snažili postupně vytlačovat církev z oficiálního života a pacifikovat takzvaně reakční kněze. Svou horlivost mohli dokázat především po babických vraždách, kdy byli 2. července 1951 zastřeleni tři přední funkcionáři místního národního

výboru a tamní vesnické organizace KSČ, což posloužilo jako záminka k ostrému zákroku proti kněžím i církevním laikům v kraji. Podle Stehlíka to však nepřineslo takové oslabení církve v kraji, jaké strůjci represí očekávali.

Akce s krycím názvem „Pavel“, kterou rozpoutala Státní bezpečnost ve snaze rozkrýt údajnou nepřátelskou činnost katolických kněží a soukromých rolníků proti režimu a jejíž obětí se stal také Jan Bula, stojí v centru pozornosti Adolfa Rázka, pracovníka Úřadu vyšetřování a dokumentace zločinů komunismu Policie ČR. Státní bezpečnost se snažila získat vhodné a nic netušící kněze, kteří by pod vedením vybraných důstojníků StB zakládali ilegální síť odpůrců režimu na farách, což se jí podařilo také v oblasti Moravských Budějovic, kde působil Jan Bula. Proti vytípaným kněžím, které takto nalákala do své pasti, pak bezpečnost zasáhla. Rázek podrobně popisuje výsledky zatčených, často provázené mučením, přípravy a průběh jednotlivých procesů následujících po babických vraždách. Celkem v letech 1951–1958 postihly sto osob, z nichž jedenáct bylo odsouzeno k trestu smrti. Mezi popravenými nechyběli tři kněží – vedle Jana Buly to byl Václav Drbola a František Pařil. Autor zaznamenává také dobový ohlas těchto procesů, které zastrašily obyvatelstvo i katolickou církev v kraji.

Se životem Jana Buly a jeho působením v církevní správě seznamuje článek doktora katedry historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci Jana Růžičky. Bula se narodil v Lukově u Moravských Budějovic, kde vychodil gymnázium. Měl nepochybně umělecké nadání, přesto se stal v roce 1939 studentem kněžského alumnátu v Brně. V únoru 1943 nastoupil na nucenou práci pro Německo a do alumnátu se vrátil teprve v květnu 1944, aby v září 1945 přijal v brněnské katedrále kněžské svěcení. Jako duchovní se stal nejprve kaplanem a poté administrátorem v Rokytnici nad Rokytinou, kde působil až do svého zatčení. Růžička vykresluje Bula jako svědomitého kněze, příjemného a zábavného společníka, oblíbeného u starousedlíků,

kteří také zastával veřejné funkce v obci. Z líčení je patrné, že Bula v těžkých časech po únoru 1948 obstál jako kněz i člověk pevného morálního charakteru. Do nebezpečné smyčky, kterou StB pomalu utahovala, se chytil 30. dubna 1951. Následovalo vyšetřování a zinscenovaný politický proces, na jehož konci čekal rozsudek smrti. Autor z Bulových dopisů psaných den před popravou soudí, že byl na smrt připraven. Vyzařuje z nich vyrovnanost a víra v lepší život na věčnosti.

Poslední příspěvek z pera Karla Orlity, církevního právníka a soudního vikáře Diecézního církevního soudu Brno, se věnuje kanonizačnímu řízení Jana Buly, které probíhá podle současných církevních předpisů. Nejprve je vedeno v diecézi, kde daná osoba zemřela, a poté přechází na římskou Kongregaci pro záležitosti svatých. Kanonizace je postavena na Bulově mučednické smrti, za kterou římskokatolická církev pokládá jeho popravu, a k jejímu zahájení dala souhlas biskupská konference 8. října 2003. Tímto okamžikem započal složitý proces dokazování, výsledku svědků a znalců, shromažďování dochovaných archivních dokumentů a spisů teologického rázu, jejich studia a přepisu. Orlita dokládá, že i když není celý proces zdaleka u konce, život Jana Buly a jeho působení již vešly do povědomí lidí, kteří své sympatie dávají veřejně najevo. Všechny příspěvky provází poznámkový aparát, na konci sborníku jsou přetištěny vybrané archivní fotografie a dokumenty, nechybí rovněž biografický přehled nejdůležitějších životních mezníků Jana Buly.

Radek Slabotínský

VOLOKITINA, T. V. – MURAŠKO, G. P. – STYKALIN, A. S. (ed.): *1968 god: „Pražskaja vesna“*. *Istoričeskaja retrospektiva. Sbornik statěj*. Moskva, Rossijskaja političeskaja enciklopedija (ROSSPEN) 2010, 808 s.

Už sám fakt, že se v Moskvě ve dnech 23. a 24. října 2008 konala velká mezinárodní konference věnovaná pražskému jaru, je

zajisté pozoruhodný. Není ovšem překvapivý pro toho, kdo má povědomí o dění v ruské historické obci. Hodnocení československého pokusu o reformu socialismu a jeho násilného potlačení Sovětským svazem a dalšími satelity se stává potenciálním mostem k setkávání historiků. V Rusku se téma pražského jara stalo trvalou součástí „sebezpytující“ historiografie, jejíž loď ovšem občas uvízne na mělčině povrchního patosu. U nás ve vztah k této dějinné události prosazuje svým způsobem komplikovanější – zájemci se prodírají závěsy paušalizujícího antikomunismu. Moskevská konference, pořádaná Ústavem slavistiky Ruské akademie věd, si dala za cíl analyzovat nejen události pražského jara s využitím nových archivních pramenů, ale rovněž zamyslet se nad změnami ve společenském vědomí v bývalém Sovětském svazu i v zemích střední a jihovýchodní Evropy. Jednání se účastnili historikové, politologové, sociologové, literární vědci a publicisté z Ruska, České republiky, Maďarska a Srbska. Konferenci oživila vystoupení pamětníků – novinářů, bohemistů, vojáka, který se stal později historikem...

Pro nás je zajímavé si povšimnout, že o stať do sborníku byl požádán čelný představitel pokusu o obrodu socialismu v Československu Čestmír Císař. Pořadatelé sborníku, jak jsem se náhodou mohl sám přesvědčit, si velice váží toho, že nestor mezi českými politiky, který po 21. srpnu 1968 byl „mužem na útěku“, vyhověl jejich přání a poskytl svou reflexi nad pražským jarem. V kultivovaně napsaném příspěvku staví Císař reformní pokus z konce 60. let do souvislosti s tradicemi demokratického programu socialismu, jež se v naší zemi podle něj pevně zabydly. Dodejme hned, že kromě Čestmíra Císaře nalezneme ve sborníku už pouze jediné jméno z České republiky. Jitka Vondrová využila detailní znalosti archivních pramenů a zamyslela se nad vlivem pražského jara na formování občanské společnosti v Československu.

Esej Čestmíra Císaře a stať Jitky Vondrové je možno přiřčenit k příspěvkům, které se zamýšlejí nad obecnějšími významy

pražského jara. Jde v první řadě o texty, které vnímají „obrodný proces“ jako pokus o opuštění stalinského modelu socialismu. Například referát Konstantina V. Nikiforova pojednává o vlivu pražského jara na myšlení sovětské společnosti (s využitím výzkumů veřejného mínění), ale i na pojetí socialismu v zemích západní Evropy. V dalších příspěvcích nalezneme úvahy o efektech užití vojenské síly proti Československu nebo o významu slovenského faktoru při pacifikaci pražského jara. Zvláště je třeba upozornit na stať Olgy V. Pavlenkové, která využila dokumentů, jež zpracovávali v letech 1967 a 1968 pracovníci z okruhu sovětského velvyslanectví v Praze, a analyzovala jejich hodnocení vývoje v Československu, včetně narůstajících obav z ohrožení existujícího modelu socialismu. Zmínku zasluhuje i příspěvek Jurije V. Bogdanova, který se zamyslel nad významem osobnosti Alexandra Dubčeka.

Je třeba ocenit, že téměř polovina statí soustředěných ve sborníku se věnuje ohlasu pražského jara v zahraničí, konkrétně v Albánii, Itálii, Jugoslávii, Maďarsku, Polsku, Rakousku, Rumunsku, Řecku, ve Spolkové republice Německo, a pochopitelně i v Sovětském svazu. Chci na tomto místě vyzvednout, že ruští historikové začínají obracet pozornost i k dění na periferiích Sovětského svazu. Vnímání dění kolem pražského jara a jeho potlačení zde mělo svá specifika, jak upozornil ve svém podnětném příspěvku Leonid Jo. Šinkarev i někteří další autoři. Pochopitelně velký význam si uchovává nadále analýza ohlasů československého roku 1968 mezi elitami sovětské společnosti, jmenovitě mezi inteligencí, jak to dokázala ve svém objeveném referátu, založeném na archivních pramenech a vzpomínkách pamětníků, Galina P. Murašková. Podle jejího názoru prožitek pražského jara ovlivnil proces formování vnitřní opozice ve stalinském systému.

Poslední blok příspěvků je věnován významu pražského jara. Tuzemský uživatel sborníku v první řadě zaznamená, že Valentina V. Marjinová se zamyslela ve svém referátu nad vlivem roku 1968 na vývoj česko-

slovenské historiografie. Zajímavé srovnání přináší paralelní příspěvek Taťjany V. Volokitinové, obracející pozornost k bulharské historiografii. Bez zajímavosti nejsou texty, které si všímají atraktivního tématu recepce pražského jara českými a slovenskými spisovateli (jejich autorkami jsou Svetlana A. Šerlaimovová a Ljudmila F. Širokovová). Metodologicky podnětné jsou studie Inessy S. Jažborovské, která analyzuje krize jako faktor evoluce opozice, Borise S. Orlova, zamýšlejícího se nad významem pražského jara pro koncepci socialismu, a v neposlední řadě maďarského historika Tamáse Krause, jenž československý rok 1968 zasadil do geograficky širšího kontextu a zamyslel se nad specifiky regionu středovýchodní Evropy. Téma roku 1968 překračuje také Ella G. Zadorožňuková, jež

si všímá ideové diference v československé opozici po porážce pražského jara. Sborník příspěvků o pražském jaru, jeho reflexích a významech představuje významný ediční počín, který je nutno jednoznačně ocenit. Nakladatelství ROSSPEN, jež se jeho vydání ujalo, náleží ostatně k vydavatelským domům věnujícím soustavnou pozornost historickým tématům. Kniha, vybavená základními informacemi o autorech (nikoli však jmenným rejstříkem), by měla zaujmout historiky, politology a sociology v České republice, jimž nabízí nejen nová fakta vytěžená z dosud neznámých archivních pramenů a egodokumentů, ale také řadu zajímavých metodologických podnětů.

Jiří Křestan

Summaries

Articles

Men in War, War in Men: Masculinities and the Two World Wars in Recent Cultural History

Rudolf Kučera

The article offers an overview of Anglo-American and German historiography on masculinities and wars in the twentieth century. It reviews key debates in the field of gender history and places the history of masculinities into the framework of recent cultural history. The main works are presented as well as broader conclusions by which the history of masculinities has enriched historians' current understanding of World War I, the interwar years and their instability, and Nazi Germany. The article also summarizes recent scholarship on the reformulation of masculinities in Germany, Great Britain, and the United States after World War II and its impact on the establishment of the post-war gender order. It thus offers perspectives hitherto neglected by Czech scholarship on gender and war.

'Life Begins in the Heat of Love and Ends in the Heat of Fire': Four Views on the Development of Cremation in Czech Society

Zdeněk R. Nešpor & Olga Nešporová

In this article the authors analyse mutually related but, at least as regards Czech society, not always directly interdependent aspects of the cremation movement in the twentieth century: the growth in pro-cremation propaganda and its impact, the establishment of new crematoria, the spread of the popu-

larity of cremation as a method of disposing of the dead throughout society and changes in the rituals associated with it. The long domination of ideology over social interests with regard to cremation is evident, for example, in the fact that in the first half of the twentieth century the cremation movement attracted substantially more followers than those who eventually chose this method of disposal for themselves, a method that was later encouraged and eventually accepted throughout Czech society as a result of pressure from the Communist régime. Furthermore, for many years, the construction and decoration of crematoria, as well as ceremonies connected with cremation, reflected ideological perspectives rather than practical social needs. The authors explain this in terms of Czech attitudes towards religion, which were influenced by a number of factors, not just the Communist regime. The subsequent de-ideologization of these various aspects was quite slow, not taking place till the late twentieth century, and then only to a limited extent. Contemporary Czech society has one of the highest cremation rates in Europe, a fact connected both with deep-rooted Czech anticlericalism and with the path dependence of funeral rituals that became firmly entrenched during the Communist era.

‘I Told Myself That I Simply Had to Adapt Somehow’: Young Czech Women in the Theresienstadt Ghetto

Anna Hájková

Women’s memories of their time interned in the Theresienstadt (Terezín) ghetto are different from those of men internees. But what are the memories and what are the mechanisms behind them? At the centre of the author’s research is the adaptation and coping mechanisms of women in Theresienstadt. What was their daily life there? Which roles did they take on? The author analyses gender-specific aspects of Czech-Jewish women’s lives in the ghetto, focusing on how they influenced their narratives as we know them today. The core of the research is based on a sample of thirty biographical interviews from the 1990s, combined with various contemporaneous sources. Having experienced the deportation chiefly in their twenties, they are representative of middle-class, assimilated, emancipated, mostly Czech-speaking women.

For the most part these young inmates had to abandon their ways of life as modern, independent women, and made a shift towards performing strongly gendered, supportive roles, focusing on the family and the social group. The author examines the relationship between the shift in this social role, the formation of networks and groups, and their chances of survival. The analysis of the position of women in particular and of gender in general seeks to help us to understand the power relationships within this enforced community.

**‘We Don’t Want a Youth Association If It Means Red Reins!’
The Political Life of Prague and Pilsen Secondary-school
Students in 1945–48**

Jakub Šlouf

At three levels (state-wide, regional, and the class of one school) this article examines how political disputes in post-Second World War Czechoslovakia entered the lives of secondary-school students. According to the author, a substantial number of publicly active secondary-school students in 1946–48 refused to be part of the united Czech Youth Organization (Svaz české mládeže), which worked closely with the Czechoslovak Communist Party (CPCz), and sought instead to establish a separate Organization of Secondary-school Students (Svaz středoškolského studentstva). Despite clear support from the Czechoslovak National Social Party and the Czechoslovak Populist Party, the attempts to legalize the new association of secondary-school students before the Communist takeover in late February 1948 were unsuccessful. In the region of west Bohemia, moreover, the attempts at emancipation of secondary-school organizations were intensified by students’ sympathies for west European and American culture and by their widespread respect for the US Army, which had liberated west Bohemia towards the end of the Second World War. In Pilsen therefore an independent Regional Secondary-school Council (Krajská středoškolská rada) had emerged already in late 1945 and early 1946. It eventually began to publish its own pro-Western periodical, *Studentský hlasatel* (The Students’ Herald), which was distributed to other regions as well. After the Communist takeover, Pilsen secondary-school students clamoured for several protest demonstrations and tended to favour the establishment of ‘resistance’ organizations right at their schools. Using the example of one ‘underground’ group formed at a Pilsen business academy, the article demonstrates the way in which erstwhile adherents of the Czech Youth Organization became an instrument for the post-takeover ‘purges’ of schools, and shows how former opponents of the organization, by contrast, became joined student ‘resistance’ organizations and also how naivety, dilemmas, and risks sometimes accompanied this crystallization.

Reviews

The Phenomenon of Communism in Contemporary Russian Historiography: Topics and Inspirations

Jiří Křesťan

T[atjana] V[iktorovna] Volokitina, et al (eds). *Vlast i tserkov v Vostochnoy Yevrope 1944–1953: Dokumenty rossiyskikh arkhivov*, vol. 1: 1944–1948; vol. 2: 1949–1953. Moscow: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya, 2009, 887 + 1223 pp;

A[ndrey] B[orisovich] Zubov (ed.). *Istoriya Rossii: XX vek. 1894–1939*. Moscow: Astrel – AST, 2009, 1023 pp.; *Istoriya Rossii: XX vek. 1939–2007*. Moscow: Astrel – AST, 2009, 847 pp.;

Alexander Yuryevich Vatlin, *Komintyern: Idyeyi, resheniya, sudby*. Moscow: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya, 2009, 374 pp;

Georgy Yosifovich Chernyavsky, *Lev Trotsky*. Moscow: Molodaya gvardiya, 2010, 666 pp.;

Alexander Mikhailovich Dubrovsky, *Istoriya i vlast: Istoriicheskaya nauka v SSSR i kontseptsiya istorii feodalnoy Rossii v kontyektstye politiki i idyeologii (1930–1950-ye gg.)*. Bryansk: Izdatyelstvo Bryanskogo gosudarstvennogo univerzityeta im. akad. I. G. Petrovskogo, 2005, 800 pp;

Alexander Yakovlevich Livshin, *Nastroyeniya i politicheskiye emotsii v Sovetskoy Rossii 1917–1932 gg.* Moscow: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya, 2010, 344 pp.;

Mikhail Kuzmich Ryklin, *Komunizm kak religiya: Intyellektualy i Oktyabrskaya revolyutsiya*. Moscow: Novoye lityeraturnoye obozreniye, 2009, 136 pp.

In this review article, the author considers seven relatively recent publications by Russian historians. Though of various genres, conceptions, and orientations, all are histories of Communism, primarily in Soviet Russia. The reviewer-author states that in general in contemporary Russian historiography of Communism a clear openness and a plurality of approaches, opinions, and assessments predominate, even if sometimes questionable. There are also returns to the roots of this historiography, including works of prerevolutionary and post-revolutionary émigrés, and also to the fruitful inspiration of foreign scholarship. In addition he emphasizes the importance of contacts with Russian research institutions, universities, and archives for Czech scholars of contemporary history, a fact sometimes insufficiently appreciated by Czechs.

Two Faces of Antonín Novotný

Lukáš Cvrček

Rudolf Černý, *Antonín Novotný: Vzpomínky prezidenta*. Česká Kamenice: POLART – Jaroslav Polák, 2008, 423 pp.;

Karel Kaplan, *Antonín Novotný: Vzestup a pád 'lidového' aparátčíka*. Brno: Barrister & Principal 2011, 342 pp.

The reviewer compares two relatively recent works on Antonín Novotný (1904–1975), President of Czechoslovakia (1957–68) and First Secretary of the Central Committee of the Czechoslovak Communist Party (1953–67). He discusses the complicated origin of the first of the two publications, which was written by Rudolf Černý, a Stalinist journalist, on the basis of interviews he conducted with Novotný after his removal from office and public life in the early 1960s. Unlike the second book, a standard piece of historical scholarship by Karel Kaplan, with its advantages and shortcomings, describing Novotný's work and relations in high office, Černý's publication is a clearly subjective statement with much hard-to-verify information from behind the scenes of political events.

A Little Volume Well Worth Reading

Jan Křen

Tomáš Zahradníček, *Polské poučení z pražského jara: Tři studie politického myšlení 1968–1981*. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, vol. 44.) Prague: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2011, 184 pp.

On the basis of published programme statements, the first part of the work under review discusses the ideological development of the Polish opposition and its best-known spokesmen. The second and third parts reproduce and interpret glimpses of the remarkable private diaries of two important Communists, one a member of the Party leadership, Mieczysław Rakowski (1926–2008), the other a journalist, Józef Tejchma (b. 1927). The reviewer praises the publication and appreciates the core of its message – namely, that the Prague Spring of 1968, which was brought to an end by the Soviet-led military intervention, became a factor in the considerations of the Polish opposition, particularly with regard to how far it was possible to go when attempting to change the contemporary system in Poland.

The Opening of a ‘Discourse on Marxism’?

František Svátek

Bohumil Jiroušek, et al., *Proměny diskursu české marxistické historiografie: Kapitoly z historiografie 20. století*. (Historia culturae, vol. 15; Studia, vol. 10.) České Budějovice: Historický ústav Filozofické fakulty Jihočeské univerzity, 2008, 460 pp.

The volume under review is the fruit of an international history conference organized by the University of South Bohemia, České Budějovice, in October 2008. The reviewer considers the collectively authored volume as a whole and also looks at some of its articles individually. He sees it as the continuation of the systematic research on modern and even contemporary Czech historiography, which is being conducted by historians from the University of South Bohemia. He sees its originality in the places where it goes beyond ‘pure’ historiography and moves into the neighbouring fields of the humanities, in its combining a biographical view with analysis of the institutionalization of Marxist-Leninist historiography, in discussions of the continuity, or discontinuity, of its dogmatic 1950s starting points in the more liberal 1960s and, ultimately, in its open approach to Marxist historiography, freed from stereotypes and biases.

A Sound Synthesis of Pre-War Slovak History

Marek Šmíd

Róbert Letz, *Slovenské dejiny*, vol. 4: 1914–1938. Bratislava: Literárne informačné centrum, 2011, 342 pp.

The book under review forms part of a five-volume work on Slovak history published by the Centre for Information on Literature, Bratislava. The author, according to the reviewer, does not try to glorify Slovak history, but seeks instead to provide a clear, comprehensible, and sensitive interpretation. Despite some reservations, for example, about the author’s criticism of Czech attitudes to Slovak autonomy, the assessment of some politicians, or the handling of the history of religions, the reviewer ranks Letz’s book amongst the best of recent work on pre-war Slovak history.

A Many-sided View of the End of Czecho-Slovakia

Marek Syrný

Valerián Bystrický, Miroslav Michela, Michal Schvarc, et al., *Rozbitie alebo rozpad? Historické reflexie zániku Česko-Slovenska*. Bratislava: Veda, 2010, 576 pp.

The work under review was published at the initiative of three scholars from the Institute of History at the Slovak Academy of Sciences, Bratislava. It comprises about three dozen essays by historians from Slovakia, the Czech Republic, Poland, Austria, and Germany. According to the reviewer, it does not provide a clear answer to the question asked in its title, that is, whether the end of Czechoslovakia in March 1939 was the result of interventions from outside or of internal developments. It does, however, provide the most comprehensive view of the causes, circumstances, and course of this historic event, and adds to our understanding mainly with its analyses of the context of foreign policy.

Czechoslovak Espionage in the Land of the Fjords

Pavol Jakubec

Terje B. Englund, *Spionen som kom for sent: Tsjekkoslovakisk etterretning i Norge*. Oslo: Aschehoug, 2010, 231 pp., 6 colour + 15 black-and-white photographs, bibliography, index of names.

This original Norwegian publication, whose title translates as *The Spy Who Came Late: Czechoslovak Espionage in Norway*, is intended for a general readership. It oscillates between investigative journalism and scholarly monograph. From a leading Norwegian publisher, the book has met with considerable success with the general public and specialists alike. According to the reviewer, the book, in an engaging and informative way, describes the work of the Communist Czechoslovak intelligence service against Norway from 1948 to 1989, set against the background of Norwegian-Czechoslovak relations. The author claims that Czechoslovak intelligence managed to infiltrate the Czechoslovak exile community in Norway, but failed in its attempts to get any Norwegian politician to collaborate. The author's attention here is largely focused on the story of the intelligence agent Stanislav Dvořák, who first worked in the Polish anti-Communist opposition and then, allegedly persecuted by the Polish regime, defected to Norway at the invitation of the Norwegian Helsinki Committee, where he continued in his intelligence-gathering activity.

Chronicle

Beneš, Saviour and Demon: A Conference on Images of Edvard Beneš in the Czech and European Context

David Hubený and Miroslav Šepták

This is a report on an international conference called ‘Different Images: Perceptions of Edvard Beneš in Czech and European Contexts/Unterschiedliche Bilder: Wahrnehmungen Edvard Benešs in tschechischen und europäischen Kontexten’, which was held at the Goethe Institute in Prague, on 13 and 14 October 2011. The conference was organized by the Masaryk Institute and Archive of the Czech Academy of Sciences, in collaboration with the Collegium Carolinum, Munich. The aim of the conference was to consider many sides of Edvard Beneš (1884–1948) – often contradictory and controversial – in politics, academia, the mass media, and the public sphere in general, from the declaration of Czechoslovak independence in 1918 to the present day. The papers were delivered mostly by experts from the Czech Republic and Germany, and so their attention was chiefly on the Czech (Czechoslovak) and German milieux.

A Conference on the War Year 1941 at the Institute for the Study of Totalitarian Regimes

David Hubený

The conference ‘The War Year 1941’, held on 6 October 2011, was organized by the Department for the History of the Second World War at the Institute for the Study of Totalitarian Regimes, Prague. In three blocks, the conference considered the Czechoslovak resistance abroad, the resistance at home, and acts of repression by the German authorities in the Protectorate of Bohemia and Moravia together with the forced labour of the inhabitants. The report states that the conference was on the whole not a success, since, with few exceptions, the papers lacked greater context and clear conceptions. Most of them were given by inexperienced historians from the Institute for the Study of Totalitarian Regimes or by students who could not yet offer the kind of quality one would hope for.

In Memory of Karel Jech

This is an obituary that considers the work of the historian Karel Jech (1929–2012). For many years Jech worked at the Institute of Contemporary History, Prague. After graduating from the School of Economics and Social Studies (Vysoká škola hospodářských a sociálních věd) in Prague, he was employed at the Party School (Vysoká škola

stranická) and as a docent at the School of Economics (Vysoká škola ekonomická). In the years of the re-establishment of hard-line Communism, called 'normalization policy', beginning in 1969, Jech was forced to find employment outside his field. He was active in the publication of the samizdat volumes historical studies. After the changes beginning in late 1989, he joined the just-established Institute of Contemporary History, at the Academy of Sciences, Prague, in 1990, and devoted himself primarily to the dramatic history of the farmers of Bohemia and Moravia and the collectivization of their farms. Together with Karel Kaplan he compiled and edited a fundamental two-volume edition, with commentary, of the Presidential Decrees, *Dekrety prezidenta republiky: 1940–1945* (Brno, 1995; 2nd edn, as one volume, 2002). His other publications include *Soumrak selského stavu: 1945–1960* (Prague, 2001), a revised edition of which was published as *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy* (Prague, 2008).

Contributors

Lukáš Cvrček (1977) was till recently employed in the Institute for the Study of Totalitarian Regimes until 2010. His research interests include the history of the Czechoslovak Communist Party, particularly the biographies of the Party elite, and events in Czechoslovakia from 1968 to 1969.

Anna Hájková (1978) is finishing her PhD in the History Department at the University of Toronto. From 2006 to 2009, she was co-editor of *Theresienstädter Studien und Dokumente* and *Terezínské studie a dokumenty*. She is also a co-editor (together with Doris Bergen and Andrea Löw) of *Leben und Sterben im Schatten der Deportation: Der Alltag der jüdischen Bevölkerung im Großdeutschen Reich 1941–1945* (forthcoming).

David Hubený (1984) is an archivist in the National Archives, Prague. His research is concentrated on the history of the first Czechoslovak Republic, 1918–38, the Occupation and the resistance to it.

Pavol Jakubec (1983) is a PhD candidate at the Institute World History, the Faculty of Arts, Charles University, Prague. His chief area of academic interest is the history of Scandinavia and Poland in the twentieth century, particularly Norwegian and Polish foreign policy.

Jan Křen (1930) is a professor at the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague. He also lectures at universities in Austria and Germany. The focus of his academic interest is the modern history of central Europe and Czech-German relations. Among his publications on the topic are *Konfliktní společenství: Češi a Němci 1780–1918* (Prague, 1991, and Munich, 1996) and a volume of essays called *Historické proměny češství* (Prague, 1992). His most recent publication is *Dvě století střední Evropy* (Prague, 2005).

Jiří Křestan (1957), an archivist and historian, is in charge of Department VI of the National Archives, Prague. His chief research interest is the history of Communism and Socialism in the Bohemian Lands, particularly the life and work of Zdeněk Nejedlý, about whom he published *Pojetí české otázky v díle Zdeňka Nejedlého* (Prague, 1996).

Rudolf Kučera (1980) is the editor of *Střed/Centre*, a periodical for interdisciplinary research on nineteenth and twentieth century central Europe at the Masaryk Institute and Archive of the Czech Academy of Sciences. His specialities are nineteenth and twentieth-century social and cultural history and the history and theory of historiography.

Zdeněk R. Nešpor (1976), an historian and sociologist, is a senior researcher in the Institute of Sociology, at the Czech Academy of Sciences, and a Docent at the Faculty of Humanities, Charles University, Prague. His chief research interests are the history and sociology of religion from the eighteenth century to the present, values and institutions, and, most recently, the history and sociology of Czech sociology. He is the author of about two hundred academic articles and the author or co-author of more than a dozen books, including *Náboženství na prahu nové doby: Česká lidová zbožnost 18. a 19. století* (Ústí nad Labem, 2006), *Děkuji za bolest... Náboženské prvky v české folkové hudbě 60.–80. let* (Brno, 2006), *Ne/náboženské naděje intelektuálů: Vývoj české sociologie náboženství v mezinárodním a interdisciplinárním kontextu* (Prague, 2008), *Encyklopedie moderních evangelických (a starokatolických) kostelů Čech, Moravy a českého Slezska* (Prague, 2009) nebo *Republika sociologů: Zlatá éra české sociologie v meziválečném období a krátce po druhé světové válce* (Prague, 2011).

Olga Nešporová (1976) is a sociologist and social anthropologist employed in the Research Institute for Labour and Social Affairs, Prague. Her chief academic interest is the sociology of the family, the social consequences of the individualization of death, and funerary customs in contemporary Czech society. She is the author of scholarly articles and the co-author of several books.

František Svátek (1936) now retired, was for many years a senior research worker in the Institute of Contemporary History, Prague. His academic areas of interest are nineteenth and twentieth-century Czech and European history, particularly the political élite of Czechoslovakia from 1918 to 1953, nineteenth and twentieth-century Czech and European history, and the history and theory of historiography.

Marek Syrný (1977) is a senior research worker in the Museum of the Slovak National Uprising, Banská Bystrica. His speciality is the history of Slovakia during the Second World War and in the first three years after the war, particularly with regard to political developments. His publications include *Slovenskí demokrati '44–48:*

Kapitoly z dejín Demokratickej strany na Slovensku v rokoch 1944–1948 (Banská Bystrica, 2010).

Miroslav Šepták (1984) is an archivist in the National Archives, Prague, and an external PhD candidate at the Institute of World History, the Faculty of Arts, Charles University, Prague. His research is concentrated on Czechoslovak foreign policy between the two world wars, the history of the German-speaking countries in the twentieth century and their political and party systems, as well as contemporary Czech-Austrian relations.

Jakub Šlouf (1982), an archivist and historian, is employed at the State Regional Archive in Prague and is a PhD candidate in the Institute of Czech History at the Faculty of Arts, Charles University, Prague. His research is focused on Czechoslovak history after the Second World War, particularly of west Bohemia.

Marek Šmíd (1979) is a senior lecturer in the Institute of History at the Faculty of Arts, the University of South Bohemia, České Budějovice. His primary research interest is twentieth-century Czech ecclesiastical history in the European context. He has recently published *Nepřítel první republika: Radikalizace skupiny českých katolických intelektuálů v letech 1918–1938* (Brno, 2011).

Contents

Articles

- Rudolf Kučera   Men in War, War in Men: Masculinities and
the Two World Wars in Recent Cultural History 549
- Zdeněk Nešpor &   ‘Life Begins in the Heat of Love and Ends in the Heat of Fire’:
Olga Nešporová   Four Views on the Development of Cremation
in Czech Society 563
- Anna Hájková   ‘I Told Myself That I Simply Had to Adapt Somehow’:
Young Czech Women in the Theresienstadt Ghetto 603
- Jakub Šlouf   ‘We Don’t Want a Youth Association If It Means Red Reins!’
The Political Life of Prague and Pilsen
Secondary-school Students in 1945–48 629

Reviews

- Jiří Křesťan   The Phenomenon of Communism in Contemporary
Russian Historiography: Topics and Inspirations 669
- Lukáš Cvrček   Two Faces of Antonín Novotný 679
- Jan Křen   A Little Volume Well Worth Reading 685
- František Svátek   The Opening of a ‘Discourse on Marxism’? 689
- Marek Šmíd   A Sound Synthesis of Pre-War Slovak History 694
- Marek Syrný   A Many-sided View of the End of Czecho-Slovakia 698
- Pavol Jakubec   Czechoslovak Espionage in the Land of the Fjords 702

Chronicle

David Hubený & Miroslav Šepták	Beneš, Saviour and Demon: A Conference on Images of Edvard Beneš in the Czech and European Context	707
David Hubený	A Conference on the War Year 1941 at the Institute for the Study of Totalitarian Regimes	712
In Memory of Karel Jech (Oldřich Tůma & Milan Drápala)	.....	716
<i>Annotations</i>	.....	721
<i>Summaries</i>	.....	729

PRAMENY K DĚJINÁM
ČESKOSLOVENSKÉ KRIZE
V LETECH 1967–1970

4
4

JITKA VONDROVÁ

MEZINÁRODNÍ
SOUVISLOSTI
ČESKOSLOVENSKÉ
KRIZE 1967–1970
Dokumenty ÚV KSSS 1966–1969

NAKLADATELSTVÍ DOPLNĚK BRNO

Jitka Vondrová (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970*, sv. IV/4: *Dokumenty ÚV KSSS 1966–1969*. Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. – Doplněk 2011, 554 stran. Doporučená cena 200 Kč.

Dvaadvacátým svazkem se završuje rozsáhlý ediční projekt „Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970“. Poslední svazek zpřístupňuje dokumenty z ruských archivů, které přinášejí přesnější obraz o tom, jak se sovětské vedení v čele s Leonidem Brežněvem vměšovalo do československého vývoje. Objasňují například neblahou úlohu prezidenta Ludvíka Svobody, Katuševovu misi s cílem rozbít jednotu československých komunistických politiků, strategii získávání podpory po politickém nezdaru srpnové invaze, zákulisní boj o obsazení funkce předsedy Federálního shromáždění nebo sovětskou podporu Gustáva Husáka po zvolení do nejvyšší stranické funkce spojenou s usměřňováním kroků jeho vedení.